॥ श्रीः ॥

शास्त्रारम्भसमर्थनम्

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितम् ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

श्रीयादवाद्रिनिवासि-
पण्डितवर्य-श्रीकुप्पनैय्यङ्गार्यविरचितया
तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या
समेतम् ।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ॥

१८९८.

मूल्यं रू. १—८—०

श्रीः

भूमिका.

विदितमिदं किल महाशयानां यदियं वेदान्तवादावली श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकपरमोत्कृष्टप्रबन्धप्रचारणाय प्रवृत्ता सकलजनसौकर्याय देवनागराक्षरैरङ्किता चेति ।

तत्र च प्रथमभागे श्रीमन्महीशूरमहाराजमहास्थानसभाभूषणैः शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः श्रीमदनन्तार्यवर्यैर्विरचितानां वादार्थानां मुद्रणं समारब्धमिति ॥

तदेतेषां ग्रन्थानां परिशोधनकार्यं परमकृपयाऽङ्गीकृतवतां विद्वदग्रेसराणां—

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. पु. श्रीरङ्गाचार्यवर्याणां,
" " ति. अ. कु. श्रीनिवासाचार्यवर्याणां,
" " ति. ऐ. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यवर्याणां,
" " म. अ. आळ्वार् तिरुमलैयङ्गार्यवर्याणां ;

वादार्थानाममीषां प्रत्यन्तरप्रेषणेन सहायकानां महाशयानां—

श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कुमारताताचार्याणां
" " ति. अ. कु. श्रीनिवासाचार्याणां
" " नाविल्पाकं नरसिंहाचार्याणां
" " नु. श्यामाचार्याणां ;

आस्माकीनमुद्यममिमं महान्तं धनसहायेन प्रोत्साहयितॄणां उदारशीलानां महतां च—

परमोपकारमत्र सधन्यवादं सम्भावयावः ॥

मुद्रणसमयोचितरचनादिसूचनैस्सहायकयोः अस्मत्सुहृत्तमयोर्विदुषोः श्री ॥ उ ॥ जयराम. वेङ्कटाचार्य—कृ. तिरुनारायणाचार्ययोः उपकृतिं सर्वदा स्मरावः—

म. अ. अनन्तार्यः,
प्र. भ. तो. नरसिंहार्यः.

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ॥

जयन्तु नित्यं जगताममन्दानन्दहेतवः ।
श्रीलक्ष्मणमुनीन्द्रस्य पादपाथोजरेणवः ॥

अचिन्त्यविविधविचित्ररचनाप्रपञ्चे प्रपञ्चेऽस्मिन् अनाद्यविद्यासञ्चितपुण्यपापरूपकर्मप्रवाहहेतुकब्रह्मादिसुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकचतुर्विधदेहप्रवेशकृततत्तदात्माभिमानजनितावर्जनीयभवभयाभितप्तान्परिभ्राम्यतो जीवानवलोक्य परमकारुणिको भगवान् सर्वेश्वरः श्रियःपतिर्वेदव्यासरूपेणावतीर्य सर्वेषां संसारिचेतनानां जीवपरयाथात्म्यज्ञानजननेन समस्तसांसारिकदुःखजातमुन्मूलयितुमशेषजगद्धितानुशासनप्रवृत्तश्रुतिनिकरशिरस्समधिगम्यमानार्थनिष्कर्षकं **शारीरकमीमांसा**शास्त्रमुपदिदेश । तथा चोक्तं स्कान्दे—

"तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ॥"

इत्यारभ्य—

"चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ।
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ॥
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।
एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ॥
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु ।
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्क्रीडते परमेश्वरः ॥"

—इत्यन्तेन ॥

व्याख्यातं चैतन्महाशास्त्रमतिगम्भीरं **भगवद्बोधायनेन** महर्षिणा वृत्त्यात्मना, **द्रमिडाचार्येण** भाष्यात्मना, अन्यैश्च **टङ्काचार्य-भारुचि-गुहदेव**प्रभृतिभिर्महात्मभिस्स्वस्वप्रणीतैर्महानिबन्धैः ॥

एतेषु च श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रदर्शकेषु महर्षिप्रणीतेषु महानिबन्धेषु कलिकालकलुषितमतिभिरेतद्ग्रन्थाध्ययनाध्यापनविमुखैरत्यन्तमपरिचिततया विलुप्तप्रायेषु **भगवद्यामुनाचार्यचरणा**स्सकलसात्विकजनानुजिघृक्षया **सिद्धित्रय**प्रमुखान्प्रबन्धाननेकांस्तदर्थप्रकाशनपटीयसो व्यरचयन् ॥

तदनु सूत्रभाष्यस्य दुर्लभतां मन्वानस्य भगवद्यामुनमुनेर्हृदयशोकशङ्कुसमुद्धरणायावतीर्णाः परमपुरुषपर्यङ्कायमानफणीन्द्रांशभूताः

> 'पुण्याम्भोजविकासाय पापध्वान्तक्षयाय च ।
> श्रीमानाविरभूद्भूमौ **रामानुज**दिवाकरः ।'

इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धावतारवैभवा **भगवन्तो भाष्यकाराः** परमपुरुषार्थाभ्यर्थिजनसार्थसमुज्जिजीविषया महर्षेः कृष्णद्वैपायनस्याभिप्रायं साक्षादवगत्य तदनुसारेण महता ग्रन्थसमुदायेन ब्रह्मसूत्रवृत्तिं प्रणीतवतो महामुनेर्भगवतो बोधायनस्य मतमनुसृत्य अविस्तृतैस्सुगम्भीरैर्वचोऽमृतैस्सूत्राक्षरार्थमावेदयितुं **श्रीभाष्य**नामकं महानिबन्धमन्वगृह्णन् ॥ विशदीकृतञ्चेदं श्रीभाष्यं श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन **श्रीसुदर्शनसूरिणा** स्वाचार्योपदिष्टैश्शब्दैर्गुम्भितेन **श्रुतप्रकाशिकाभिधानेन** महानिबन्धेन ॥

तदनु मनुष्यजन्मातिसुलभमात्सर्येण वा श्रीभाष्यतद्व्याख्यानाद्यर्थानवधारणेन वा कैश्चिद्व्याकुलीकृते विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते पुनरपि तत्प्रतितिष्ठापयिषोर्भगवतस्सर्वेश्वरस्य श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयस्य श्रीनिवासस्य निरुपाधिककृपाप्रवाहपात्रीभूतः तत्पूजाविधौ सकलजगदादिपुरुषेण भगवन्नाभीनालीकसम्भवेन विश्वसृजा तदाराधनोपकरणतया

समर्पितदिव्यघण्टावतारस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः **कवितार्किकसिंहः श्रीवेदान्ताचार्य**स्तत्वटीकाशतदूषणीप्रभृत्यनेकग्रन्थान् निर्माय प्राचीनमेव श्रीभाष्योपदर्शितमुक्तिघण्टापथं पर्यरक्षत् ॥

तत्प्रणीतानां दुरुद्धरयुक्तिमुक्तापरिकर्मितानां प्रबन्धानां अतिगूढाशयविवरणे प्रवृत्तः श्रीमद्वाधूलकुलतिलक **श्रीमहाचार्यः** समस्तविद्वज्जनमनोऽनुकूलानपूर्वरचनापरिशोभितान्पूर्वाचार्यपरिचितप्रबन्धार्थप्रकाशकान् **चण्डमारुत**प्रमुखान्बहून्ग्रन्थानकल्पयत् ॥

एवंप्रकारेण श्रीमति विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते सुदृढं प्रतिष्ठापितेऽपि कालवशात्पुनरपि तत्र तत्र कुमतिजनदुर्वचनशतोपप्लुते पूर्वाचार्यपरिचितन्यायमार्गे अतिगम्भीरभाष्याद्यभिप्रायसुखावबोधानुकूलग्रन्थनिर्माणाय समस्तसात्विकजनैरभ्यर्थितश्शेषार्यवंशमुक्ताफलायमानः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकष्षड्दर्शनीपारावारपारीणः **श्रीमदनन्तार्यवर्यः** श्रीभाष्येऽवश्यं ज्ञातव्यस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्तस्य निष्कलङ्कज्ञानजननक्षमान्नवीनन्यायमार्गानुसारिणो **न्यायभास्करा**द्यनेकवादार्थान् विरचय्य तत्समयसमुदिताज्ञानान्धकारमपाकरोत् ॥ एतद्ग्रन्थपरिशीलनपराणां व्युत्पित्सूनां सौकर्याय कुतूहलिना मया तत्र तत्र विरला टीका विलिखिता। तदवलोक्य गुणैकपक्षपातिनस्सुधियस्सन्तुष्यन्तु ॥

क्वाहं मन्दमतिः क्व तादृशगिरष्षड्दर्शनीपारगाः
तेऽनन्तार्यविपश्चितस्सुमनसां सन्दोहसम्पूजिताः ।
तद्ग्रन्थाशयवर्णनोदितमिदं मौर्ख्यं मदीयं वरं
सोढव्यं हृदयालुभिर्बुधवरैर्वात्सल्यवाराकरैः ॥

श्रीयादवाद्रिनिवासी
विद्वान् ऐ. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यः ॥

॥ श्रीः ॥

ग्रन्थावतरणम् ।

तत्रास्मिन् **शास्त्रारम्भसमर्थनवादे** वेदान्तशास्त्रस्य कर्मविचारानन्तरमारम्भणीयत्वं व्यवस्थाप्यते । तत्र पदानां सिद्धरूपार्थे शक्तिग्रहासम्भवात् सिद्धरूपब्रह्मप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमिति शङ्कायां–बालानां कार्यरूपार्थ इव सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसम्भवात् इदं शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनपरं प्रथमं **जिज्ञासासूत्रम्** ॥

विचारविषयत्वेन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणो लक्षणतः प्रतिपत्तिसम्भवप्रतिपादनपरं द्वितीयं **जन्मादिसूत्रम्** ॥

प्रमाणान्तरप्राप्ते शास्त्रस्य तात्पर्यासम्भवात् ब्रह्मणश्च कार्यत्वाद्यनुमानगम्यतया इदं शास्त्रमनारम्भणीयमिति शङ्कायां–ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागम्यत्वप्रतिपादनपरं तृतीयं **शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रम्** ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणो ब्रह्मणः अफलत्वेन तत्र शास्त्रस्य तात्पर्यासम्भवात् अनारम्भणीयमिति शङ्कायां–निरतिशयसुखत्वेन ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वसम्भवात् इदं शास्त्रमारम्भणीयमिति ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वसमर्थनपरं चतुर्थं **समन्वयसूत्रम्** ॥

तदेवमतिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमितया शास्त्रैकसमधिगम्यस्य परस्य ब्रह्मणः परमप्राप्यत्वरूपपरमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तदितरवैराग्यस्य सुखेन सम्भवात् मुमुक्षुभिरिदं शास्त्रमवश्यं श्रोतव्यमित्युक्तं भवतीति सुधियो विदांकुर्वन्तु ॥

॥ श्रीः ॥

शास्त्रारम्भसमर्थनविषयसूचिका ॥

शास्त्रारम्भसमर्थन शोधनपत्रिका.

पृ.	प.			
५	२२	तात्पर्यविषयत्व	स्थाने	तात्पर्य
६	२	तात्पर्यस्या	,,	तात्पर्यभ्रमस्याप्य
,,	४	अश्वसंसर्ग	,,	अश्वानयन
,,	५	रित	,,	रितस्य
७	२१	विषं भुं	,,	भुं
८	१	शास्त्रस्थै	,,	शास्त्रस्थै
,,	५	लाक्षिणिक	,,	लाक्षणिक
,,	२४	घटत्व	,,	घटत्वादि
९	१९	कार्यघटित	,,	कार्यान्वित
,,	२३	द्रव्या	,,	द्रव्य
१२	५	कारण	,,	कारणता
१३	७	संभत्रात्	,,	संभवात्
१४	२४	व्यपारा	,,	व्यापारा
१५	३	गृहीतुं	,,	ग्रहीतुं
,,	१०	न्तर	,,	न्तरशङ्का
१६	२१	श्वैतिमं रूपं	,,	श्वैतिमाकारं चेत्यपि पाठः
,,	२६	न्यायरत्ने	,,	न्यायरत्नाकरे
१७	१	इति	,,	——
१८	१४	उपपत्ति	,,	उत्पत्ति
२०	७	संसर्गता	,,	संसर्ग
२१	३	विषयतात्वा	,,	विषयत्वा
,,	८	घटा	,,	घटा
२२	५	आकाङ्क्षाभिधानव	,,	आकाङ्क्षाव
२४	२४	समभिव्वा	,,	समभिव्या

पृ.	प.			
२६	२	नत्वस्य	स्थाने	नस्य
२७	१	कारणताजन्य	,,	कारणतानिरूपितजन्य
,,	,,	त्वावच्छेदकत्वात्	,,	त्वावश्यकत्वात्
,,	१३	विशिष्ट	,,	विशेष
३८	३	ग्रामस्य सिद्ध	,,	ग्रामस्यासिद्ध
४०	१२	र्दुवारे	,,	र्दुर्वारे
,,	१५	सामन्य	,,	सामान्य
४२	८	रैकग्रन्थ	,,	रैकग्रन्थ्य
४२	१८	क्तातिव्याप्तिः	,,	क्तापत्तिः
,,	२२	धर्मपर	,,	ब्रह्मपर
४४	१०	पूर्णेमा	,,	पूर्णमा
,,	१९	पथं त	,,	पथस्त
,,	२५	सकर	,,	सुकर
४५	५	श्रीभष्ये	,,	श्रीभाष्ये
४६	१८	कारकस्य	,,	कारकत्वस्य
,,	१९	पपत्तेः	,,	पपत्तिः
४९	२	कारणत्वस्य	,,	कारणस्य
,,	३	एवमपि	,,	एवमेव
,,	५	तदबाधात्	,,	तद्बाधात्
५०	१२	स्त्रियं पांसुला	,,	स्त्री पांसुलाः
५१	१३	प्रथमे भेद	,,	प्रथमेऽभेद
५४	४	तत्पर	,,	तत्त्वपर
५५	१७	मात्रस्येव	,,	मात्रस्य
,,	,,	कारित्वस्य च	,,	कारित्वस्य
६१	२	नरोधात्	,,	नुरोधात्
६४	९	उभय	,,	उभयवादि
६६	८	वद्बोधा	,,	वद्भोगा
६९	२	श्रयाश्रय	,,	श्रय

पृ.	प.			
७०	१०	तात्पर्या	स्थाने	तात्पर्यकत्वा
७३	९	शक्तित्वे	,,	शक्तत्वे
७५	१२	जीव्यत्वेन	,,	जीविम्लेच्छा
,,	१३	जीव्ये	,,	जीविम्ले
,,	२४	नेप्व	,,	नेष्ट
७६	१४	तर	,,	तम
७६	१५	तर	,,	तम
,,	२२	योर्दृष्टान्तो	,,	दृष्टान्तयोरु
७७	१९	वाक्यात्ता	,,	वाक्यानां ता
७८	१८	भवनिवेशे	,,	भवे निवेशे
८०	१५	अनन्दो ब्र	,,	आनन्दो ब्र
,,	१८	पुरूषा	,,	पुरुषा
८१	१४	न्तर्गत	,,	न्तर्गतस्य
८३	१३	दनिष्टाननु	,,	दनिष्टानु
,,	२५	पवर्ग	,,	पवाद
८४	७	शेषित्वे	,,	शेषत्वे
८५	४	ध्यैक	,,	ध्येक
,,	९	प्रवक्ष्ये	,,	ब्रवीम्योमित्येतत्
८६	१०	पादका	,,	पादिका
,,	११	पादका	,,	पादिका
,,	२२	त्यथर्वा	,,	त्यर्थवा
८८	१५	विषय	,,	विषयि
,,	,,	द्रष्टव्य'	,,	द्रष्टव्यः'
,,	१६	ब्रह्म	,,	—
८९	७	सिद्धिस्त	,,	सिद्धिर
९०	५	निर्वाहाय	,,	निर्वाहाय च
,,	१८	संस्कृत	,,	संस्कृताधीत

पृ.	प.			
९१	१९	ब्रह्मविषयक	स्थाने	ब्रह्मविषयकज्ञानविषयक
९२	३	ब्रह्मीव	,,	ब्रह्मवि
९३	१२	विषय	,,	विषयक
९४	९	योगे	,,	योगेन
९५	९	विषय	,,	विषयत्व
,,	२५	त्यदि	,,	त्यादि
९६	१८	ज्ञानत्वा	,,	ज्ञाना
,,	२३	हृदय	,,	हृदयादि
९८	१	ग्रहणो	,,	ग्रहेणो
१००	१४	एवमिति	,,	एवं—इति
१०२	१४	कालिका	,,	कलिका
,,	१६	मुद्गरादि	,,	मुद्गराभि
,,	२०	कारण	,,	करण
१०३	१३	ग्रहं	,,	ग्राहकः
,,	१७	त्यनन्त	,,	त्यन्त
,,	१९	तत्र	,,	अत्र
,,	२५	त्यदि	,,	त्यादि

टिप्पण्याम्

i	२२	होमादौ	स्थाने	हुमादौ
v	२०	ब्रह्मशरीरक	,,	ब्रह्मशरीर
x	१	सुस्व	,,	सुख

उपोद्घाते—

iii	२०	वरं	स्थाने	परं

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

शास्त्रारम्भसमर्थनम्.

हेतवे सर्वजगतां हेयपापाब्धिसेतवे ।
शान्ताय यादवगिरौ कान्तायास्तु नमः श्रियः ॥

श्रीमद्रामानुजार्यं श्रुतिशिखरशिखाधाविमेधाविलासैः
प्रोद्यद्व्याहारगुम्भैर्विदलितकुमताडम्बरं तं भजामि ।
यद्भाष्याम्भोधिगर्भप्रसृमरसुमहायुक्तिवीचीविहारा
बेलान्ते विक्षिपन्ति प्रतिकथकघटादूषणालीतृणानि ॥१॥

मत्वा पूर्वगुरूणां सरणिं शेषार्यवंशवार्धीन्दुः ।
शास्त्रारम्भविचारं तनुते कुतुकादनन्तार्यः ॥२॥

शास्त्रारम्भार्था चतुस्सूत्रीति सिद्धान्तः । अत्र शास्त्रशब्देन मीमांसाशास्त्रैकदेशभूता शारीरकमीमांसा विवक्षिता । तेन चतुस्सूत्र्या विंशतिलक्षणीपूर्वत्वाभावेन विशिष्टशास्त्रारम्भार्थत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। तत्रापि "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादिकमेव विवक्षितम् । तेन चतुस्सूत्री जन्यज्ञानस्य चतुस्सूत्रीविषयकप्रवृत्तिसाध्यस्य तत्र प्रवर्तकत्वाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयापत्तावपि न क्षतिः । आरम्भशब्देन प्रवृत्तिसामान्यं विवक्षितम्, नत्वाद्यप्रवृत्तिः । तेनेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणतया तत्प्रयोजकचतुस्सूत्र्या आद्यप्रवृत्तित्वरूपारम्भत्वावच्छिन्नप्र-

योजकत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। सा च प्रवृत्तिरध्येतृपुरुषसमवेता ग्राह्या, न तु सूत्रकारसमवेता। सर्वज्ञस्य तस्य स्वतस्सिद्धेष्टसाधनताज्ञाने चतुस्सूत्र्याः प्रयोजकत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। एवं चेक्षतेर्नाशब्दमित्यादिशास्त्र विषयकप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानसंपादकत्वं चतुस्सूत्र्याश्शास्त्रारम्भार्थत्वमिति फलितम्.

ननु शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानस्य चतुस्सूत्रीसाध्यत्वे चतुस्सूत्र्यां प्रवर्तकं ज्ञानं केन जायते, आप्तोपदेशेन तादृशज्ञानस्वीकारे शास्त्रप्रवृत्ति हेतुभूतज्ञानस्याप्याप्तोपदेशेनैव संभवेन चतुस्सूत्रीवैयर्थ्यमितिचेन्न। अल्पा याससाध्यचतुस्सूत्रीप्रवृत्तौ अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया तादृशज्ञानस्याप्तोपदेशादिना संभवेऽपि बहुप्रयाससाध्यशास्त्रविषयकप्रवृत्तौ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततज्ज्ञानस्यैव हेतु तया तत्संपादकतया चतुस्सूत्रीसार्थक्यात् ॥

ननु चतुस्सूत्र्या ब्रह्मणि जिज्ञास्यत्व—जगत्कारणत्व--शास्त्रप्रमाणकत्व-पुरुषार्थत्व-प्रतिपादकत्वेऽपि शास्त्रत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनत्व प्रकारकबोधजनकत्वाभावाच्छास्त्रत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रवृत्तिजनकत्वानुपपत्तिः। न च प्रवृत्तौ फलसाधनताज्ञानमिव फलज्ञानमपि कारणम्, प्रकृते चानवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभव एव फलमिति तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणतया तादृशफलज्ञानेऽनवधिकातिशयानन्दब्रह्मज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया कारणत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम्, एवं च तादृशज्ञानजनकस्य समन्वयसूत्रस्य प्रवर्तकत्वमुपपन्नमिति वाच्यम्। उपासनात्मकज्ञानस्यैव मोक्षकारणत्वेन शास्त्रजन्यज्ञानस्य तथात्वासंभवेन शास्त्रस्य मोक्षसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वानुपपत्तेः। महावाक्यतात्पर्यमजानतः परस्परविरुद्धतया प्रतीयमानतत्तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधाधीनमहावाक्य तात्पर्यसंदेहवतस्तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्तार्थनिर्णयेच्छोरेवात्र शास्त्रे प्रवर्तमानतया तादृशनिर्णयस्यैव फलतायां उचितत्वेन तादृशफलज्ञान-

स्यैव प्रवर्तकत्वात् । न च वेदान्तार्थनिर्णयस्य साक्षाच्छास्त्रफलत्वेऽपि परम्परया फलत्वं मोक्षस्यापि संभवति, मोक्षजनकस्योपासनस्य स्मृति सन्ततिरूपस्य समानाकारानुभवजन्यत्वेन शास्त्रजन्यज्ञानजन्यत्वात्, "अनुविद्य विजानाति," "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इत्यादिश्रुत्या शास्त्र जन्यज्ञानस्योपासने हेतुत्वावगतेरिति वाच्यम् । मोक्षजनकोपासनार्थं वेदान्तार्थनिर्णयस्योपासकैस्संपाद्यत्वेऽपि प्रपन्नैस्तदर्थं तस्य संपादनीयत्वा भावात्— । "संतोषार्थं विमृशति मुहुः सद्भिरध्यात्मविद्याम्" इत्युक्त रीत्या संतोषार्थमेव तस्य संपादनीयत्वात् प्रपन्नसाधारण्यानुरोधेन वेदान्तार्थनिर्णयस्यैव शास्त्रफलत्वस्य युक्तत्वात् मोक्षस्य फलत्वेऽपि प्रवृत्ति हेतुभूतफलज्ञानप्रयोजकतया चतुर्थसूत्रस्य शास्त्रारम्भार्थतासंभवेऽपीतरेषां त्रयाणां तदनुपपत्तेश्चेति ॥ मैवम् ॥

शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकनिरासकत्वमेव शास्त्रारम्भार्थत्वम् । तथाहि—शास्त्रप्रवृत्तौ हि शास्त्रविशेष्यकं निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टब्रह्मरूपसिद्धार्थविषयकनिर्णयशाब्दबोधात्मकेष्टसाधनत्वज्ञानं कारणं, तादृशशाब्दबोधस्यैव शास्त्रफलत्वात् । सिद्धब्रह्मविषयकशाब्दबोधजनकत्वज्ञाने च तादृशबोधजनकत्वाभावव्याप्यसिद्धब्रह्म तात्पर्यकत्वाभावज्ञानं प्रतिबन्धकम्, तद्वत्ताबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ता ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र शब्दत्वावच्छिन्नस्य सिद्धे व्युत्पत्त्यभावात्सिद्धार्थतात्पर्यकत्वासंभव इति शङ्कायां, सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थन पूर्वकं शब्दत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नस्य सिद्धार्थत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकतात्पर्यसमर्थनद्वारा तादृशप्रतिबन्धकज्ञाननिरासकं प्रथम सूत्रम् ॥ निरतिशयबृहत्त्वस्य दुर्निरूपत्वेन तद्विशिष्टब्रह्मणो बाधितत्वात् प्रमाणभूतशब्दत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य निरतिशयबृहत्त्व रूपविशेषधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकत्वं न संभवतीति शङ्कायां, तादृशब्रह्मणोऽ बाधितत्वप्रतिपादनेन तादृशतात्पर्यसमर्थनद्वारा उक्तप्रतिबन्धकनिरा-

सकं द्वितीयसूत्रम् ॥ एवञ्च प्रथमद्वितीयसूत्रयोर्लौकिक[1]शब्दसाधारण धर्मावच्छिन्ने तात्पर्यसमर्थनपरत्वादेकपोटिकात्वमुपपन्नम् । श्रुतित्व रूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य प्रमाणान्तरानधिगतत्वरूपापूर्वताविशिष्टार्थे एव तात्पर्योद्ग्रहणश्चानुमानगम्यत्वेन तत्र तात्पर्यासंभव इति शङ्का निरासकं तृतीयसूत्रम् ॥ श्रुतित्वावच्छिन्नस्य सफल एवार्थे तात्पर्यो द्ग्रहणश्च प्रवृत्त्याद्यविषयत्वेन फलत्वाभावात्तत्र तात्पर्यासंभव इति शङ्कानिरासकं चतुर्थसूत्रम् ॥ अत्र श्रुतित्वावच्छिन्नस्य तात्पर्य समर्थन परत्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोरेकपोटिकात्वम् । तथा च शास्त्रगोचरप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविघटकत्वरूपं शास्त्रारम्भार्थत्वं चतुस्सूत्र्या उपपन्नम् । तथा चोक्तम्—

"व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्स्थ्य
मन्येन लभ्यत्वमथाफलत्वम् ।
एतानि वै सूत्रचतुष्टयेना
ऽनारम्भमूलानि निराकृतानि ॥" इति.

अनारम्भमूलानि— शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानप्रतिबन्धकसंपादकानीत्यर्थः, अनारम्भपदस्यारम्भहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकत्वद्वारा आरम्भप्रतिबन्धकपरत्वात् । एवं चारम्भहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकतात्पर्याभावग्रहसंपादकसिद्धव्युत्पत्त्यभावादिनिरासकत्वमेव शास्त्रारम्भार्थत्व मित्युक्तं भवति ॥

ननु शब्दसामान्यस्य सिद्धार्थविषयकशक्त्यभावेऽपि सिद्धार्थतात्पर्यकत्वं संभवति, पदानां यादृशार्थगोचरशक्तिमत्त्वं तादृशार्थतात्पर्यकत्व मिति नियमाभावात् । गङ्गादिपदस्य तीरे शक्त्यभावेऽपि तीरतात्पर्यकत्व दर्शनात्, धूमोऽस्तीतिवाक्यस्य स्वघटकपदाशक्ये वह्निसद्भावे तात्पर्य

१. (पा.) लौकिकवैदिकशब्दसाधारणधर्मावच्छिन्नस्य सामान्यविशेषधर्मावच्छिन्न तात्पर्यसमर्थनद्वारा, उक्तप्रतिबन्धकनिरसनपरत्वात्.

दर्शनाच्चेति चेन्न॥ प्राभाकरमते पदानां तादृशार्थविषयकशाब्दधीजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तादृशार्थगोचरशक्तिमत्त्वम्। स च धर्मो वह्न्यादिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिव पदार्थान्तरमेव, लाक्षणिकं चाननुभावकमेवेति न तत्र शक्तिः। तन्मते ज्ञानसामान्यस्य मितिमातृविषयकतया घटमानयेत्यादौ मितिमातृविषयकस्यानयनादिरूपसमभिव्याहृतपदार्थान्तराविषयकस्य च घटादिबोधस्य जनकताया घटादिपदे सत्त्वेऽपि न तस्य मितिमातृवाचकत्वमानयनादिवाचकत्वं च तद्विषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्यैव तद्वाचकत्वरूपत्वात् मितिमातृविषयताया ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यायाः पदजन्यतावच्छेदकत्वाभावात्—। आनयनादिविषयतायाश्च पदान्तरजन्यतावच्छेदकत्वेन घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वाभावात्। तद्विषयत्वावच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकत्वं साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वाविशेषणतया ग्राह्यम्। तेन घटादिपदानां साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिविषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि न कार्यतावाचकत्वम्॥ न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्त्या एव कार्यानुकूलतया पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च ज्ञाततयोपयोगिनोऽर्थे पदस्य वृत्तिरूपशक्त्यन्तरस्य स्वीकार आवश्यक इति वाच्यम्। दाहादिरूपकार्येवह्न्यादिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्त्या एवोपयोगित्वेऽपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितौ च ज्ञातोपयोगित्वोपगमे बाधकाभावात्॥ न चातीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या पदानामहेतुत्वेन न तत्र हेतुतावच्छेदकशक्तिसंभव इति वाच्यम्। तन्मते पदानां नित्यत्वात् तद्विषयकबोधजनकतावच्छेदकधर्मवज्ज्ञानाविषयत्वं वा तच्छक्तत्वमिति। एवं तन्मते तात्पर्यविषयत्वमपि न तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम्, वेदस्यापौरुषेयत्वेन तात्पर्यानुपपत्तेः॥ न च वेदे स्वतन्त्रवक्तुरभावेऽपि परतन्त्रवक्तृणामध्यापकादीनां सत्त्वात्तदीयेच्छामादाय तात्पर्योपपत्तिरिति वाच्यम्। अर्थज्ञानशून्याध्यापकोच्चरितवेदाच्छाब्दबोधाभावप्रसङ्गात्,

अयमध्यापकोऽव्युत्पन्नइति विशेषदर्शनदशायामपि बोधोत्पत्त्या तत्र तात्पर्यस्यासंभवात् । किन्तु तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वे सति तद्विषयकबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तात्पर्यम्। अत्र लवणानयनपरस्य सैन्धवमानयेति वाक्यस्य अश्वसंसर्गपरत्ववारणाय सत्यन्तम् । बुबोधयिषाशून्यशुकाद्युच्चरितघटमानयेत्यादिवाक्यस्य पटादिपरत्ववारणाय विशेष्यदलम् । न चोभयप्रतीतीच्छयोच्चरितवाक्येऽव्याप्तिः, तदन्यमात्र प्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वस्य सत्यन्तार्थत्वात्। एवञ्च निरुक्ततात्पर्यस्य निरुक्तशक्तिव्याप्यत्वात्सिद्धे पदानां शक्त्यभावे तात्पर्यमपि न संभवतीति प्राभाकराक्षेपनिरसनाय सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनपरं प्रथमसूत्रं युक्तम् । न च प्राभाकरमते शक्तितात्पर्ययोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेऽपि तदन्यमते तद भावाद्व्याप्यव्यापकभावनिराकरणमात्रेण सिद्धब्रह्मविषयकबोधजनकत्व रूपेष्टसाधनत्वस्य शास्त्रे संभवेन शास्त्रारम्भसंभवादुक्तव्याप्यव्यापक भावमभ्युपगम्य सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनमयुक्तमिति वाच्यम् । प्राभाकर निरुक्तयोरेव शक्तितात्पर्ययोस्सिद्धान्ते स्वीकारेण तयोर्व्याप्यव्यापकभा वनिराकरणायोगेन सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनावश्यकत्वात्। उक्तं च—बोध कत्वमेव शक्तिरिति श्रीभाष्ये जिज्ञासाधिकरणे "शब्दार्थयोस्संबन्धा न्तरादर्शनात्सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेषुतेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्तीति"॥ सूचितं च निरुक्तरूपमेवतात्पर्यमिति विवक्षितगुणोपपत्तेरित्यत्र टीकायाम्- "विवक्षितत्वं वक्तुमिच्छा विषयत्वम्, अपौरुषेयवाक्यप्रतिपाद्यगुणानां पुरुषेच्छापूर्वकत्वायोगात्क थं विवक्षितत्वमितिशङ्कायां विवक्षितपदं व्याचष्टे वक्ष्यमाणा इति. विवक्षि तानामेव वक्ष्यमाणत्वाद्विवक्षितशब्देन वक्ष्यमाणत्वं लक्ष्यतइत्यर्थः"इति॥ यत्तु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वमेव तत्तदर्थे शक्तिरिति न संभवति—तीरादिबोधजनकस्य गङ्गादिपदस्यापि तीरादिशक्तत्वापत्तेः। न च लाक्षणिक पदस्य नानुभावकत्वं, पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम् ।

शक्तस्यापि तुल्यन्यायेनान्यथासिद्ध्यापत्तेः। न चानुभावकतावच्छेदकश क्त्यभावाल्लाक्षणिकस्य नानुभावकत्वम्, किन्तु लक्ष्यार्थान्वितस्वार्थबोधे पदान्तरमेव कारणमिति वाच्यम्। तथा सति गङ्गायां घोषइत्यादौ घोषा दिपदस्यैव तीरान्वितस्वार्थबोधकत्वेन तीरादिबोधजनकतावच्छेदकश- क्तिमत्तया तीरादिवाचकत्वापत्तेः, धूमादिति हेतुवाक्याद्बोधानुपपत्तेश्च, तत्र धूमपदस्य धूमज्ञाने पञ्चम्याश्चज्ञाप्यत्वे लाक्षणिकत्वेन मुख्यार्थक पदाभावात्—इति शक्तिबादे गदाधरेण दूषणमुक्तम्; तन्न, लाक्षणिक पदस्य पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वेऽपि शक्तपदस्य तथाऽन्यथासि द्ध्यभावात्, वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहकाले प्रवृत्त्यनुमितशाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य हेतुतां कल्पयित्वा तस्यास्साक्षादसंभवेन तदुपपादकतया पदार्थोपस्थितेर्द्वारत्वस्य कल्पनात्, व्यापारिकारणतानिर्वाहकेण व्यापारे- ण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यसंभवात्। अन्यथा यागकारणतानिर्वाहकेणा प्यपूर्वेण यागस्यान्यथासिद्ध्यापत्तेः। न च लाक्षणिकपदस्य शाब्दबोधा जनकत्वे धूमादित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थलीयबोधस्य शाब्दत्वानुपपत्तिः, पदजन्यत्वाभावादिति वाच्यम्। पदप्रयोज्यत्वादेव तदुपपत्तेः। धूमा- दित्यादौ पञ्चम्या एव ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणा, धूमपदं चालाक्षणिकमेवेति नवीनमतस्यावयवदीधित्यादिसिद्धतया तत्पक्षस्यैव युक्तत्वेन सर्वपदल- क्षणास्थले बोधानभ्युपगमाच्च। अत एवोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्, "यच्च विषं भुंक्ष्वेत्यादौ सर्वपदलक्षणा दृष्टेति, तच्च विधिप्रत्ययस्यमुख्यार्थत्वा दयुक्तमिति"॥ शतदूषण्यामपि "यत्पुनर्विषं भुंक्ष्वेत्यादिषु सर्वपदलक्षणा दृष्टेति, तदपि न, विषं भुंक्ष्वेत्यस्य प्रतियोगिविशेषसमर्पकस्य तत्रापि मुख्यत्वात्। विषशब्देनैव ह्यनर्थकरभक्ष्यरूढेन भुज्यमाने तस्मिन्ननर्थ हेतुतया निषिद्धतामाभिप्रयता भोजननिषेधोप्याभिप्रेतः" इत्युक्तम्॥ न चैवं प्राभाकराणामपि सर्वपदलक्षणा न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। अथैवं प्राभाकराणां सर्वपदलक्षणाभ्युपगमप्रतिपादकश्रीभाष्यविरोधः,

तथाच प्रथमसूत्रे भाष्यम् "तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते, कार्यवाक्या र्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते, अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात्, लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते, कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषांपदानामपूर्वकार्यान्वित एव मुख्योर्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं लाक्षिणिकमेव" इति चेन्न॥ अद्वैतिभि स्सत्यज्ञानादिवाक्येषु सर्वपदलक्षणाव्यवस्थापनाय प्राभाकरानभ्युपगता- मपि सर्वपदलक्षणां तदभ्युपगतत्वेन कल्पयित्वा स्वग्रन्थेषु तथा प्रति- पादिततया तद्ग्रन्थार्थानामेव श्रीभाष्येऽनूदितत्वेन तादृशार्थस्य प्राभाक- रमतासिद्धतया भाष्यतात्पर्यविरहात् । सूचितं चेदं तथाचाभ्युपगम्यत इत्यस्य व्याख्यानावसरे श्रुतप्रकाशिकायाम् "तथा—सर्वपदलक्षणाया अदोषत्वं. अभ्युपगम्यते, अभ्युपगमहेतु सद्भावादभ्युपगमः फलित इति भावः" इति ॥

यदि च लाक्षणिकपदस्यापि शाब्दबोधजनकत्वं शक्तपदस्येवा भ्युपगम्यते, न चैवं गङ्गापदस्य तीरबोधजनकत्वरूपतीरशक्तत्वापत्तिरि- ति वाच्यम्, स्वजन्यशक्यार्थस्मृतिजन्यलक्ष्यार्थस्मृतिद्वारैव तत्र गङ्गा पदेन तीरबोधाङ्गीकारेण एकमात्रस्मृतिद्वारकबोधजनकत्वाभावात्, अतस्सर्वपदलक्षणास्थलेऽपि बोधस्य शाब्दत्वमुपपद्यते। अत एव "चराच- रव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" इत्यत्र श्रीभा- ष्ये ब्रह्मभिन्नद्रव्यवाचिनां सर्वेषां पदानां स्वस्वार्थशरीरकब्रह्मण्येव शक्तिः स्वस्वार्थेषु तु लक्षणेति व्यवस्थापनेन घटोद्रव्यमित्यादिवाक्येषु सर्वपदल क्षणास्वीकारः सूचितः। एवं च तात्पर्यानुरोधेन शास्त्रस्थानां सर्वपदलक्ष णाभ्युपगमः संभवतीति विभाव्यते। तथापि प्राभाकराणां लौकिकवाक्येषु सर्वपदलक्षणाभ्युपगमो न युज्यते ; तन्मते हि स्मारकशक्तिरानुभाविकी शक्तिरिति शक्तिद्वयं पदानां स्वीक्रियते, तत्र घटादिपदानां घटत्वजातौ स्मारकशक्तिः, कार्यान्वितघटादौ चानुभाविकशक्तिः, तत्राद्या घटत्व-

निष्ठविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वरूपा घटादिपदनिष्ठा घटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादिवाक्यघटकपदसाधारणी, द्वितीया च कार्यत्वविषयतानिरूपितघटविषयत्वावच्छिन्नबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतारूपा, घटमानयेत्यादिवाक्यघटकलिङादिपदसमभिव्याहृतद्वितीयान्तघटादिपदनिष्ठा। एवं च यत्र स्मारकशक्तिर्नास्ति तत्र लक्षणया बोधः — यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ। आनुभाविकशक्तिविरहे च लक्षणयाऽपि न बोधः। उक्तानुभाविकशक्ते नैयायिकमतसिद्धाकांक्षास्थानीयतया आकांक्षाविरहेण घटःकर्मत्वमित्यादौ बोधाभाववत् कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारव्याप्यानुभाविकशक्त्यभावे शाब्दबोधस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्। कार्यताविषयकबोधत्वस्य शाब्दबोधत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नजनकलिङादिपदजन्यकार्यत्वोपस्थित्यभावेन व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहात् तादृशशाब्दबोधाभावः॥

न च—अपूर्वरूपकार्यान्वितार्थ एवानुभाविकीशक्तिरिति तदभावात् क्रियाकार्यान्वितबोधो लक्षणयैवेति—वाच्यम्, आनुभाविकशक्त्यभावस्थलेऽपि बोधाङ्गीकारे घटोऽस्तीति सिद्धार्थपरवाक्येऽपि लक्षणया बोधाङ्गीकारस्य दुर्वारत्वात्। अतोऽपूर्वक्रियाकार्योभयसाधारणकार्यान्वितार्थ एव पदानामानुभाविकीशक्तिः, तदभावे च न शाब्दबोध इत्येव **प्राभाकर सिद्धान्तः॥**

अत एव क्रियाकार्यघटितार्थ एव गामानयेत्यादिवाक्यस्य वृद्धव्यवहारेणानुभाविकशक्तिग्रहोपपादनं तेषामुपपद्यते, क्रियाकार्यान्विते वाक्यस्यानुभाविकशक्त्यभावे तदुपपादनासाङ्गत्यापत्तेः। अतः **प्राभाकरमते** लौकिकवाक्ये सर्वपदलक्षणोदाहरणमभ्युपगम्यवादमात्रमिति ज्ञेयम्॥

न चैवं द्रव्यावाचिपदानां तत्तच्छरीरकब्रह्मण्येव शक्तिस्वीकारे तत्तदर्थेषु शक्त्यभावादम्बातातमातुलादिपदानां तत्तदर्थेषु शक्तिग्रहोपपादनं **श्रीभाष्ये** विरुध्यत इति वाच्यम्, "चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्य-

पदेशो भाक्तः" इति **सूत्रस्य** जङ्गमस्थावरविषयस्तेजआदिशब्दस्तेजः प्रभृतिषु **भाक्तः**—लाक्षणिक इत्येकां व्याख्यां कृत्वा लोकविरोधाद्यनुसन्धानेन **अभाक्त** इति च्छेदं कृत्वा तेजःप्रभृतिशब्दानां ब्रह्मण्यभाक्तत्वपरतया द्वितीयव्याख्यानकरणेन तद्व्याख्यानपक्षे तेजआदिशब्दानां स्वार्थे तच्छरीरकब्रह्मणि च शक्त्यङ्गीकारेण तद्व्याख्यानानुरोधेनैवाम्बातातमातुलादिपदानां शक्तिग्रहवर्णनोपपत्तेः ।

"शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्"

इति **सूत्रमपि** चराचरव्यपाश्रय इति सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यानाभिमतार्थ एव तात्पर्यं ग्राहयति । तत्सूत्रे इन्द्रादिशब्दानामाकृतिविशेषावच्छिन्नवाचित्वस्य वाचकशब्दज्ञानेन वाच्यार्थं स्मृत्वा तत्सृष्टेश्च प्रतिपादनात् । "स भूरिति व्याहरत्" "स भूमिमसृजत" इत्यादि **श्रुत्या**

"नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनं ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥"

इति **स्मृत्या** च तथा प्रतिपादनात् ॥

न च—लाक्षणिकशब्देन लक्ष्यार्थस्मरणपूर्वकसृष्ट्याऽपि तादृशश्रुत्याद्युपपत्तिः, एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतया लक्षणासम्बन्धेनापि स्मरणोपपत्तेरिति—वाच्यम्, लाक्षणिकशब्दस्य नाम रूपं चेति नामशब्देनग्रहणानुपपत्तेः, नामशब्दस्य शक्तपरत्वात्; अतो द्वितीय व्याख्यायामेव निर्भरांदम्बातातादिशब्दानां शक्तिग्रहवर्णनोपपत्तिः ॥ वस्तुतः प्रथमव्याख्यानपक्षेऽपि शक्तिग्रहवर्णनमुपपन्नम् । अम्बादिशब्दस्य अम्बादिशरीरकपरमात्मनि शक्तिर्नाम— अम्बादिनिष्ठविषयतानिरूपितपरमात्मनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वम् । तद्घटकजन्यतायां वेदान्तश्रवणात्प्रागम्बादिविषयत्वावच्छिन्नत्वमात्रं प्रतीयते, वेदान्तश्रवणानन्तरं च तादृशविषयतानिरूपितपरमात्मविषयत्वावच्छिन्नत्वमपि प्रतीयत इति पूर्वागृहीतविशेषग्रह-

णाद्वेदान्तश्रवणाद्व्युत्पत्तिः पूर्यत इति सिद्धान्तोपपत्तिः । यथा "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत" इति वाक्यात् प्रथमं यागे स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वग्रहेऽपि गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारज्ञानानन्तरं विजातीयस्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वं गृह्यते, तद्वत्प्रकृतेऽपीति न पूर्वोत्तरशक्तिग्रहयोर्विरोधः ॥ अत एवोक्तं **न्यायपरिशुद्धौ**—

"स्वर्गकामादिशब्दानामपि जीवादिमात्रेऽपि मुख्यत्वमेव । अत एव भाक्तपदस्य भङ्क्त्वा व्यपदेशार्थत्वमपि **भाष्यकारै**रुक्तम् । विशिष्टवेषस्य शक्तिविषयत्वात् तत्त्यागे कथं न लक्षणेति चेत्, परित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तकस्य व्युत्पत्त्यनुप्रविष्टमात्रबोधनं हि मुख्यता, तदभावकृत उपचार इति व्यवस्थापनात्" इति—

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तस्माच्छक्तितात्पर्ययोर्द्वयोरेव बोधजनकत्वघटितत्वात् शक्त्यभावे तात्पर्यायोगात् सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनपरं प्रथमसूत्रमावश्यकं ॥

* * *

अत्र प्राभाकराः— लिङाद्यसमभिव्याहृतानां सिद्धब्रह्मपरवाक्यानां बोधजनकत्वं न संभवति, बालस्य लिङादिसमभिव्याहृतवाक्य एव साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वविषयतानिरूपितविषयताशालिबोधजनकत्वरूपानुभाविकशक्तिग्रहात् ॥ न च पदार्थोपस्थितिजनकतया स्मारकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि आनुभाविकशक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधकारणत्वमसिद्धमिति वाच्यम् ॥ घटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादिवाक्ये निरुक्तानुभाविकशक्तिग्रहशून्यानां बोधानुत्पत्तेः तद्वाक्यस्यापि बोधकत्वग्रहवतां च शाब्दबोधोत्पत्त्या ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशशक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वावश्यकत्वात् । एतेन—घटःकर्मत्वमित्यादिवाक्याद्बोधवारणाय लोडन्तपदधर्मिकद्वितीयान्तघटादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वमिति नैयायिकोक्तं निरस्तम्—घटःकर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्युत्पन्नानामपि तद्वाक्याद्बोधानुपपत्तेः ॥

यत्तु--प्रायशः पुरुषाणां घटमानयेत्यादिवाक्य एव व्युत्पन्नत्वात् तद्वाक्यजन्यबोधे द्वितीयान्तघटादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वे सिद्धे घटःकर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्युत्पन्नानामपि न तादृशवाक्याद्बोधसंभवः, तथासति पुरुषभेदेन कारणताभेदकल्पनापत्तेरिति--**शितिकण्ठेनोक्तम्** ॥

तन्न--बोधेऽनुभवसिद्धे तन्निर्वाहाय कारणभेदकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य सोढव्यतया गौरवपरिहाराय बोधापलापस्यायुक्तत्वात्। अन्यथा लाक्षणिक स्थलेऽपि बोधाङ्गीकारे लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि कारणत्वस्य कल्पनीयतया गौरवेण तत्र बोधापलापप्रसङ्गात्। अस्मदुक्तरीत्या निरुक्तानुभाविकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे पुरुषभेदेन कारणताभेदाभावाच्च। तस्मात् कार्यतावाचकलिङाद्यसमभिव्याहृतवाक्येषु आनुभाविकशक्तिग्रहाभावात्सिद्धपरवाक्येषु न शाब्दबोधसम्भवः ॥

यत्तु सिद्धपरवाक्येष्वपि शाब्दबोधसंभवः, चैत्र पुत्रस्ते जातः इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं चैत्रस्य मुखविकासादिलिङ्गेन तद्धेतुभूतपुत्रोत्पत्त्यादिप्रियविषयकबोधमनुमाय बालस्तादृशबोधस्योपस्थिततद्वाक्यजन्यत्वमनुमिनोतीति सिद्धपरवाक्येऽपि बालस्यानुभाविकशक्तिग्रहादिति **भाट्टोक्तम्। तन्न**--

तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधे हि तत्तदर्थविषयकत्वावच्छिन्नबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वरूपानुभाविकशक्तिज्ञानं कारणम्। न तु सामान्यतश्शाब्दबोधजनकत्वज्ञानं कारणम्, तथासति प्रमेयं कर्मत्वं पश्येति वाक्यस्य प्रमेयाभिन्नकर्मत्वकर्मकदर्शनविषयकबोधजनकत्वेन गृहीतस्य प्रमेयकर्मकदर्शनविषयकबोधजनकत्वप्रसङ्गात्। तथा च पुत्रस्तेजात इति वाक्यस्य मुखविकासादिलिङ्गेन हर्षहेतुभूतार्थविषयकबोधजनकत्वग्रहेऽपि विशिष्य पुत्रोत्पत्तिरूपार्थविषयकबोधजनकत्वरूपानुभाविकशक्तिग्रहो न संभवति। हर्षहेतूनां पुत्रोत्पत्तिभिन्नानामेव कालत्रयवर्तिनामनन्तानां संभवात्। न च तत्काले हेत्वन्तराभावनिश्च-

यात्पुत्रोत्पत्तिरूपहर्षहेतुविशेषनिश्चयस्संभवतीति वाच्यम् । तावताऽपि सुलग्न–सुखप्रसव–पित्राद्यनिष्टाभाव–भाविसमृद्ध्यादीनां बहूनां हेतूनां सत्त्वात् ॥ एतेन--नायं सर्पो रज्जुरेषेति वाक्ये निष्कम्पगात्रत्वलिङ्गेन भयाभावानुमित्यैतद्धेतुभूतसर्पभेदादिविषयकबोधजनकत्वग्रहस्संभवतीति निरस्तम् ॥ तादृशवाक्ये निष्कम्पगात्रत्वलिङ्गेन भयाभाव हेतुभूतार्थविषयकबोधजनकत्वग्रहसंभवेऽपि सर्पभेदादिभिन्नानामनन्तानां सत्त्वेन तादृशग्रहासम्भवात् ॥

यदपि–केनचित् कः कूजतीति पृष्टे पिकः कूजतीत्यन्येनोत्तरिते प्रश्नघटकपदानां शक्तिग्रहवतःउत्तरघटकपिकपदमात्रशक्तिज्ञानशून्यस्य कूजन्तं पक्षिविशेषं पश्यतः पुरोवर्तिपक्षिविशेषे पिकपदस्य शक्तिग्रहो जायते । एवं काष्ठकरणकपाकं पश्यतः काष्ठपदशक्तिग्रहशून्यस्य पुरुषस्य काष्ठैः पचतीति वाक्यात्पुरोवृत्तिपाककरणपदार्थे काष्ठपदशक्ति ग्रहो जायते, इति सिद्धार्थेऽपि प्रसिद्धपदसान्निध्येन शक्तिग्रहाद्बोधोपपत्तिरिति–**नैयायिकोक्तं**॥ **तदपिन**--प्रसिद्धपदसान्निध्येन शक्तिग्रहो हि न पदसामान्यशक्तिज्ञानशून्यस्य पुरुषस्य जायते । किं तु कतिपयपदशक्तिग्रहवत एव । तथा च तत्र पदान्तरशक्तिग्रहस्य वृद्धव्यवहारेण कार्यार्थ एव वाच्यतया तत्समभिव्याहृतपिकपदादीनामपि न सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति ॥

यदपि--पदानां कार्यार्थपरत्वस्य सकलपदानुगतस्यैकस्याभावात्कार्यार्थपरत्वं पदानामयुक्तम् । कार्यार्थपरत्वं नाम--कार्यरूपार्थाभिधायित्वम्, उत कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वं, कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वं वा? नाद्यः, घटमानयेत्यादौ घटादिपदस्य कार्याभिधायित्वाभावेन व्यभिचारात् । न द्वितीयः, लिङादौ व्यभिचारात् तस्य कार्याभिधायित्वेन कार्यान्वितार्थाभिधायित्वाभावात् । न तृतीयः, कार-

१. (पा.) संभवेन विशिष्य सर्पभेदविषयकबोधजनकत्वग्रहासंभवात्.

कपदेषु व्यभिचारात् । तस्मादन्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वमेव पदानामनुगतमिति तदेव युक्तमभ्युपगन्तुमिति—**वाचस्पतिनोक्तम्** ॥**तदयुक्तम्**—कार्यरूपार्थाभिधायित्वस्य कार्यत्वविषयित्वावच्छिन्नशाब्दबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतारूपत्वे घटादिपदे व्यभिचाराभावात् । कार्यत्वविषयितानिरूपितघटादिविषयित्वावच्छिन्नजनके घटादिपदे कार्यत्वविषयत्वावच्छिन्नजनकत्वस्याक्षतत्वात्, कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वस्य कार्यत्वघटितार्थाभिधायित्वरूपत्वे द्वितीयपक्षेऽपि दोषाभावात्। कार्यत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपस्य कार्यत्वघटितत्वस्य कार्यत्वेऽपि सत्त्वेन तदभिधायिलिङ्गादौ व्यभिचाराप्रसक्तेः कारकान्वितत्वस्य कारकघटितत्व रूपस्य कारकसाधारणत्वेन कारकपदे व्यभिचाराभावात् तृतीयपक्षस्याप्यदुष्टत्वात्। तस्मात्कार्यार्थ एव शक्तितात्पर्ययोस्सत्त्वात् सिद्धार्थविषयकबोधजनकत्वं न संभवतीति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्याभावाद्विचारो न युक्तः— **इति वदन्ति** ॥ * * *

अत्रोच्यते—प्रथमं वृद्धव्यवहारेणैव शक्तिग्रह इत्ययुक्तम्। चेष्टात्वस्य प्रवृत्तिजन्यत्वव्याप्यत्वं प्रवृत्तित्वस्य कार्यताज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वं च जानत एव उक्तरीत्या व्यवहारेण शक्तिग्रहसंभवेऽपि तच्छून्यस्य बालस्य तेन शक्तिग्रहायोगात्॥ न च स्वीयचेष्टासु बहुशः प्रवृत्तिपूर्वकत्वस्य स्वीयप्रवृत्तिषु बहुशः कार्यताज्ञानपूर्वकत्वस्य च दर्शनेन व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारज्ञानसत्त्वेन बालस्यापि व्याप्तिज्ञानं संभवतीति वाच्यम्॥ एवमपि गामानयेतिवाक्ये सामान्यतस्तद्वाक्यानन्तरकालीनक्रियाहेतुभूतकार्यताज्ञानजनकत्वग्रहसंभवेऽपि विशिष्य गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानहेतुत्वग्रहासंभवात्, तादृशवाक्यप्रयोगानन्तरं गवानयनात्पूर्वमेव आसनादुत्थानोत्तरीयाच्छादन–दण्डग्रहण–यादृच्छिकसंभाषण–गमनाद्यवान्तरव्यपाराणां बहूनां प्रयोज्यवृद्धगतानामुपलम्भात् ॥

१. प्रवृत्तिद्वारेत्यर्थः.

न च तादृशवाक्यप्रयोगानन्तरं व्यापारान्तराणामनियमात् गवानयनस्य नियतत्वात् तत्तद्विशेष्यककार्यताज्ञानहेतुत्वं विशिष्य तद्वाक्ये गृहीतुं शक्यत इति वाच्यम् । एवमपि--गां सन्दर्शय, गां पुरतःस्थापय, गां देहीत्यर्थान्तरपरत्वशङ्कासंभवेन विशिष्य गवानयनकार्यताबोधजनकत्वग्रहासंभवात् ॥

यदिच--बहुभिः प्रयोगैरर्थान्तरपरत्वशङ्कावारणपूर्वकं गवानयनहेतुत्व निश्चयस्संभवतीति–विभाव्यते । तदा 'चैत्र पुत्रस्ते जातः', 'नायं सर्पः' इत्यादिवाक्येषु प्रीत्यभीत्यादिलिङ्गेन विवक्षितार्थबोधहेतुत्वग्रहसंभवात् सिद्धे व्युत्पत्तिरनिवार्या, तत्रापि बहुभिः प्रयोगैरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तरनिराससंभवात् ॥ किं चोक्तरीत्या वृद्धव्यवहारेण पदानां याहच्छिक व्युत्पात्तिवर्णनं लोकानुभवविरुद्धं । बालस्य स्वयंव्युत्पत्त्यक्षमतादशायां वृद्धैरुपाध्यायादिभिरेनं व्युत्पादयितुं श्रद्धातिशयदर्शनात्, व्युत्पत्तिक्षमतादशायां उपेक्षकत्वायोगाद्याहच्छिकवृद्धव्यववहारेणानन्तशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्तेश्च, प्रथमत एवाक्षरग्रहणाद्युपयोगिशिक्षादर्शनाच्च । तस्मात्प्रथमतो बुद्धिपूर्विकैव व्युत्पत्तिः ॥

तथा च भाष्यम्–"एवं किल बालाः शब्दार्थसम्बन्धमवधारयन्ति--माता पितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलादीन् शशिपशुनरमृगपक्षिसर्पादींश्च 'एनमवेहि', 'इमं चावधारय' इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्यानिर्दिश्य निर्दिश्य तैस्तैश्शब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु बहुशःशिक्षिताः शनैश्शनैस्तैस्तैरेवशब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोस्सम्बन्धान्तरादर्शनात्सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति"– इति ॥

अत्र टीका–"अम्बातातप्रभृतिस्सप्रतियोगिकश्शब्दगणः, शशिपशुप्रभृतिरप्रतियोगिकश्शब्दगण इति विभागः । असम्बान्धिशब्दव्युत्पत्तेः पूर्वमेवाम्बादिशब्दव्युत्पत्तिर्दृश्यते, सा च त्वदभिमतशब्दार्थ

संबन्धग्रहणे तु नोपपद्यते, नहि कश्चित्प्रति पिताऽन्यस्यापि पिताभवति, तस्माद्व्युत्पित्सोर्मातापित्रादिषु अन्यैस्तत्तच्छब्दप्रयोगासंभवात्प्रथममम्बादिशब्दार्थव्युत्पत्तिस्त्वन्मते न संभवति । अतो बुद्धिपूर्विकैव प्रथमव्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थं कोटिद्वयं शब्देषु दर्शितम् । यादृच्छिकवृद्धव्यवहारेणानन्तशब्दव्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च,सर्वलोकसंप्रतिपन्नव्युत्पत्तिप्रकारापह्नवश्च। (एनमवेहि इमंचावधारयेति) **एनं**--बोधकशब्दं, **इमं**-बोध्यमर्थं च, अवेहीत्यर्थः। **बहुशइति**--यावदङ्गुलिनिर्देशशब्दप्रयोगसाहचर्यदर्शनजनितवासनाभूयस्त्वोदयेन स्वयमेव तत्तदर्थेषु तत्तच्छब्दान्प्रयोक्तुमर्थमात्रदर्शनेन शब्दं स्मर्तुं शब्दमात्रश्रवणेनार्थं स्मर्तुं च क्षमा भवन्ति तावदित्यर्थः" इति ॥

नन्वङ्गुलिनिर्देशपूर्वकेणेयमम्बेतिवाक्येन जायमानमम्बादिपदस्य पुरोवर्तिनि शक्तिज्ञानं न तावत्प्रत्यक्षं शक्तेः प्रत्यक्षायोगात्, नाप्यनुमितिः लिङ्गाभावात्, नापि शाब्दबोधरूपं पदसामान्यशक्तिग्रहशून्यस्य बालस्य इयमम्बेतिवाक्यघटकपदानामपि शक्तिज्ञानाभावात् तद्वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेः, नापिस्मरणं समानविषयकानुभवजन्यसंस्कारविरहादिति चेत्—

अत्रवदन्ति—शाब्दबोधो हि द्विविधः--पदवृत्त्युपस्थापितपदार्थानां संसर्गावगाही प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरोपस्थापितानामर्थानां संसर्गावगाही चेति—तत्र प्रथमबोधः सर्वमते प्रसिद्धः, द्वितीयबोधस्तु भाट्टमते स्वीक्रियते ॥ उक्तं च **वाक्याधिकरणे भाट्टैः**—

"पश्यतःश्वैतिमं रूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धीः ।
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित्" इति ॥

शबरभाष्येऽप्युक्तं--"अन्तरेणापि पदं शुक्लादेरन्वयधीः" इति-इदं च **न्यायरत्ने** व्याख्यातं—अश्वत्वाद्युपलक्षितं श्वेतं पश्यन् तत्प्रदेशे

हेषाशब्देनाश्वं खुरशब्देन गमनं चानुमिनोति-इति। अनुपलब्धिप्रमाणेन तत्प्रदेशे श्वेतत्वाद्यन्वययोग्यवस्त्वन्तरस्यानुपपन्नत्वं जानन् पुरुषः कल्पयति-श्वेतत्वादीनामन्यान्वयसाकांक्षाणां मिथोऽन्वयं विनाऽनुपपन्नत्वधीसहकृतं साकांक्षाणां मिथोऽन्वययोग्यत्वधीसहकृतं च श्वेतत्वादीनां ज्ञानं मिथोऽन्वयधीकरणमिति ॥

न च–घटमानयेत्यादौ पदानां समभिव्याहारज्ञानस्यापि कारणत्वेन क्लृप्ततया तदभावे कथं शाब्दबोधः, अतस्तत्र श्वेतो धावतीति वाक्यकल्पनावश्यकत्वात् पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दधीहेतुत्वात् इयमम्बेत्यादौ न शाब्दबोधसंभव इति–वाच्यम् । पर्यायपदान्तरजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय समभिव्याहारजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया तदनुत्तरबोधे तस्य कारणताविरहेण वाक्यकल्पनस्यैव विफलत्वात् ॥ एवमनुपपत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकमपि तदुत्तरबोधत्वम् । अतो वाक्यजन्यबोधस्थले तदसत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥ न च–वाक्याजन्यबोधस्थलेऽनुपपत्तिज्ञानकल्पनापेक्षया वाक्यकल्पनमुचितमिति– वाच्यम्, नानावर्णघटितपदानां कल्पनापेक्षया एकस्यानुपपत्तिज्ञानस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् ॥ संभवति च–श्वेतत्वं तद्देशदृश्यमानमश्वान्यासंसर्गित्वेन प्रतीयमानमश्वसंसर्गित्वं विनाऽनुपपन्नमिति – धीः। एवं धावनेऽप्यनुपपत्तिर्बोध्या ॥

श्रीभाष्येऽपि शब्दार्थयोस्संबन्धान्तरादर्शनादित्यनुपपत्तिज्ञानमुक्तं, संबन्धान्तरानुपपत्तिज्ञानादित्यर्थः। तथा च श्रावणप्रत्यक्षोपस्थिताम्बादिशब्दचाक्षुषप्रत्यक्षोपस्थितपुरोवर्तिपदार्थयोः संबन्धावगाहिवाक्यजन्यबोधरूपमेव शक्तिज्ञानं प्रथमतो जायत इति श्रीभाष्येऽनुपपत्तिज्ञानोक्त्या प्रात्यक्षिकोपस्थितिजन्यबोधरूपं शक्तिज्ञानमिति सूच्यते॥ श्रुतप्रकाशिकायामपि भाट्टोदाहृतस्य पुत्रजन्मवाक्ये शक्तिग्रहस्य पूर्वपक्षिणा दूषितस्य सिद्धान्ते व्यवस्थापनात् भाट्टाभिमतबोधरूपमियमम्बेत्यादि-

शक्तिज्ञानमित्यवगम्यते ॥ **पाराशर्यविजये** "प्राभाकरमतरीत्या पूर्वपक्षः, भाट्टरीत्या सिद्धान्तः" इत्युक्तत्वादुक्तबोधात्मकमेव शक्तिज्ञानमिति व्यज्यत इति॥

वेदान्ताचार्यास्तु—इयमम्बेत्यादिवाक्यात् न शाब्दबोधरूपं शक्तिज्ञानं येन पदवृत्तिज्ञानापेक्षा स्यात्, किन्तु स्मरणरूपं जन्मान्तरीयसंस्कारजन्यम् । तत्र चाङ्गुलीनिर्देशपूर्वकाम्बादिपदप्रयोगस्योद्बोधकविधया हेतुत्वात् तद्वाक्यात्सिद्धे शक्तिग्रहोपपत्तिः ॥ न च जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारस्यैतज्जन्मन्युद्बोधकवशात् स्मरणमासिद्धमिति वाच्यम् । बालकस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तद्गतेष्टसाधनत्वांशे जीवनादृष्टरूपोद्बोधकवशाज्जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारजन्यस्मरणस्य सर्ववादिसिद्धत्वात्, शिल्पसङ्गीतादौ केषांचिदनायासेन विशदज्ञानोत्पत्तिदर्शनेन तत्र जन्मान्तरीयसंस्कारकल्पनावश्यकत्वात्, गजविहगादीनामाधोरणाद्यैः क्रियमाणशिक्षाविशेषेण सिद्धार्थेऽपि कतिपयपदानां शक्तिग्रहोपपत्तिदर्शनाच्च । "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च" इति **श्रुत्या** विद्याकर्मणोरिव पूर्वप्रज्ञाशब्दितजन्मान्तरीयसंस्कारस्यानुवृत्तिबोधनाच्च ॥ तस्मात्पदसामान्यशक्तिज्ञानशून्यस्योक्तवाक्याज्जन्मान्तरीयसंस्कारजन्यस्मरणरूपं शक्तिज्ञानं जायते—**इत्याहुः** ॥

न चोक्तस्थलेऽम्बादिपदस्य सिद्धार्थे स्मारकशक्त्युपपादनेऽप्यानुभाविकशक्त्यभावेन सिद्धपरवाक्यानामबोधकत्वमिति वदतां प्राभाकराणां मतनिरासो न संभवतीति वाच्यम् । तत्र स्मारकशक्तेरिव आनुभाविकशक्तेरपि गृहीतत्वात्, **श्रीभाष्येऽपि** "तैस्तैश्शब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषुबहुशश्शिक्षिताः" इत्यनेन स्मारकशक्तेः, "तैस्तैरेवशब्दैस्तेषुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा" इत्यनेन आनुभाविकशक्तेश्च ग्रहस्य प्रतिपादनात्॥

ननु—उक्तरीत्या अम्बादिपदानां पुरोवृत्तिव्यक्तिविशेषे शक्तिग्रहोपपादनेऽप्यन्वयांशे तदनुपपादनात् अन्विताभिधानस्य सिद्धान्त-

सिद्धस्य भङ्गप्रसङ्गः। अन्वयेऽपि पदानां शक्तिर्हि अन्विताभिधानं। उक्तं च श्रुतप्रकाशिकायां—"शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं ह्यन्विताभिधानं" इति। एवञ्च—अन्विताभिधानपक्षे इतरान्वितो घटो घटपदवाच्यः इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकं, घटो घटपदवाच्यइत्याकारकस्य अन्वयानन्तर्भावेण शक्तिज्ञानस्य तथात्वे च शक्तिग्रहाविषयतया पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः। न च-इतरान्वितघटस्य वाक्यप्रतिपाद्यतया शाब्दबोधात्प्राक् शक्तिग्रह एव दुर्घटोऽनुपस्थितत्वादिति-वाच्यम्। विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वितघटादिरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितावपि इतरपदार्थत्वादिरूपसामान्यधर्मप्रकारेण[1] तद्घटितस्य तदन्वितघटादेः प्रागुपस्थितिसम्भवेन तत्र शक्तिग्रहस्य सुघटत्वात्॥ वस्तुतस्तु—पदार्थान्तरमनन्तर्भाव्य केवलान्वयांशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्य अन्वितघटोघटपदवाच्यइत्याकारकस्य शाब्दधीप्रयोजकता उपेयते। पदार्थान्तरस्य पदान्तरलभ्यतया तदंशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात्॥ न च—अन्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधोपयोगित्वे मानाभाव इति—वाच्यम्। तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायास्सामान्यत एव क्लृप्तया वृत्तिज्ञानात्तदनुपस्थितौ तस्य शाब्दबोधविषयत्वासम्भवात्, अन्वयांशे शक्तिग्रहस्यापि शाब्दबोधे ऽपेक्षणीयत्वात्, संसर्गत्वभिन्नविषयतायास्तादृशोपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्। तथाच अम्बादिपदस्यान्वयांशानन्तर्भावेण शक्तिग्रहवर्णनमसङ्गतम्—इति॥ * *

अत्रकेचित्—अभिहितान्वयपक्ष एव सिद्धान्तसिद्धः। तत्पक्षे संसर्गस्य तत्तत्पदसमभिव्याहाररूपवाक्यादेव भानाङ्गीकारेण तत्रशक्तिग्रहानपेक्षणात्। अन्वये शक्त्यङ्गीकारेऽप्यभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदसमभिव्याहारज्ञानस्य भेदान्वयबोधे च तत्तत्पदसमभिव्याहारज्ञानस्य

१. (पा.) पुरस्कारेण.

कारणत्वात् । अन्यथा नीलोघट इत्यादावभेदसंसर्गभानानिर्वाहात्तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् । न च--वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ संसर्गताभिन्नत्वनिवेशे गौरवमिति--वाच्यम् ॥ शक्तिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया तत्पदानुपस्थितस्य संसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभिचाराप्रसक्तेः संसर्गताभिन्नत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटावनिवेशात् । समभिव्याहारेणैव संसर्गताभानं च **भाष्यकृतामिष्टम्** ॥

तथा च **वेदार्थसंग्रहे**—

"एवं बोधकानां पदसङ्घातानां संसर्गविशेषबोधनेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः" इत्युक्तम् । तथा तत्रैव "प्रकृतिप्रत्ययरूपेण पदस्यैव अनेकविशेषगर्भत्वादनेकपदार्थसंसर्गबोधकत्वाच्चवाक्यस्य"—इति ॥

भाष्येऽपि—

"शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यं, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम्, प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थबोधपरत्वमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः । पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्य अनेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन"-- इत्युक्तम् ॥

तथा **वेदार्थसंग्रहे**—

सिद्धवस्तुषु शक्तिग्रहमुपपाद्य—"एवमेव सर्वपदानां स्वार्थाभिधायित्वं सङ्घातविशेषाणां च यथावस्थितसंसर्गविशेषबोधकत्वं च जानाति"-- इत्युक्तम् ॥

तस्मात् संसर्गबोधे समभिव्याहाररूपवाक्यज्ञानस्य कारणत्वेन पदशक्तिग्रहानपेक्षणात् तदन्वयांशे शक्तिग्रहानुपपादनेऽपि न क्षतिः—इति वदन्ति ॥

* * * *

वस्तुतस्तु—अन्विताभिधानपक्ष एव युक्तः। सिद्धान्ते शक्तेर्बोधजनकत्वरूपत्वेन घटादिपदानां घटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतात्वावच्छिन्नबोधजनकत्वस्यैव अन्विताभिधानरूपत्वेन तस्य पदे निषेद्धुमशक्यत्वात्॥ न च—समभिव्याहारज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावेव सांसर्गिकविषयतानिवेशात्पदजन्यतावच्छेदके तदनिवेशात् घटादिविषयकत्वावच्छिन्नबोधं प्रत्येव घटादिपदस्य कारणत्वान्नान्विताभिधानम्—इति वाच्यम्। समभिव्याहारजन्यतावच्छेदकस्य पदजन्यतावच्छेदकत्वाभावे घटादिविषयत्वस्यापि तदनुपपत्त्या घटादावपि शक्त्यसिद्धिप्रसङ्गात्। परामर्शत्वादेरनुमित्यादिकरणतावच्छेदकघटकतयाव्याप्तिज्ञानत्वादेरिव प्रथमान्तनीलादिपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वादिरूपकारणतावच्छेदकघटकतया घटपदत्वादेरप्यन्यथासिद्धत्वात्॥

अथ—स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनमते वह्निव्याप्तिज्ञानत्वादिना वह्न्यनुमिताविव घटादिपदज्ञानत्वेन घटादिविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधहेतुत्वमिति चेत्, तर्हि—घटादिविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधहेतुत्वमेव पदस्य युक्तम्, तादृशसांसर्गिकविषयत्वावच्छिन्नबोधं प्रत्येव अन्वयव्यतिरेकज्ञानात्। 'नीलो घटः,' 'घटमानय,' इत्यादौ घटपदस्यान्वये तादृशशाब्दबोधस्यान्वयः, तदभावे अवश्यं तदभावः—इति॥ वस्तुतो घटमानयेत्यादौ **अम्** पदपूर्वघटपदज्ञानस्य शाब्दबोधे साक्षात्कारणत्वं केवलघटपदज्ञानस्य स्वजन्योपस्थितिद्वारा कारणत्वमिति कारणताद्वयं न युक्तम्। गौरवात्। 'घटः कर्मत्वं,' इत्यादिपदजन्योपस्थितिसहिताद्घटमानयेतिवाक्याद्बोधापत्तेः॥ किन्तु अम्पूर्वघटादिपदज्ञानस्य स्वजन्योपस्थितिद्वारा एकमेव हेतुत्वम्। एवञ्च तादृशाकांक्षाजन्यतावच्छेदककोटौ सांसर्गिकविषयतानिवेशनस्य सर्वमतसिद्धतया अन्विताभिधानं दुर्वारम्॥

एवं च—अभिहितान्वयपक्षे केवलघटादिविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्योपस्थितिद्वारा घटादिपदज्ञानस्यैकं हेतुत्वम् । आकांक्षाज्ञानस्य च साक्षाच्छाब्दबोधे अपरं हेतुत्वम् । सांसर्गिकविषयताभिन्न विषयताया उपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वञ्चेति—त्रयं कल्पनीयम् ॥

अन्विताभिधानपक्षे च—आकांक्षाभिधानवत्पदज्ञानस्य घटादिविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रति—एकमेव हेतुत्वमिति लाघवम् ॥

तथा चोक्तं श्रुतप्रकाशिकायां ।

"अभिहितान्वयपक्षे--अर्थानांपरस्परान्वयबोधनयोग्यत्वं, शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तिः, शब्दैरपि परस्परान्वययोग्यत्वेनार्थाभिधानमिति--त्रयं कल्पनीयम् । अन्विताभिधानपक्षे तु—शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तेरेवान्वयपर्यन्तत्वाभ्युपगमात्कल्पनालाघवमस्तीति सएवात्र स्वीक्रियते"—इति ॥

अर्थानां—पदोपस्थापितानां, अर्थोपस्थितीनामिति यावत् । अन्वयबोधनयोग्यत्वं— सांसर्गिकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नजनकाकांक्षाज्ञानसहकृतत्वम् , स्वयं तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वाभावः, सांसर्गिकविषयता भिन्नविषयत्वावच्छिन्नशाब्दबोधजनकत्वमिति यावत् ॥

शब्दानां स्वार्थबोधनशक्तिः—घटादिविषयत्वावच्छिन्नबोधं प्रति स्वजन्योपस्थितिद्वारा पदानां कारणत्वम् ॥ शब्दैरपि परस्परान्वययोग्यत्वेनअभिधानम्—घटादिविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्याकांक्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति—त्रितयं कल्पनीयमित्यर्थः ॥

न च—शक्तिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्योः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् सांसर्गिकविषयताभेदो न निवेश्य इति--वाच्यम् । एकोपस्थितिद्वारक-

बोधजनकत्वोपस्थितिद्वयद्वारकबोधजनकत्वरूपयोः शक्तिलक्षणयोरुपस्थितिद्वारकबोधजनकतात्वेन अनुगमसम्भवेन तज्जन्योपस्थित्योरनुगत रूपेणैककारणतासम्भवेन व्यभिचाराप्रसक्त्या अव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदके अनिवेशेन सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशावश्यकत्वात्। शक्तिलक्षणयोरेकोपस्थित्युपस्थितिद्वयघटितशाब्दबोधजनकतारूपत्वं, उक्तरूपेणानुगमश्च **तत्वरत्नाकरे** प्रतिपादितः—

"अभिधानाभिधेयत्वमतश्शब्दार्थयोस्स्थितम्।
सम्बन्धोऽत्राभिधा द्वेधा बोध्यमुख्यजघन्यतः॥
अभिधाऽर्थावगत्यात्मा शब्दं व्यापारयिष्यतः।
शब्दशक्तिनिमित्ता सा स्वार्थे मुख्याऽभिधीयते॥
स्वार्थाभिधानद्वाराऽन्या जघन्याऽर्थान्तरे मता॥" इति॥

शब्दं व्यापारयिष्यतः—शृण्वतः पुरुषस्य, अर्थावगत्यात्मा—अर्थबोध जनकत्वं, अभिधेत्यर्थः। एवञ्च—अभिहितान्वयवादे गौरवात् अन्विताभिधानमतमेव सम्प्रदायसिद्धम्।

उक्तं च—**आगमप्रामाण्ये**—

"अवश्याश्रयणीयेयमन्विताार्थाभिधायिता"॥

इत्यारभ्य

"तस्मादाकांक्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गते।
स्वार्थे पदानां व्युत्पत्तिरास्थेया सर्ववादिभिः॥" —इति॥

तत्वरत्नाकरेऽपि—

"षड्भिः प्रतीतिप्रमुखोपपत्तिभि
निर्धूतचोद्याभिरिहान्विताभिधा।
सिद्धा पदैर्नाभिहितान्वयस्थिति
विपर्ययादित्यखिलं समञ्जसम्॥"— इति॥

वेदार्थसंग्रहेऽपि—

"शोधकेष्वपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिषु सामानाधिकरण्य व्युत्पत्तिसिद्धानेकगुण विशिष्टैकार्थाभिधानमविरुद्धमिति सर्वगुण विशिष्टं ब्रह्मैवाभिधीयते।"—इति ॥

अत्रैवापूर्वभङ्गे—

"समभिव्याहृतपदान्तरवाच्यान्वययोग्यमेवेतरपदप्रतिपाद्य मिति अन्विताभिधायिपदसङ्घातरूपवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रतीयते"— इति ॥

श्रीभाष्येऽपि—नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणे—

'यद्यपि **वेद, उपासीत,** इत्यादयश्शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः। प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः, तथापि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः। प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति'—इति ॥

सूत्रकारस्यापि– अन्विताभिधानमेवेष्टम्। भिन्नधर्मावच्छिन्नबोधकशब्दभेदाद्विद्याभेदसमर्थनात्। अभिहितान्वयपक्षे वेद, उपासीत, इत्यादीनां भक्तित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वेन शब्दभेदाभावेन तदसङ्गतेः। अन्विताभिधानपक्षे च तत्तद्गुणवाचकपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदसमभिव्याहृतोपासिधातुत्वेन तत्तद्गुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनत्वावच्छिन्नबोधजनकत्वेन भिन्नधर्मावच्छिन्नशक्तिभेदरूपशब्दभेदसत्त्वात् नानाशब्दादि भेदादित्युपपद्यते ॥

नन्वेवं-घटादिपदानामपि नानार्थत्वापत्तिः, शुक्लनीलरक्तादिपदसमभिव्याहृतघटादिपदत्वेन नानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वात्। न च—नीलादिपदसमभिव्याहृतघटादिपदत्वेन सामान्यकारणताऽप्यस्ति, यद्विशेषयोरिति न्यायात्; एवञ्च पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्ननानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव नानार्थत्वमिति न घटादिपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गः, हर्यादिपदस्य

तु केवलहरिपदत्वेनैव विष्णुत्वेन्द्रत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वात् नानार्थत्वमिति—वाच्यम् । तथा सति पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्नबोधजनकत्वमेव शक्तिरिति वेदोपासीतेत्यादीनां पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नबोधकत्वाभावात् शब्दभेदानुपपत्तिः । एवमुक्तसामान्यकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदककोटौ सांसर्गिकविषयताया अनिवेशादन्विताभिधानानुपपत्तिश्च—इति चेत् ॥ उच्यते--सूत्रेषु पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्नबोधजनकतावतः पदस्यैव न शब्दपदेन ग्रहणं, तथासति 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' इत्यत्र शब्दपदेन 'अमृतस्यैष सेतुरिति' वाक्यस्य, 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यत्र 'ईशानो भूतभव्यस्येति' वाक्यस्य च पदान्तरसमभिव्याहारावच्छिन्नबोधजनकतावतो ग्रहणानुपपत्तेः । किं तु पदवाक्यसाधारणबोधजनकतावत एव शब्दपदेन ग्रहणम् ॥

तथा च **द्युभ्वाद्यधिकरणश्रीभाष्ये**—

'अमृतस्यैष सेतुरिति हि परस्य ब्रह्मणः असाधारणश्शब्दः' इति ॥

प्रमिताधिकरणश्रीभाष्ये—

'अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ईशानो भूतभव्यस्येति शब्दादेव' इति ॥

पाराशर्यविजयेऽपि—

"शब्दादेव प्रमित इत्यत्र शब्दो न वाक्यव्यावृत्तः वाक्यस्यापि शब्दत्वात्, अतश्शब्दशब्दो भूतभव्यस्येशान इति वाक्यपरः" इति ॥

अतो नानाशब्दादिभेदादित्यत्र पदान्तरसमभिव्याहारावच्छिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नबोधकतावतः पदान्तरसमभिव्याहृतोपास्यादिधातोर्ग्रहणान्नानुपपत्तिः ॥

केचित्तु—भिन्नधर्मावाच्छिन्नबोधकपदभेद एव शब्दभेदादित्यनेन विवक्षितः; 'वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्', 'नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च" इत्यादौ शब्दशब्दस्य पदपरत्वादुपासनसामान्ये निरुक्त-

शब्दभेदविरहेऽपि न क्षतिः ; संज्ञारूपादिभेदैरेव तेषां भेदसाधनाच्च भक्तिप्रपत्त्योरेव शब्दभेदेन भेदसाधनत्वस्य विवक्षितत्वात्, न्यासविद्यागतधातोरसकृदावृत्तज्ञानपरत्वाभावेन शब्दभेदसम्भवात् ॥

उक्तञ्च **न्यासविंशतौ** वेदान्ताचार्यैः—

"नानाशब्दादिभेदादिति तु कथयता सूत्रकारेण सम्यङ्
न्यासोपासे विभिन्ने यजनहवनवच्छब्दभेदादभाक्तात् ।
आख्याभेदादिरूपः परमितरसमः किञ्च भिन्नोऽधिकारः
शीघ्रप्राप्त्यादिभिस्स्याज्जगुरिति च मधूपासनादौ व्यवस्थाम् ॥"

इत्याहुः—

एवं पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्नसामान्यकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदके सांसर्गिकविषयताया अनिवेशे तस्याः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वाभावेन तदवच्छेदेन शाब्दत्वाभावात् तदुपरागेण शाब्दयामीति प्रतीत्यनुपपत्तिः ॥ न चेष्टापत्तिः । नीलो घट इत्यादौ नीलघटाभेदं शाब्दयामीत्यनुभवात् ॥

न च सांसर्गिकविषयतायाः पदप्रयोज्यत्वाभावेऽपि शाब्दबोधनिष्ठतया तदवच्छेदेन शाब्दत्वं संभवतीति वाच्यम् ॥ अनुमितिशाब्दादिसामग्रीमेलनस्थाने अनुमितिं प्रति शाब्दादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवेण तत्रानुमितित्व-शाब्दत्वादिविशिष्टस्यैकस्यैव ज्ञानस्योत्पत्त्यङ्गीकारात्, अनुमितित्वादीनां जातिरूपत्वानङ्गीकारेण साङ्कर्यस्याबाधकत्वात् ॥

एवं च घटमानयेत्यादियादृशशाब्दबोधात्पूर्वं वह्न्याद्यनुमितिसामग्री, तत्र पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यात्मकस्य घटानयनबोधस्योत्पत्त्या तदुत्तरं घटानयनं शाब्दयामीतिवत् वह्निं शाब्दयामीति प्रतीत्यभावेन पदवृत्तिप्रयोज्यविषयत्वावच्छेदेनैव शाब्दत्वमिति वृत्त्युपस्थाप्यविषयोपरागेणैव शाब्दयामीति प्रतीतिरित्यङ्गीकार्यत्वात्, अन्वयस्य पदवृत्त्यनुपस्थाप्यत्वे तदुपरागेण शाब्दयामीति प्रतीत्यभावापत्तेः, संसर्ग-

ताया उक्तसामान्यकारणताजन्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वात् ॥

न च--सांसर्गिकविषयताया उपस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वाभावेऽप्याकांक्षाज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात्तदुपरागेण शाब्दयामीतिप्रतीत्युपपत्तिः, सर्वत्र तादृशप्रतीतावाकांक्षाज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्यैव नियामकत्वादिति--वाच्यम्॥ तथा सति घटत्वविषयताशालिबुद्धित्वमेव घटादिपदजन्यतावच्छेदकमस्तु, घटादिविषयतायाश्चाकांक्षाज्ञानप्रयोज्यत्वात्, घटं शाब्दयामीत्यनुभवोपपत्तिरिति क्रमेण जातिशक्तिवादापत्तेः । अतो व्यक्तिशक्तिवादिना पदवृत्तिप्रयोज्यविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यन्वयशक्तिरावश्यकी संप्रदायसिद्धा च ॥

न च--बोधकानां पदसंघातानामित्यादिवेदार्थसंग्रहग्रदिविरोधः--इति वाच्यम् ॥ अन्विताभिधानमते घटादिपदानां घटविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेन संसर्गसामान्यभाने कारणत्वेऽपि अभेदात्मकसंसर्गविशिष्टबोधे समानविभक्तिकपदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य भेदरूपसंसर्गविशेषबोधे चान्यादृशवाक्यस्य कारणत्वेन संसर्गविशेषभाने वाक्यस्यैव कारणत्वात्संसर्गविशेषबोधनेन 'वाक्यशब्दाभिधेयानामिति' **वेदार्थसंग्रहस्य,** 'वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेनेति' **श्रीभाष्यस्य** च, अन्विताभिधानमत एव सुसङ्गतत्वात् । अभिहितान्वयपक्षे सामान्यतस्संसर्गभानस्यापि वाक्यप्रयोज्यत्वेन **संसर्गविशेषेति** विशेषपदस्वारस्यहानेः ॥

न च-- अन्विताभिधानस्य सिद्धान्तासिद्धत्वादम्बातातादिपदानां पुरोवृत्तिव्यक्तिविशेषे शक्तिग्रहाभिधानमफलम्, अन्विते शक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधप्रयोजकत्वात्--इति वाच्यम् । अम्बातातादिपदानामपि देशकालसम्बन्धविशेषविशिष्टव्यक्तिविशेषं निर्दिश्य प्रयोगेणान्वित एव शक्तिग्रहस्य विवक्षितत्वात् ॥

अत एव **श्रुतप्रकाशिकायाम्**—

'अस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पत्तिश्चेदन्विताभिधानभङ्गप्रसङ्गः'

इत्याशङ्क्य—

"शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं ह्यन्विताभिधानम्, प्रातिस्विकव्युत्पत्तावपि तत्रैव व्युत्पत्तिः क्रियत इति न विरोधः"

इति समाहितम् ॥

एवं च—सिद्धेऽपि प्राथमिकव्युत्पत्तिसत्त्वात्तत्र तात्पर्यसम्भवेन वेदान्तस्य सिद्धब्रह्मरूपार्थबोधसाधनत्वेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वमुपपन्नम् ॥

किञ्च—अपूर्वस्यैवाप्रामाणिकत्वादपूर्वरूपकार्यान्विते पदानां व्युत्पत्तिरित्यप्ययुक्तम् ॥ न च—आशुतरविनाशिनो यागस्यैव द्वारत्वेनापूर्वस्य कल्पनमिति—वाच्यम् ; अपूर्वस्य तथात्वकल्पनाया अयोगात्, कल्पनेऽपि तस्य वाच्यत्वाभावेन तदन्विते पदानां व्युत्पत्त्यसम्भवात्, स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागस्यैव स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वेन स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन वा बोधेन अपूर्वस्य कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वेन स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन वा बोधस्याप्रामाणिकत्वात्, लौकिकवाक्येऽपूर्वबोधस्य प्राभाकरैरनभ्युपगमेन तत्रापूर्वरूपकार्यान्विते शक्तिग्रह इत्यस्यात्यन्तमनुचितत्वात् ॥

उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"गामानयेत्यादिवाक्येष्वपि न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः, भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात्" इति ॥

अपूर्वकार्यस्य लौकिकवाक्येष्वबोधाद्वैदिकवाक्येऽपि तद्बोधस्याप्रामाणिकत्वात्—इत्यर्थः ॥ * * *

अत्र प्राभाकराः—

'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्रेष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वात् स्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्गस्येष्टांशेऽभेदेनान्वयात् 'विश्वजिता यजेत' इत्यादा-

वपि स्वर्गकामादिपदाध्याहारादिष्टांशे स्वर्गाभेदबोधसम्भवात् स्वर्गसाधनयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति बोधस्तावन्न सम्भवति, अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गसाधनत्वस्याशुविनाशिनि यागे बोधासम्भवात् ॥

न च—आशुविनाशिनो यागस्य स्वजन्यापूर्ववत्तासम्बन्धावच्छिन्नाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्भवात्तथा बोधसम्भवः—इति वाच्यम् । अपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तथाविधसम्बन्धघटितसाधनत्वबोधासम्भवात् ॥

नापि—लिङः कृतिसाध्यत्वार्थकतामभ्युपगम्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वर्गकामस्य लिङर्थैकदेशे कृतावप्यन्वयमभ्युपगम्य स्वर्गकामकृतिसाध्ययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति—बोधाङ्गीकारो युक्तः । योग्यताविरहात् । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं हि योग्यता, अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेकान्वयप्रयोजकीभूतपयस्त्वस्य वह्नावभावान्न योग्यता ॥ प्रकृते स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं प्रयोजकम् । उक्तरीत्या यागे तज्ज्ञानासम्भवान्न कृतिसाध्यत्वान्वयबोधसम्भवः ॥

किं तु—कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वावच्छिन्ने लिङश्शक्तेस्तदेकदेशकृतौ यागस्य विषयतासम्बन्धेनान्वयाद्यजेतेत्यादौ यागविषयकं कार्यमिति कार्यत्वेनापूर्वावगाही **प्राथमिको बोधः** ॥

तदनन्तरं च—नियोजकतासंबन्धेन स्वर्गकामीयं यागविषयकं कार्यमिति द्वितीयो बोधो न सम्भवति, उक्तसंबन्धेन स्वर्गकामान्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य पूर्वमज्ञातत्वात् । अतो यागविषयकं कार्यं स्वर्गसाधनमिति **द्वितीयो बोधः** । अर्थाध्याहारवादिनां प्राभाकराणां मते पदानुपस्थितस्यापि स्वर्गसाधनत्वस्य बोधसंभवात्, अपूर्वस्य स्थायित्वेन स्वर्गसाधनतासंभवाच्च ॥

ततश्च स्वर्गसाधनं यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामनियोज्यकमिति **तृतीयो बोधः** ॥

स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृति-साध्यमिति **चतुर्थो बोधः** ॥

ततश्चापूर्वे कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यको यागस्स्वर्गकामकृतिसाध्यइत्यौपादानिको यागविशेष्यकः **पंचमो बोधः** ॥ स एव प्रवर्तकः, अपूर्वस्य पूर्वमुपस्थितत्वेन तद्घटितसंसर्गकाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्य पञ्चमबोधे भानसम्भवात् । उपादानमनुपपत्तिज्ञानं, तत्सहकृतशब्देन जनितो बोध औपादानिक इत्युच्यते ॥

अथ—यागविषयककार्यत्वस्य यागविषयककृतिजन्यत्वरूपस्य यागस्वर्गोभयसाधारणत्वात्तादृशकृतिनिरूपितविषयताविशेषरूपकृतिसाध्यत्वस्यापि यागसाधारणत्वात् तेन रूपेणापूर्वस्यैव बोधनमिति न सम्भवति ॥ न च—कार्यांशे नियोज्यनियोजकभावसम्बन्धस्य स्वर्गकामप्रतियोगिकस्य भानादपूर्वस्यैव भाननिर्वाहः । तत्र कामी नियोज्यः, नियोजकं च कार्यं, ममेदं कर्तव्यमिति ज्ञानवत्त्वं नियोज्यत्वं, तादृशज्ञानविषयत्वं च नियोजकत्वम् । उदाहृतं च **वेदार्थसंग्रहे**—

'नियोज्यस्स च यः कार्यं स्वकीयत्वेन बुध्यते' इति ।

नियोज्यान्वयप्रयोजकं च काम्यसाधनत्वमिति काम्यसाधनत्वविशिष्टस्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य यागस्वर्गोभयव्यावृत्तत्वादिति--वाच्यम् ॥ एवमपि प्राथमिकबोधे स्वर्गकामान्वयाविषयके कार्यत्वेनापूर्वस्यैव भानमिति न सम्भवति—**इति चेत्** ॥

उच्यते ॥ कार्यत्वं हि न केवलकृतिसाध्यत्वमात्रं, किन्तु कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वं । तच्च यागस्वर्गोभयव्यावृत्तं, स्वर्गे सत्यन्ताभावात्, यागे च विशेष्याभावात् । उक्तञ्च **प्रकरणशालिकायां**—

'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते' इति ॥

प्रधानं—कृत्युद्देश्यमित्यर्थः ॥ कृत्युद्देश्यत्वं च—कृत्याप्राप्तुमिष्टतमत्व-

रूपं कृतिकर्मत्वं, अपूर्वप्राप्तीच्छया यागस्य करणान्निरुक्तयागकृतिकर्मत्वमपूर्वे सिद्धं ; यद्वा—कृतिजनकेच्छाजनकेच्छाविषयत्वरूपप्रेरकत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वम्, स्वर्गेच्छया तज्जनकापूर्वेच्छा, तया च यागेच्छा, ततो यागकृतिरिति कृतिजनकेच्छाजनकेच्छाविषयत्वरूपप्रेरकत्वमपूर्वे उपपन्नम्; अथवा अनुकूलत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वं, क्रियारूपयागे तदसम्भवेऽपि अपूर्वे तत्सम्भवति, कृतिं प्रति शेषित्वं कृतिप्रयोजनत्वं वा तदिति तस्य यागव्यावृत्तत्वमपूर्वसाधारणत्वञ्चोपपद्यते—
इति वदन्ति ॥ * * *

तन्न ॥ यजदेवपूजायामित्यनुशासनानुरोधेन यजधातोर्देवताप्रीत्यवच्छिन्नव्यापारार्थकतया तादृशप्रीत्यवच्छिन्नव्यापारे स्वर्गसाधनत्वबोधे धनवान् सुखीत्यादौ धने सुखजनकत्ववत् प्रीतावपि स्वर्गजनकत्वबोधात् देवताप्रीतेर्द्वारत्वलाभात्तद्घटितसम्बन्धेन यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वबोधे बाधकाभावात् इष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे दोषाभावात् कृतिसाध्यत्वस्य लिङर्थत्वेऽपि नानुपपत्तिः। तदन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे निर्बाधत्वात् ॥

उक्तञ्च **वेदार्थसंग्रहे**—

> "यजदेवपूजायामिति देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्" इति ॥

अत्र—स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधोपपादनाय देवताराधनभूतेतिविशेषणं; देवताप्रीतिजनकस्य प्रीतिद्वारा स्वर्गजनकस्य यागादेरित्यर्थः ॥

एवञ्च—'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्र **प्रथमं** यागः कृतिसाध्य इति बोधः, ततस्स्वर्गकामपदान्वये स्वर्गसाधनं स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इति **द्वितीयो** बोध इति बोधद्वयमेव प्रामाणिकं ॥ नचैवमपि—स्वर्गसाधनं

स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इति द्वितीयबोधो न सम्भवति, पूर्वं स्वर्गसाधनत्वज्ञानरूपयोग्यताज्ञानाभावात्। अतस्स्वर्गसाधनं याग इति द्वितीयबोधः, ततश्चोक्तो बोध इति बोधत्रयमावश्यकमिति—वाच्यम्। अयोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयैव वह्निना सिञ्चतीत्यादौ शाब्दवारणसम्भवात्, योग्यताज्ञानस्य तत्र कारणत्वाकल्पनात्, संशयसाधारणस्यैकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वज्ञानस्य कारणत्वेऽपि प्रथमबोधानन्तरमेव तादृशबोधसम्भवात् इष्टसाधनत्वस्यापदार्थत्वात् ॥ एवञ्च—प्रागनुपस्थितस्वर्गसाधनत्वावगाहिबोधस्य प्रथमबोधोत्तरमेव सम्भवात् बोधद्वयमेव प्रामाणिकम् ॥

उक्तं च **वेदार्थसंग्रहे**—

"यथा भोक्तुकामो देवदत्तगृहं गच्छेदित्युक्ते भोजनकामस्य देवदत्तगृहगमने कर्तृत्वश्रवणादेव प्रागज्ञातमपि भोजनसाधनत्वं देवदत्तगृहगमनस्यावगम्यते, एवमत्रापि भवति"—इति ॥

विवृतञ्च **व्यासाचार्यैः**—"स्वर्गकामस्य यागे कर्तृत्वश्रवणात्प्रागज्ञातमपि यागस्य स्वर्गसाधनत्वमवगम्यत इत्यर्थः"—इति ॥

एवं च—औपादानिकत्वेन पराभ्युपगतः पञ्चमबोध एवास्माकं द्वितीयबोध **इति भावः** ॥

एतदप्युक्तं **वेदार्थसंग्रहे**—"फलसाधनत्वावगतिरौपादानिकीत्येतदपि न सङ्गच्छते"— इत्यादिना ॥

श्रीभाष्येऽपि प्रतिपादितम्—

"नियोगस्यापि साक्षादिषिविषयभूतसुखदुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात्तत्साधनतयैवेष्टत्वं, कृतिसाध्यत्वञ्च । अत एव हि तस्य क्रियातिरिक्तता। अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात्। स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुगुण्येन लिङादिवाच्यं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति

१. (पा.) साक्षादिच्छाविषयीभूत.

क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनत्वोल्लेखेनैव ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः। अतः प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात्स्वर्गसाधनं भवतीत्युपहास्यम्। स्वर्गकामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथममप्यनन्यार्थतानभिधानात्, सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य कृतिसाध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च"—इति॥

अयमर्थः ॥ नियोगस्येष्टत्वं कृतिसाध्यत्वं च—तत्साधनतयैव नियोजकापूर्वनिष्ठमिच्छाविषयत्वं कृतिसाध्यत्वप्रकारकशाब्दबोधविशेष्यत्वं च, स्वर्गादिरूपसुखादिसाधनत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः; तथा च यागविषयकं कार्यमित्याकारकस्वर्गसाधनत्वाविषयकापूर्वविषयकबोधो न युक्त इत्यर्थः। अत एव—स्वर्गसाधनतया भासमानत्वादेव। तस्य—नियोगस्य। अन्यथा—स्वर्गसाधनत्वाभाने। क्रियैव कार्यं स्यात्—यागस्यैव शाब्दबोधे कार्यत्वेन भानं स्यादित्यर्थः। स्वर्गसाधनत्वोल्लेखेनैव ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः—स्वर्गसाधनत्वप्रकारेणैवापूर्वविषयकबोधः॥ तथा च--स्वर्गकामपदान्वयात्पूर्वं यागे कृतिसाध्यत्वावगाही प्राथमिको बोधः, तदन्वये स्वर्गसाधनत्वविशिष्टापूर्वे कार्यत्वावगाही द्वितीयो बोध इति--**प्राभाकरै**रङ्गीकार्यमितिभावः ॥

अत्र—**प्रथमतो** यागविषयकं कार्यमिति कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वलक्षणानन्यार्थत्वरूपप्राधान्येनापूर्वविषयकबोधो जायते, तत्र कृत्युद्देश्यत्वस्य मुख्यफलावान्तरफलोभयसाधारणस्य मुख्यफलभिन्नेऽपूर्वे स्वर्गसाधनत्वलक्षणावान्तरफलत्वेनैव निर्वहणीयतया तन्निर्वाहकस्वर्गसाधनत्वावगाही **द्वितीयो** बोधो जायत इति—**प्राभाकराभिप्रेतम्**। उक्तञ्च पञ्चिकायां—

"आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये।
कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः॥" इति॥

स्वर्गादिकमपि कुर्वत् कार्यं—कृतिसाध्यमपूर्वं, प्रधानं—कृत्युद्देश्यमेवे-त्यर्थः ॥ **तदिदमयुक्तं**। प्राथमिकबोधस्योक्तरीत्या क्रियाविषयकत्वेऽप्यपूर्वाविषयकत्वायोगात् ॥ एतदभिप्रेत्यानुवादपूर्वकं दूषयति—**अतः प्रथम**मित्यादिना। प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य—प्राथमिकबोधे कृत्युद्देश्यत्वेन भासमानस्य, अनन्यार्थत्वनिर्वहणाय—उद्देश्यत्वनिर्वाहाय, पश्चात्स्वर्गसाधनं भवतीति—द्वितीयबोधे स्वर्गसाधनत्वरूपावान्तरफलत्वेन भासत इत्यर्थः ॥ एवञ्च पूर्वोक्तबोधद्वयस्यैव युक्तत्वात् बोधपञ्चकमप्रामाणिकमेव ॥

किञ्च कृतिसाध्यत्वविशिष्टकृत्युद्देश्यत्वरूपकार्यत्वस्य यागस्वर्गोभयव्यावृत्तत्वात्तेनरूपेणापूर्वस्यैव प्राथमिकबोधे भानमित्यपि न युक्तं, साक्षात्कृतिजन्यस्य यागस्य कृतिसाध्यताया युक्तत्वेऽपि परम्परया कृतिजन्यस्य परमापूर्वस्य कृतिसाध्यत्वायोगात् ॥ यागविषयककृत्या-यागः, ततः कालिकापूर्वं दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गजन्यकालिकापूर्वसहकृतेन यागजन्यकालिकापूर्वेण परमापूर्वं जायते। तदेव लिङ्वाच्यम्। कालिकापूर्वं च परमापूर्वजनकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमिति हि **प्राभाकरसिद्धान्तः** ॥ सूचितं चेदमपूर्वद्वयं तदभ्युपगतामिति **वेदार्थसंग्रहे**—

> "तस्मादग्न्यादिसर्वदेवतान्तरात्मभूतपरमपुरुषाराधनभूतानि सर्वाणि कर्माणि, स एव चाभिलषितफलप्रदातेति किमत्रापूर्वेण-व्युत्पत्तिपथदूरवर्तिना वाच्यतयाऽभ्युपेतेन कल्पितेन वा प्रयोजनम्" इति ॥

एवं—दर्शपूर्णमासस्थले दर्शत्रिकजन्यकालिकापूर्वत्रयेण समुदायापूर्वमेकं जायते। तथा पूर्णमासजन्यकालिकापूर्वत्रयेणापि समुदायापूर्वं जायते। दर्शत्रिकत्वेन पूर्णमासत्रिकत्वेन च हेतुत्वे लाघवात् ॥ 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत', 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति वाक्यद्वयेन

---

१. (पा.) कालिकापूर्वमिति क्वचित्क्वाचिदस्मिन् प्रकरणे पाठो दृश्यते ॥

दर्शत्रिकपूर्णमासत्रिकयोरेकैकहेतुताप्रतीतेः समुदायापूर्वद्वयावश्यकत्वात्, ताभ्यां च समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वरूपं परमापूर्वं जायते। लिङ्वाच्यञ्च तादृशपरमापूर्वमिति **तन्मते** स्वीक्रियते॥

एवञ्च—यागकालिकापूर्वव्यवहितस्य यागकालिकापूर्वसमुदायापूर्वव्यवहितस्य वा परमापूर्वस्य कथं कृतिसाध्यत्वं, तथा सति स्वर्गस्यापि कृतिसाध्यत्वापत्त्या तद्दलेन स्वर्गव्यावृत्त्ययोगः॥

एतेन—साक्षात्परम्परासाधारणकृतिजन्यत्वरूपकृतिभावभावित्वमेव कृतिसाध्यत्वम्, अत एव **श्रीभाष्ये**—

"कृतिभावभावि कृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यम्"

इत्युक्तम्, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वं परमापूर्वस्योपपद्यत इति—**निरस्तम्**। तद्दलस्य स्वर्गव्यावर्तकत्वासम्भवात्॥ किञ्च कृत्युद्देश्यत्वमप्यपूर्वस्य न युज्यते, मुख्यफलस्य स्वर्गादेरेव तदुद्देश्यत्वात्। अवान्तरफलस्यापि तदुद्देश्यत्वे यागजन्ये हविरग्निसंयोगेऽप्युद्देश्यत्वापत्त्या निरुक्तरूपेणापूर्वस्यैव बोध इति न युज्यते॥

न च—यत्प्राप्तीच्छया यागकृतिस्तत्त्वमेवकृत्युद्देश्यत्वं, तच्च नोक्तसंयोग इति—वाच्यम्। लेपरूपयागफलेऽपि निरुक्तकृत्युद्देश्यत्वसत्त्वात् कृतिभावभावित्वस्यापि तत्र सत्त्वात्, तेनरूपेणापूर्वस्यैव भानमित्यस्यायोगात्। पुण्यपापयोर्हि फलं द्विविधं—

"लेपो विपाकश्चेति। तत्र पापस्य लेपः—अप्रयतत्वं, स्नानाद्यपनेयं; विपाकः—नरकपातादिः। सुकृतस्यापि लेपः—महत्त्वपङ्क्तिपावनत्व-शापानुग्रहसामर्थ्य-काम्यकर्मरुचिरूपः; विपाकः—स्वर्गादिः। तत्र महत्त्वं नाम—'सवनगतौ क्षत्रियवैश्यौ हत्वा ब्रह्महा भवति', 'अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत्' इति शास्त्रसिद्ध उत्कर्षः"—

इत्यादिकं **तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरित्यधिकरणटीकायां** प्रप-

श्चितम्। तथा च निरुक्तलेपेऽपि यागकृतिसाध्यत्वं तदुद्देश्यत्वं चाक्षतमिति ॥

न च--यत्प्राप्तिविषयकोत्कटेच्छया यागकृतिस्तत्त्वमेव कृत्युद्देश्यत्वं, उक्तविधलेपप्राप्तौ नोत्कटेच्छा, मुख्यफल एवोत्कटेच्छास्वीकारात्--इति वाच्यम्। उक्तविधकृत्युद्देश्यत्वस्य स्वर्ग एव सम्भवादपूर्वे तदनुपपत्तेः॥ उक्तं च श्रीमति **भाष्ये**—

"कृत्युद्देश्यत्वं च--कृतिकर्मत्वं; कृतिकर्मत्वं च--कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वं; इष्टतमं च--सुखं, वर्तमानदुःखस्य तन्निवृत्तिर्वा" इति।

इष्टतमत्वं--उत्कटेच्छाविषयत्वम् ॥

एतेन--कृतिजनकेच्छाजनकेच्छाविषयत्वरूपप्रेरकत्वमेव कृत्युद्देश्यत्वं, पुरुषानुकूलत्वं वा तदिति-- **निरस्तम्**। महत्त्वादिरूपलेपेऽपि उक्तविधोद्देश्यत्वसत्त्वात् उत्कटताद‍ृशेच्छाविषयत्वमुख्यानुकूलत्वयोः निवेशे चापूर्वेऽप्युक्तरीत्या तदसम्भवात्॥ उक्तं च श्रीमति **भाष्ये**—

'न च पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वं,
यतस्सुखमेव पुरुषानुकूलम्' इति॥

कृतिप्रयोजनत्वं कृत्येद्देश्यत्वमिति पक्षोऽप्युक्तरीत्या निरसनीयः। कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वमित्यपि न युक्तं, शेषित्वस्यानिरूपणात् ॥

न च--यदुद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसाध्यत्वं यस्य, तस्य तं प्रति शेषत्वं; यागस्य स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसाध्यत्वाद्यागस्य स्वर्गशेषत्वोपपत्तिः; प्रधानभूतयागोद्देशभूत-यागोद्देशप्रवृत्त-पुरुषकृतिसाध्यत्वात्प्रयाजादावपि लक्षणसमन्वयः; यदुद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यं यागादिकं भवति, तत्त्वं यागादिशेषित्वं स्वर्गादाविति--वाच्यम्॥ व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ व्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य यागशेषतायाः, अरुणया क्रीणातीत्यादावारुण्यरूपगुणस्य क्रयशेषतायाः, व्रीहीनवहन्तीत्यादाववघातादिरूपसंस्कारस्य व्रीह्यादि-

शेषतायाश्च–सिद्धत्वेन तत्र संस्कारादिरूपशेषे लक्षणसमन्वयेऽपि द्रव्यगुणयोरव्याप्तेः, व्रीह्यारुण्ययोः पुरुषकृतिसाध्यत्वाभावात् ॥

न च—परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिविशिष्टत्वमेव परं प्रति शेषत्वं; वैशिष्ट्यञ्च साध्यत्व-साध्यतावच्छेदकत्व-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वान्यतमसम्बन्धेन; तथा च न द्रव्यगुणयोरव्याप्तिः, द्रव्यस्य कृतिसाध्यत्वाभावेऽपि व्रीहिविशिष्टयागस्य कृतिसाध्यत्वेन व्रीहेस्साध्यतावच्छेदकत्वात्, अरुणद्रव्यकरणकक्रयस्य कृतिसाध्यत्वेनारुण्यस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्—इति वाच्यम्॥ एवमपि **'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्'** इति सूत्रे पुरुषस्यापि कर्मशेषतायाः पूर्वतन्त्रसिद्धतया तत्राव्याप्तेः। अन्यतमसम्बन्धमध्ये आश्रयतासम्बन्धमप्यन्तर्भाव्य पुरुषस्य सङ्ग्रहेऽपि कृतौ निरुक्तशेषत्वाभावेन तां प्रत्यपूर्वस्य शेषित्वानुपपत्तिः ॥

अथ–यदुद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिविशिष्टं यत्, तत्त्वं तदङ्गत्वं; कृतिवैशिष्ट्यञ्च स्वकारकत्वेनविहितत्व-तादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन। स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागस्य करणतया विहितत्वात् लक्षणसमन्वयः। प्रधानयागोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजादेरपि तथात्वाल्लक्षणसङ्गतिः। द्रव्यगुणकर्तृकालदेशादेश्च यागाद्युद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधिकरणत्वादिना विधेयत्वाद्यागशेषता। षष्ठीस्थले सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्व एव पर्यवसानान्नाव्याप्तिः। पुत्रजननादिरूपस्य जातेष्ट्यादिक्रियायां समानकालीनत्वसम्बन्धेनान्वयेऽपि कारकत्वाभावान्न शेषत्वापत्तिः। तादात्म्यसम्बन्धनिवेशाच्च कृतेरपि शेषत्वोपपत्तिः–**इति चेन्न** ॥ कृत्युद्देश्यत्वनिर्वचनरूपशेषित्वशरीरे यदुद्देशप्रवृत्तेत्युद्देश्यत्वस्य प्रवेशेनात्माश्रयस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च--यदुद्देशप्रवृत्तेत्यस्य यद्विषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्पुरुषेत्यर्थान्नात्माश्रय इति–वाच्यम्। एवमपि भृत्ये राज्ञश्शेषत्वानापत्तेः भृत्यस्य

राजाभिमतार्थविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्त्वेऽपि राजेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्त्वाभावात् राज्ञस्सिद्धत्वेनेच्छाविषयत्वविरहात् ॥

न च—ग्राममिच्छतीत्यादौ सिद्धस्यापि ग्रामस्य सिद्धस्वत्वविशिष्टाकारेणेच्छाविषयत्ववत् प्रीतिविशिष्टाकारेणेच्छाविषयत्वं राज्ञोऽपि सम्भवतीति--वाच्यम् । एवमपि तादृशराजोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ भृत्यस्य कर्तृकारकत्वेऽपि तेन रूपेण विधेयत्वाभावात् भृत्येऽव्याप्तेः ॥

न च-- विहितत्वपरित्यागेन स्वकारकत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन कृतिवैशिष्ट्यनिवेशान्नाव्याप्तिरिति--वाच्यम् । कृष्यादेरपि[1] यागानुकूलकृतौ कारकत्वेन तच्छेषत्वापत्तेः, तद्वारणायैव मीमांसकैर्विहितत्वनिवेशात् । राज्ञो भृत्यशेषत्वापत्तेश्च, पोषणविशिष्टभृत्योद्देशप्रवृत्तकृतौ राज्ञः कर्तृत्वात् ॥ न च—यद्विषयकेच्छायामितरेच्छानधीनत्वनिवेशान्न राज्ञो भृत्यशेषत्वापत्तिः, पोषणविशिष्टभृत्यविषयिण्या राजगतेच्छायाः स्वकार्यसिद्धीच्छाधीनत्वात्—इति वाच्यम् । तथा सत्यपूर्वं प्रत्यपि यागकृतेश्शेषत्वानापत्तेः, अपूर्वेच्छायास्स्वर्गेच्छाधीनत्वात् भृत्ये राजशेषत्वानापत्तेश्च प्रीतिविशिष्टराजेच्छाया भृत्यगताया अपि स्वसमीहितसिद्धीच्छाधीनत्वात् ॥ उक्तं शेषत्वलक्षणद्वयमुक्तरीत्यैव **श्रीभाष्ये** दूषितम् —

> "न च कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वम्, भवत्पक्षे शेषित्वस्यानिरूपणात् ॥ न च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति तत्प्रतिसम्बन्धि[2] शेषित्वमवगम्यते । तथा सति कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तत्कार्यस्य शेषित्वाभावात् ॥ न च परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाश्शेषत्वेन परश्शेषी, उद्देश्यत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, प्रधानस्यापि भृत्योद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वदर्शनाच्च ॥ प्रधानस्तु भृत्यपोषणेऽपि स्वोद्देशेन प्रवर्तत इति चेन्न । भृत्योऽपि हि प्रधानपोषणे स्वोद्देशेनैव प्रवर्तते"—इति ॥

१. (पा) कृत्यादेरपि. २. तत्प्रतिसम्बन्धी शेषीत्यवगम्यते-इति मुद्रितश्रीभाष्यपाठः

परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं—साध्यत्वाद्यन्यतमसम्बन्धेनोक्तकृतिविशिष्टत्वम्। परोद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वं—स्वकारकत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेनोक्तकृतिविशिष्टत्वं। प्रधानस्तु भृत्यपोषणे स्वोद्देशेन प्रवर्तते—स्वाभिमतसिद्धीच्छाधीनेच्छया प्रवर्तते। तथा चेतरेच्छानधीनयद्विषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्पुरुषेत्यादिलक्षणान्न राज्ञो भृत्यशेषत्वापत्तिरिति भावः॥

तस्मात्कार्यान्विते शक्तिरित्यस्यानुपपन्नत्वात् सिद्धेऽपि व्युत्पत्तेरुपपादितत्वात्सिद्धब्रह्मविचारात्मकं **शास्त्रमारम्भणीयमेव** ॥

अत्रेदं बोध्यं—प्राभाकरमते ब्रह्मविचारो न कर्तव्य इति ब्रह्मविचारे पक्षे कर्तव्यत्वाभावसाधनं न सम्भवति; ब्रह्मविचाररूपपक्षस्यैव तन्मतेऽप्रसिद्ध्या आश्रयासिद्धेः, तैर्ब्रह्मणएवानङ्गीकारात् ॥ न च—निरतिशयोत्कर्षवत्त्वरूपं ब्रह्मत्वं तन्मते जीव एव स्वीक्रियते, वेदान्तानां कर्मकर्तृजीवप्रशंसापरत्वाङ्गीकारात्, तथा च तद्विचाररूपपक्षस्य नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम्। ब्रह्मत्वं हि—अचेतनगतस्थूलत्वावस्था-चेतनगतसर्वज्ञत्वरूपज्ञानबृहत्त्वोभयहेतुभूतसङ्कल्पवत्त्वे[1] सत्यनन्तकल्याणगुणवत्त्वे सति परममहत्परिमाणवत्त्वरूपं; 'बृहति बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्यथर्वशिरःश्रुत्या तथा बोधनादिति—स्पष्टं **ब्रह्मपदशक्तिवादे**। तादृशब्रह्मत्वस्य प्राभाकरैर्जीवेऽनङ्गीकारादाश्रयासिद्धिर्दुर्वारा, कर्मण एव तन्मते ज्ञानानन्त्यरूपमोक्षहेतुत्वाङ्गीकारेण जीवे तदनङ्गीकारात्॥ न च—निरुक्तब्रह्मत्वविशिष्टविचारत्वेन न पक्षत्वं, किन्तु ब्रह्मपदार्थविषयकविचारत्वेनेति नासिद्धिः, तन्मते ब्रह्मपदस्यार्थवत्त्वेन तदर्थविचारस्य प्रसिद्धेरिति—वाच्यम्। कर्मकर्तृजीवस्यैव ब्रह्मपदार्थत्वमङ्गीकृत्य तद्विचारस्य पक्षत्वाङ्गीकारे तादृशब्रह्मपदार्थस्य कार्यान्वितत्वेन तदनन्वितत्वरूपसिद्धत्वाभावेन सिद्धे व्युत्पत्त्यभावात् ब्रह्मविचारो न कर्तव्य इत्यस्यासङ्गतेः, तादृशब्रह्मपदार्थविचारस्य कर्मविचारान्तर्गतत्वेन तत्कर्तव्यतायाः प्राभाकराणामपीष्टत्वात् ॥

---

१. (पा.) गतज्ञानानन्त्योभयहेतुभूत.

अतो ब्रह्मविचारः कर्मविचारसमाप्त्यनन्तरकालीनकर्तव्यत्वाभाववान्, कार्यान्वितार्थविषयकत्वात्, यागादिविचारवत् । न च हेतोरसिद्धिः । ब्रह्मविचारः कार्यान्वितार्थविषयकः, कार्यानन्वितार्थाविषयकत्वे सति सविषयकत्वात्, यो यदनन्वितार्थाविषयकत्वे सति सविषयकस्स तद्विषयक इति व्याप्तेः। न च सत्यन्तमसिद्धं। ब्रह्मविचारः कार्यानन्वितार्थाविषयकः, वाक्यार्थविचारत्वात्, पूर्वकाण्डार्थविचारवत्–इति रीत्या ब्रह्मपदार्थविचारस्य कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्वाभावः **प्राभाकरैः** साधनीयः ॥

तत्र च सिद्धे व्युत्पत्तिसत्त्वेन कार्यान्वितस्यैव वाक्यार्थत्वमिति नियमाभावेन वाक्यार्थविचारत्वस्य सिद्धपरवाक्यार्थविचारे कार्यानन्वितार्थाविषयकत्वरूपसाध्यव्यभिचारेण तृतीयानुमानस्य दुष्टत्वेन द्वितीयानुमाने सत्यन्तासिद्ध्या प्रथमानुमाने स्वरूपासिद्धिर्दुर्वारेति प्राभाकराभिमतानुमानेषु दोषमभिप्रेत्य--ब्रह्मविचारः कर्मविचारानन्तरकालीनकर्तव्यतावान्, कर्मविचारहेतुकत्वात्, यो यद्धेतुकः स तदनन्तरकर्तव्य इति सामन्यव्याप्तेः–इत्यनुमानपरं **अथातोब्रह्मजिज्ञासेति** सूत्रं वेदाचार्येण प्रणीतम् ॥ कर्मविचारध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वरूपं तादृशकालरूपं वा कर्मविचारानन्तर्यम्–**अथशब्दार्थः**, तस्याध्याहृतकर्तव्यपदार्थघटककृतौ आश्रयतासम्बन्धेनाधेयतासम्बन्धेन वाऽन्वयः । **अत** इत्यनेन अथशब्दोपस्थितकर्मविचारः परामृश्यते, जनकत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः । तथा च–कर्मविचारहेतुको ब्रह्मविचारः कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्ववानिति–**सूत्रार्थः** । **अत** इत्यस्य हेतुगर्भविशेषणत्वादुक्तानुमानलाभः ॥

अथ– अत्र कर्मविचारानन्तर्यं नाथशब्दार्थः, अन्यत्रान्यानन्तर्यबोधनेनाथशब्दस्य नानार्थकत्वापत्तेः॥ न च–केवलानन्तर्यमथशब्दार्थः, सिद्धान्ते कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रत्वेन पूर्वभागप्रथमसूत्रस्थधर्मजि-

ज्ञासापदानुषङ्गात् तदुपस्थापितस्य धर्मविचारस्याथशब्दार्थैकदेशध्वंसे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयात् कर्मविचारानन्तर्यलाभ इति—वाच्यम् । चैत्रेण पच्यते, अथ भुज्यते—इत्यादौ भोजने पाकानन्तर्यस्यालाभापत्तेः पाकस्याख्यातार्थे विशेषणतयाऽन्वितत्वेनैकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगात्॥ न च—प्रक्रान्तक्रियानन्तर्यमथशब्दार्थः; चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यत्र पाकस्य प्रक्रान्तत्वात् पाकानन्तर्यलाभः, धर्मविचारस्य प्रक्रान्तत्वात् तदानन्तर्यस्य कर्तव्यतायां लाभ इति—वाच्यम् । एवमपि प्रक्रान्तक्रियाणामनुगमकरूपाभावेन अथशब्दस्य शक्त्यानन्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्—**इति चेन्न**॥ स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नक्रियानन्तर्येऽथशब्दस्य शक्तिस्वीकारेणानुपपत्त्यभावात्, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतदादिपदानामिव शक्त्यैक्यसम्भवात् । स्वपदमथशब्दपरं ॥ स्पष्टश्चेदं— **'अथशब्दो निरूप्यते'** इत्यत्र **मूलगादाधर्यां** ॥ स्वपूर्ववाक्यस्थत्वं च वाक्यघटकत्वेनानुसन्धीयमानत्वं, तेन धर्मविचारकरणस्य तत्सूत्रघटकतयाऽध्याह्रियमाणकर्तव्यपदतात्पर्यविषयत्वेऽपि न क्षतिः ॥

एतेन—साधनचतुष्टयानन्तर्यमथशब्दार्थ इति—**निरस्तम्** ॥ उक्तरीत्या प्राभाकरैर्ब्रह्मविचारे कर्तव्यत्वसामान्याभावस्य साधयितुमशक्यतया कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्वाभावस्यैव साधनीयतया तदीयपूर्वपक्षनिरासाय साधनचतुष्टयानन्तर्यविशिष्टकर्तव्यत्वसाधनस्यानुपयुक्तत्वात् साधनचतुष्टयस्य स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयत्वाभावेन तदानन्तर्येऽथशब्दलक्षणापत्तेश्च ॥

'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्र च--अथशब्दस्य लक्षणया वेदाध्ययनानन्तर्यपरत्वमगत्या स्वीक्रियते, तस्यैव प्रथमसूत्रत्वेन तत्पू-

र्ववाक्याभावात्॥ न चास्मन्मते ऐकशास्त्र्याभावेन पूर्ववाक्याभावादत्रापि लक्षणा न दोषायेति वाच्यम्। **शंकरभाष्ये**--'एक आत्मनश्शरीरेभावात्' इतिसूत्रे देहातिरिक्तात्मास्तित्वस्य पूर्वतन्त्रप्रथमपादे व्यवस्थापनादत्र तद्व्यवस्थापनं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य--शबरस्वामिना तत्र तत्कृतं न सूत्रारूढमिति पौनरुक्त्यपरिहारात्, ब्रह्मजिज्ञासासूत्रे **भामत्यां** धर्मजिज्ञासासूत्रस्थधर्मपदस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वाभिधानात्, तद्भाष्योदाहृत-**उपवर्ष**--वृत्तौ पूर्वतन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युक्तत्वाच्च, पूर्वोत्तरतन्त्रयोरेकग्रन्थस्य भवतामप्यनुमतत्वेनाथशब्दस्य लक्षणाश्रयणायोगात्॥

ननु— स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयक्रियाध्वंसाधिकरणकालस्य तादृशकालवृत्तित्वस्य वा अथशब्दार्थत्वे 'देवदत्तेन पच्यते, अथ पच्यते'—इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः ; यत्किञ्चित्पाकध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वस्य पाकेऽक्षतत्वात्। अतः स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नक्रियाध्वंस एवाथशब्दार्थः, तस्य च स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्व-स्वान्वयितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन पाकादावन्वय इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तथा च पाके पाकध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वान्वयितावच्छेदकीभूतचैत्रकर्तृकपाकत्वाद्यनवच्छिन्नत्वाभावान्नोक्तातिव्याप्तिः। प्रकृतेऽपि धर्मजिज्ञासाकृतिध्वंसस्याथशब्दार्थस्य स्वाधिकरणकालवृत्तित्वसम्बन्धेन ब्रह्मजिज्ञासाकृतावन्वयेऽपि स्वान्वयितावच्छेदकीभूतधर्मजिज्ञासाकृतित्वानवच्छिन्नत्वं न सम्भवति, धर्मजिज्ञासासूत्रघटक**धर्म**पदस्यालौकिकश्रेयस्साधनत्वेन रूपेण साध्यधर्मात्मकयागादिपरत्ववत् सिद्धधर्मात्मकधर्मपरत्वमपि सम्भवतीति तत्सूत्रस्य भागद्वयसाधारणप्रतिज्ञापरत्वस्य श्रुतप्रकाशिकायामुपपादितत्वेन धर्मविचारत्वस्य ब्रह्मविचारसाधारण्यात्—

१. (पा.)--भावेन नोक्तापत्तिः।

इति चेन्न॥ तत्सूत्रस्य भागद्वयसाधारणप्रतिज्ञापरत्ववत् पूर्वभागमात्रार्थप्रतिज्ञापरत्वस्याप्यावश्यकतया धर्मपदस्य कृतिसाध्यत्वविशिष्टश्रेयस्साधनत्वेन रूपेण कर्मविचारमात्रपरत्वस्यापि **श्रुतप्रकाशिकाया** मुपपादितत्वात्, तन्त्रेण साधारणार्थबोधासाधारणार्थबोधोभयपरत्वात्कर्मविचारध्वंसमादायाथशब्दार्थोपपत्तेः, स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नक्रियाध्वंसस्यैवाथशब्दार्थत्वात्।

"उल्लसितार्जुनदीप्तिः कुवलयसम्मोदको हरिः प्राप्तः ।
अथ वारणावतस्था जहृषुर्विदुरादयः कुरूत्तंसाः ॥"

इत्यादौ प्रकृताप्रकृतश्लेषोत्तरवाक्यस्थाथशब्दस्य प्रकृतार्थमात्रानन्तर्यपरत्वात्, तत्र पूर्ववाक्यस्थधातोश्चन्द्रकृष्णोभयप्राप्तिपरत्वेऽपि कृष्णप्राप्तिरूपयत्किञ्चित्क्रियाध्वंसस्यैवाथशब्दार्थत्वात् ॥

एतेन—अतश्शब्दस्य धर्मविचारहेतुत्वार्थकत्वमयुक्तम्, धर्मविचारत्वस्य ब्रह्मविचारसाधारणत्वेन तादृशधर्मविचारहेतुकत्वस्य ब्रह्मविचारेऽसिद्धेरिति--**निरस्तम्** ॥ 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति द्वितीयसूत्रेण ब्रह्मभिन्नधर्मस्यैव लक्षणोक्त्या धर्मजिज्ञासासूत्रस्योक्तरीत्या तन्त्रेण भागद्वयसाधारणप्रतिज्ञापरत्ववत् पूर्वभागमात्रगोचरासाधारणप्रतिज्ञापरत्वस्याप्यावश्यकत्वेनासाधारणप्रतिज्ञाविषयकर्मविचारध्वंसस्यैवाथशब्देन बोधनान्निर्दिष्टपरामर्शकातश्शब्देनापि कर्मविचारहेतुकत्वस्यैव बोधनेनासिद्धिविरहात् ॥

नन्वेवमप्यसिद्धिर्दुर्वारा, ब्रह्मविचारं प्रति कर्मविचारस्य हेतुत्वे मानाभावादितिचेन्न। कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारे साक्षाद्धेतुत्वे मानाभावेऽपि कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारेच्छाप्रतिबन्धकनिरासकत्वेन प्रयोजकत्वात्। तथाहि--ब्रह्मविचारेच्छां प्रति कर्मविचारेच्छा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका, सुकरोपायज्ञानाधीनतदुपायेच्छाया दुष्करोपायेच्छां प्रति प्रतिबन्धकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावश्च—स्वस-

मानधर्मितावच्छेदककत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। तद्धर्मावच्छिन्नफलसाधनताज्ञानविशिष्टसुकरत्वज्ञानत्वेन तज्जन्येच्छात्वेन वा प्रतिबन्धकता, उक्तोभयसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नफलसाधनताज्ञानाविशिष्टदुष्करत्वज्ञानत्वेन तद्विषयकेच्छात्वेन वा प्रतिबध्यता। तृष्णानिवृत्तीच्छोः पुरुषस्य तत्प्रयोजकघटोदकज्ञानस्य तदिच्छाया वा घटोदकं विहाय दूरस्थनदीगमनेच्छाप्रतिबन्धकत्वात्। प्रतिबन्धककोटौ विशिष्टान्तनिवेशात्—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः'—इत्यादौ दर्शपूर्णमासापेक्षयाऽग्निहोत्रस्य सुकरत्वेऽपि न तज्ज्ञानस्य दर्शपूर्णमासप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, अग्निहोत्रसाध्यस्वर्गस्य दर्शपूर्णमाससाध्यस्वर्गविजातीयतया तयोरेकधर्मावच्छिन्नजनकत्वाभावात् गुरुलघुविकल्पानुपपत्त्यैवाग्निहोत्रदर्शपूर्णमाससाध्यस्वर्गयोर्वैजात्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । सामानाधिकरण्यनिवेशान्नभिन्नपुरुषीयफलसाधनताज्ञानविशिष्टसुकरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः ॥

तथा च—कर्मणामनन्ताक्षयफलकत्वस्य 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति,' 'अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति', 'योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते'—इत्यादिश्रुत्या ज्ञातत्वेनानादिवासनावशाच्च तत्र सुकरत्वस्य गृहीतत्वेन 'न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति', 'न च पुनरावर्तते'—इत्यादिनाऽनन्तस्थिरफलसाधनत्वेनावगतब्रह्मज्ञाने 'दुर्गं पथं तत्कवयो वदन्ति' इत्यादिश्रुत्या दुष्करत्वावगमेन ब्रह्मज्ञानगोचरेच्छायां कर्मण्यक्षयफलसाधनताधीविशिष्टसुकरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया, उक्तरीत्या विचारयोरपि तदुपायभूतयोः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोऽव्याहतएव। कर्माणि विचारिते तु तस्याल्पास्थिरफलकत्वनिश्चयान्निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपविघटनमिति कर्म-

१. (पा.) तत्रापि समानधर्मितावच्छेदककत्वनिवेशाद्दर्शपूर्णमासविशेष्यकसाधनताज्ञानविशिष्टाग्निहोत्रविशेष्यकसुकरत्वज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वापत्तिः ॥

विचारस्य ब्रह्मविचारे प्रयोजकता । ब्रह्मविचारेच्छाप्रतिबन्धकीभूतं यत्कर्मणामनन्ताक्षयफलसाधनत्वज्ञानविशिष्टसुकरत्वज्ञानं, तद्विघटकाल्पास्थिरफलसाधनत्वज्ञानसम्पादकत्वमेव कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारप्रयोजकत्वं । निरुक्तरूपेच्छाद्वारकप्रयोजकत्वसूचनायैव सूत्रे सनन्तनिर्देशः, सनइच्छावाचित्वात् ॥ श्रीभ ष्ये[१]ऽपि—

'अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे' इति कर्मविचारस्य प्रयोजकत्वपरत्वमतश्शब्दस्योक्त्वा—किंद्वारकं प्रयोजकत्वमित्यपेक्षायामिच्छाघटितं निरुक्तरूपमेव कर्मविचारस्य प्रयोजकत्वमिति प्रतिपादितम्—

> "अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ।"—इति ॥

अत्र—**अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्ये**त्यनेन साङ्गाध्ययनजन्यमापातप्रतीतिरूपं यत्कर्मब्रह्मज्ञानोभयसाधारण्येनाक्षयफलसाधनत्वज्ञानं तद्वतः अनादिवासनावशेन कर्मणिसुकरत्वज्ञानवत इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्, **अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानत**येत्यनेन कर्मविचारस्य कर्मण्यक्षयफलसाधनताधीविघटकत्वस्य विवक्षितत्वात्, **ब्रह्मजिज्ञासे**त्यस्य ब्रह्मविचारेच्छापरत्वान्निरुक्तरूपप्रयोजकतालाभः ॥

न च—चिकित्सादिपदानां व्याधिप्रतीकारत्वाद्यवच्छिन्ने रूढिवज्जिज्ञासापदस्यापि पञ्चत्र्यात्मकावयवोपेतन्यायवाक्यप्रयोज्यपरार्थानुमानरूपविचारत्वावच्छिन्ने रूढत्वान्न सन इच्छार्थकत्वम्, अन्यथा इच्छाविषयीभूतज्ञानस्य ज्ञानगोचरेच्छाया वा लाभेऽपि निरुक्तविचारत्वावच्छिन्नस्य जिज्ञासापदेनालाभात् ज्ञाधातोस्तत्र लक्षणाप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ॥ जिज्ञासापदस्य परार्थानुमितित्वरूपविचारत्वावच्छिन्ने रूढिग्राहकप्रमाणाभावेन रूढेरप्रामाणिकत्वात्, चिकित्सादिपदानां

---

१. (पा.) सूत्रे.

'शुक्तिङ्कृद्व्यस्सन्-निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेष्वितिवाच्यम्' इति शास्त्रस्यैव रूढिग्राहकप्रमाणस्य सत्त्वेन तत्तदर्थेषु रूढ्युपपत्तेः ॥ न चैवं ज्ञाधातोर्लक्षणापत्तिः । वह्निमनुमिनोति वह्नेरनुमितिरितिवत्, वह्नित्वमनुमिनोति पर्वतमनुमिनोति वह्नित्वस्यानुमितिः पर्वतस्यानुमितिरित्यादिव्यवहाराभावेनानुमितितात्पर्यकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाषष्ठ्योर्विधेयतारूपविषयताविशेषावश्यकत्वात् । **ब्रह्मणो जिज्ञासे**त्यत्रापि षष्ठ्या विधेयत्वार्थकत्वेन समासे पूर्वपदस्य ब्रह्मविधेयके लाक्षणिकतया वह्निमनुमिनोतीत्याद्यनुभवसिद्धविधेयत्वाख्यविषयताविशेषस्यानुमितिभिन्नज्ञानेऽप्रामाणिकतया ज्ञाधातुलक्षणां विनैव ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन ब्रह्मविचारलाभात् ॥

ननु—ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र षष्ठ्यन्तार्थब्रह्मविधेयकत्वस्य न ज्ञानेऽन्वयः, किन्तु सन्प्रत्ययार्थेच्छायामेव प्रकारतासम्बन्धेनान्वयात् ब्रह्मविधेयकत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकेच्छैव प्रतीयते, न तु ब्रह्मविधेयकं ज्ञानं; सनन्तधातुसमभिव्यहारस्थले कारकविभक्त्यर्थानां सर्वेषां प्रकारतासम्बन्धेन सनर्थेच्छायामेवान्वयात् । अन्यथा विषसंपृक्तान्नभोजनस्थले विषाज्ञानेन तादृशान्नभोक्तरि विषं बुभुक्षत इति प्रयोगापत्तेः, भोजने विषकर्मकत्वस्याबाधात्; इच्छायामन्वये च नापत्तिः, विषकर्मत्वप्रकारकस्य इच्छायां बाधात् । एवं गगनं दिदृक्षत इति प्रयोगानुपपत्तेः, गगनविषयकत्वस्य धात्वर्थदर्शने बाधात्; गगनविषयकत्वप्रकारकत्वस्येच्छायामबाधात् ।

"दोर्भ्यां तितीर्षत्यम्भोधिं तुष्टूषुस्तद्गुणार्णवम् ।"

इत्याद्यनुपपत्तिश्च, दोःकरणकत्वप्रकारकेच्छासत्त्वेप्यम्भोधितरणे दोःकरणकत्वस्य बाधात् । तस्माद्व्युत्पत्तिवादे **गदाधरो**क्तरीत्या विभक्त्य-

---

१. (पा.) विशेषार्थकत्वस्यावश्यकत्वात्.

र्थानां प्रकारतासम्बन्धेन सनर्थ एवान्वयात् ब्रह्मविधेयकत्वस्यापि न ज्ञानान्वयो युक्तः— इति चेत् ।

मैवं । सनन्तस्थले विभक्त्यर्थकर्मत्वादीनां धात्वर्थे सनर्थे चान्वयः। यत्र धात्वर्थे बाधः, तत्र केवलं सनर्थ एवान्वय इति स्वीक्रियते॥ एवञ्चोक्तस्थले विषं बुभुक्षत इत्यस्य नापत्तिः, इच्छायां तदन्वयबाधात् । गगनं दिदृक्षत इत्यादौ च धात्वर्थे गगनविषयकत्वस्य बाधात् प्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामेव तदन्वयान्नानुपपत्तिः ॥

न च--प्रकारतासम्बन्धेन सर्वत्र विभक्त्यर्थानामिच्छायामेवान्वयोऽस्तु, किमर्थं धात्वर्थे तदन्वयाङ्गीकरणम्—इति वाच्यम् ॥ तथा सति चैत्रो ग्रामं जिगमिषतीतिवत् स्वं जिगमिषतीति प्रयोगापत्तेः ॥

न च—ग्रामादिपदोत्तरद्वितीयायाः फलान्वय्याधेयत्वं क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थ इति देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूता या क्रिया तद्वानिति बोधाद्देवदत्तस्स्वंगच्छतीति व्यवहारवारणवत् द्वितीयार्थाधेयत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोर्द्वयोरेव प्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामन्वयात् न स्वं जिगमिषतीति प्रयोग इति—वाच्यम् । यदा ग्रामगमनं भवत्विति ग्रामनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रकारिका ग्रामगमनेच्छा, तदानीं ग्रामं जिगमिषतीत्यस्यानुपपत्तेः ; तादृशेच्छायां प्रकारतासम्बन्धेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्वयासम्भवात् ॥

न च—द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैव प्रकारतया सनर्थेच्छायामन्वयः, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च क्रियायामेवान्वयान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ॥ एवमपि यदा मल्लो ग्रामं जिगमिषति तदा मल्लो मल्लं जिगमिषतीत्यस्यापत्तेः । स्वात्मकमल्लवृत्तित्वप्रकारकसंयोगावच्छिन्नव्यापारविषयकेच्छायाश्चैत्रे मल्लान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वस्य क्रियायामबाधात् धात्वर्थफलेऽपि द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयाभ्युपगमे च नानुपपत्तिः । फलव्यापारयोः धातोः खण्डशक्तिस्वीकारेण मल्लवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य स्वजनकत्व—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताबच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयोपगमान्मल्लनिष्ठक्रियायाः तन्मल्लनिष्ठसंयोगजनकत्वेन जनकतासम्बन्धेन संयोगवत्त्वेऽपि मल्लवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतन्मल्लनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्नोक्तोभयसम्बन्धेन विशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् ॥

एवं—सनन्तसमभिव्याहारे कारकविभक्त्यर्थस्य सनर्थएवान्वये मल्लो वृक्षात्पिपतिषतीतिवत् स्वस्मात्पिपतिषतीति प्रयोगापत्तिः, तत्र विभागजनकत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वेन तत्प्रकारकेच्छाया मल्लवृत्तित्वात् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि पञ्चम्यर्थतामुपगम्य स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पतने बाधान्न तादृशप्रयोग इति तु—न सम्भवति ॥ पञ्चम्यर्थस्य धात्वर्थेऽन्वयस्यानङ्गीकारात् सनर्थे प्रकारतासम्बन्धेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्वयाङ्गीकारे च स्ववृक्षयोर्विभागजनकं पतनं भवत्विति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहीच्छादशायां वृक्षात्पिपतिषतीति प्रयोगानुपपत्तेः ॥

न च—भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य धात्वर्थ एवान्वयः, विभागजनकत्वस्य च प्रकारतासम्बन्धेनेच्छायामन्वय इति नानुपपत्तिः—इतिवाच्यम् ॥ एवमपि मल्लो मल्लात्पिपतिषतीति प्रयोगापत्तेः, स्वनिष्ठविभाजकक्रियायां मल्लान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात् । अत एव विभागाधिकरणताप्रयोजकत्वं पञ्चम्यर्थः । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षस्यावधित्वसम्बन्धेन विभागेऽन्वयः, वृक्षावधिकत्वविशिष्टविभागानिरूपिताधिकरणतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रयोजकतायामन्वयात् । वृक्षात्पर्णं पततीतिवत् पर्णात्पर्णं पततीति न प्रयोगः ; पत्रनिष्ठपतने वृक्षावधि-

कत्वविशिष्टविभागनिरूपिताधिकरणताप्रयोजकत्वसत्त्वेऽपि पत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वासम्भवात्, कारणत्वस्य स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वात् ॥ एवमपि—सनन्तस्थलेऽपि मल्लो मल्लात्पिपतिषतीति न प्रयोगः, तत्र मल्लावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वप्रकारकेच्छाबोधेन मल्ले तद्बाधादिति--निरस्तम् ॥ स्ववृक्षयोर्विभागजनकं पतनं भवत्वित्यधिकरणत्वानवगाहीच्छादशायामपि वृक्षात्पिपतिषतीति प्रयोगात्तदनुपपत्तेः । पञ्चम्यर्थस्य धात्वर्थसनर्थयोर्द्वयोरेवान्वयाभ्युपगमे च विभागमात्रस्य प्रकारतासम्बन्धेनान्वयात् वृक्षावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वस्यधात्वर्थे अन्वयाभ्युपगमान्नानुपपत्तिः ॥

एतेन—जिज्ञासापदस्य विचारे रूढ्यनङ्गीकारे ज्ञाधातोर्लक्षणाप्रसङ्गात् सनर्थेच्छायामेव ब्रह्मविषयकत्वप्रकारकत्वलाभेऽपि ब्रह्मविषयकविचारालाभप्रसङ्गाच्च रूढिस्वीकार एव युक्त इति—**केषां चित्प्रत्याशा निरस्ता** । रूढ्यनङ्गीकारेऽपि लक्षणाविरहस्य, विचारे ब्रह्मविषयकत्वलाभस्य चोपपादितत्वात् ॥ एतदभिप्रेत्यैव—विद्या यज्ञादिकरणिका, 'यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिश्रुत्या विद्यायां यज्ञादिकरणकत्वबोधनात्—इत्यर्थपरं **सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति** सूत्रं प्रणीतम् सनर्थेच्छायामेव प्रकारतासम्बन्धेन करणत्वस्यान्वये विद्यायां यज्ञादिकरणकत्वाबोधात्तादृशश्रुत्युदाहरणानुपपत्तेः॥

यदपि—ब्रह्मणि गुणप्रतिपादकश्रुतिसामान्यस्य तत्तद्गुणविशिष्टं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थपरत्वात् तादृशगुणानां च प्रकारतासम्बन्धेनोपासन एवान्वयात्तत्तद्गुणप्रकारकब्रह्मविशेष्यकोपासनलाभेऽपि ब्रह्मणि गुणानामन्वयाभावान्न ब्रह्मणस्तादृशश्रुत्या सगुणत्वसिद्धिः॥ नीलं घटं जानातीत्यादौ नीलादेर्ज्ञान एव प्रकारतासम्बन्धेनान्वयात्तत्र प्रातिपदिकार्थयोः परस्परमभेदान्वये इदं रजतं जानातीत्यादौ बाधेन, ज्ञाधातुसमभिव्या-

हारे सर्वत्र प्रकारतासम्बन्धेन विशेषणस्य ज्ञान एवान्वयात् । व्यव स्थापितं चेदं व्युत्पत्तिवादे इति–तदप्यनेन निरस्तम् ॥ नीलं घटं जानातीत्यादौ अभेदेन नीलादेर्घटे प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञाधात्वर्थेऽप्यन्वयाङ्गीकारात्, अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकपदसमभिव्याहारसत्त्वेन तदनुत्पादे बीजाभावात्, ज्ञाधातुसमभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्, 'इदं रजतं जानाति' 'शङ्खं पीतं जानाति' इत्यादावपि रजतपीतादिपदानां रजतपीतादिज्ञानविषयार्थकतया तत्राप्यभेदान्वयस्य निर्बाधत्वात्। अन्यथा 'रङ्गाणि रजतं जानाति' 'स्त्रियं पांसुलान् जानाति' इत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वात्, समानाधिकरणपदयोरिव यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टे ज्ञाने यत्पदार्थनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्यान्वयः, तयोरपि समानलिङ्गवचनकत्वमिति नियमान्तराङ्गीकारे गौरवात्। 'रङ्गाणि रजतं ज्ञायन्ते' 'स्त्रियं पांसुला ज्ञायते' इत्यस्योक्तनियमेनावारणाच्च, यत्पदार्थेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन यत्पदार्थविशेषितज्ञाधात्वर्थज्ञाननिरूपिताख्यातार्थविशेष्यत्वान्वयः तयोरपि पदयोस्समानलिङ्गवचनकत्वमिति नियमान्तरस्यापि स्वीकारे चातिगौरवात् ॥ नीलो घटो ज्ञायत इत्यादौ नीलपदोत्तरं प्रथमानुपपत्तिः, नीलगतकर्मत्वस्यानभिहितत्वेनानभिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानेन द्वितीयाया एव दुर्वारत्वात् ॥ न च–तत्रोभयकर्मत्वमेवाख्यातेनाभिधीयत इति–वाच्यम्, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः । नीलः पटो घटो द्रव्यमित्यादिसमूहालम्बनदशायामपि नीलो घटो ज्ञायत इत्यस्य दुर्वारत्वापत्तेश्च ॥

अथ–नीलो घटो ज्ञायत इत्यादौ नीलादिपदोत्तरं न द्वितीयापत्तिः। अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतारूपकर्मत्वस्य संसर्गतया विवक्षितत्वात्। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेत्यस्यैवानभिहिते कर्मणि द्वितीयेत्याद्यनुशासनार्थत्वात्। अत–एव अर्घ्यं नम इत्यादौ नमः-

पदार्थत्यागे अर्घ्यादिपदार्थस्य कर्मताबोधनेऽप्यर्घ्यादिपदात्प्रथमैव, निपातार्थत्यागे कर्मतासम्बन्धेनैव नामार्थस्यान्वयात् । एवं भूतले न घट इत्यादावपि घटसम्बन्धस्याभावे संसर्गतया षष्ठीविषयेऽपि प्रथमा—इति **चेन्न**॥ अर्घ्यं नम इत्यादौ निपातार्थे प्रातिपदिकार्थस्य भेदेनान्वयसम्भवेऽपि धात्वर्थे तथाऽन्वयायोगात् । कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलान्वयतात्पर्येण तण्डुलः पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयो नास्तीति नियमस्याङ्गीकार्यत्वात् ॥

यत्तु—घटो नीलो भवतीत्यादौ भूधात्वर्थेऽसाधारणधर्मे नीलपदार्थस्याधेयतया अन्वयात् 'वृक्षो नौका भवति' 'काष्ठं भस्म भवति' इत्यादौ नौकाभस्मादेस्तेन सम्बन्धेन भूधात्वर्थेऽन्वयाद्यभिचारवारणायोक्तनियमे भूधात्वर्थातिरिक्तत्वं यथा धात्वर्थे निवेश्यते, तथा 'घटो नीलो ज्ञायते' 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादावपि भेदसम्बन्धेनान्वयादुक्तनियमे सविषयकधात्वर्थातिरिक्तत्वमपि निवेशनीयम् । तत्र प्रथमे भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन नीलादेः ज्ञाधात्वर्थेऽन्वयः । द्वितीये भस्मराशित्वविशिष्टस्य साध्यतासम्बन्धेन कृतावन्वयान्नाश्यत्वस्याख्यातार्थत्वात् भस्मराशित्वविशिष्टसाध्यककृतिनाश्यं काष्ठमिति बोधः—**इति**॥**तन्न**। भूधात्वर्थो हि नासाधारणधर्मः। तथा सति घटो नीलो भवतीत्यादौ नीलवृत्त्यसाधारणधर्मवानिति बोधेन न नीलो भवतीत्यत्र तद्वृत्त्यसाधारणधर्मात्यन्ताभाववानिति बोधापत्तेः। इदमिदं नभवतीति वाक्ये सर्वसिद्धस्य भेदबोधकत्वस्यापलापापत्तेः, घटे नैल्यस्य भविष्यत्त्वतात्पर्येण घटो नीलो भविष्यतीत्यस्यानुपपत्तेः, धातूत्तरप्रत्ययेन धात्वर्थासाधारणधर्म एव भविष्यत्त्वबोधात् । अतो भूधात्वर्थो धर्माश्रयः। तत्र नीलत्वविशिष्टस्याभेदेनान्वयान्नीलत्वाभिन्नधर्मविशिष्टलाभः। तस्य च तादात्म्येन घटादावन्वयः, सति तात्पर्ये पदार्थयोरिव पदार्थतावच्छेदकयोरप्यभेदबोधात् ॥

एवञ्च—तादात्म्येन नीलत्वाभिन्नधर्मविशिष्टवान् घट इति बोधस्य घटो नीलो भवतीति वाक्यादुत्पत्त्या घटो नीलो न भवतीत्यनेन भेदबोध-निर्वाहः । भूधात्वर्थविशिष्टैकदेशधर्मे प्रत्ययार्थभविष्यत्त्वस्यान्वयाद्घटो-नीलोभविष्यतीत्यनेन नैल्यस्य भविष्यत्त्वबोधनिर्वाहः । तादृशधर्मे नीलपदार्थतावच्छेदकधर्मस्याभेदान्वयात् ॥

न च—धात्वर्थैकदेशे प्रत्ययार्थभविष्यत्त्वान्वयो न युक्त इति—वा-च्यम् । नश्यतीत्यादावुत्पत्तिमदभावरूपधात्वर्थैकदेशोत्पत्तौ लडर्थ-वर्तमानत्वान्वयस्य नैयायिकैरङ्गीकारात् । अन्यथा तन्मते नाशस्य नाशाभावेन वर्तमानतया चिरातीतेऽपि घटे घटो नश्यतीत्यस्यापत्तेः । भूधातुसमभिव्याहारस्थले उक्तरीत्या बोधमभिप्रेत्यैव **पटवच्चेत्यत्र** टीकायां 'जातिर्व्यक्तिर्भवति न भवति चेति, खण्डो मुण्डो भवति न भ-वति चेति' भेदाभेदयोरभिलापस्स्वीकृतः । अत उक्तनियमे भूधात्वर्थाति-रिक्तत्वं न निवेशनीयम् । एवं सविषयकातिरिक्तत्वमपि न निवेशनीयम् । नीलो घटो ज्ञायतइत्यादौ नीलपदार्थस्य घटेऽभेदेनान्वितस्यैव ज्ञाधा-त्वर्थे धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयेन स्वातन्त्र्येणान्वयाभावात्, नामार्थयोर्भेदे-नान्वयो नास्ति, नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयो नास्तीति नियमयोरन्व-यपदस्य स्वातन्त्र्येणान्वयपरत्वात् । अन्यथा 'धनवान्सुखी' 'धनवान्सु-ख्यति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादौ धनस्य सुखे ब्रह्मवेदनस्य परप्राप्तौ च प्रयोज्यतासम्बन्धेनान्वयादुक्तनियमानुपपत्तेः । एवं 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ भस्मराशिपदार्थस्य काष्ठेऽभेदेना-न्वितस्यैव धात्वर्थे पारतन्त्र्येणान्वयात्, भस्मत्वावस्थापन्नं काष्ठं भ-स्मत्वसाध्यककृतिसाध्यमिति बोधाङ्गीकारादनुपपत्तिविरहात् । त-त्राभेदान्वयबोधानङ्गीकारे, यत्र काष्ठत्वावस्थानाशककृत्या काष्ठादेर्भ-स्मताप्राप्तिः, घटादेः रक्तताप्राप्तिश्च, तत्र 'काष्ठं रक्तं क्रियते' इति प्रयो-

१. (पा.) अलाभः स्वीकृतः ।

गापत्तेश्च, रक्तत्वसम्पादककृतिनाश्यत्वस्य काष्ठेऽबाधात् । एवमुक्त-नियमे सविषयकातिरिक्तत्वान्तर्भावे विषयतायास्संसर्गत्वविवक्षया 'घटो जानाति चैत्रः' 'घटः करोति चैत्रः' इत्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारा । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वसाध्यत्वयोः प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्व-विवक्षायां 'घटो नीलं ज्ञायते' 'काष्ठं भस्मराशिं क्रियते' इत्यादिप्र-योगापत्तिश्च । कर्मत्वविशेषणतानापन्नकृधात्वर्थज्ञाधात्वर्थयोरेव द्वि-तीयार्थकर्मत्वान्वयः इति नियमेनोक्तप्रयोगवारणेऽपि संसर्गतात्पर्येण-'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इतिप्रयोगापत्तिः । कर्मत्वविशेषणतानापन्न-कृधात्वर्थज्ञाधात्वर्थयोरेव कर्मत्वस्य संसर्गत्वमिति नियमेनोक्तप्रयो-गवारणे च गौरवम् । तस्मात्सविषयकधातुसमभिव्याहारेऽपि विशे-षणस्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोर्द्वयोरेवान्वय इति सिद्धम् ॥

एतदेव मतं **वेदाचार्यस्य** 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च' इत्यादिषूपासनवाक्येषूपास्ये जीवादि भेदस्य तद्वाक्य-प्रतिपन्नगुणैस्साधनात्, गुणानामुपास्येऽन्वयाभावे तदनुपपत्तेः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद' इत्यादावपि सत्यत्वादेर्वेदन एवान्वयाप-त्त्या ब्रह्मणि सत्यत्वादीनामसिद्ध्यापत्तेः—इत्यादिकमन्यत्र प्रप-ञ्चितमित्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

तस्मात्-ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र सन इच्छार्थकत्वेऽपि ब्रह्मविषयकविचा-रलाभात् ब्रह्मविषयकविचारे कर्मविचारानन्तरकर्तव्यत्वसाधनद्वारा प्रथ-मसूत्रेण सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनात् सिद्धब्रह्मविषयकबोधजनकत्वाभाव-व्याप्यसिद्धब्रह्मतात्पर्यकत्वाभावज्ञानरूपप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञान-प्रतिबन्धकनिरासकतया **तत्सूत्रस्य शास्त्रारम्भार्थत्वमुपपन्नम्** ॥

नन्वेवमपि--निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टस्य वस्तुनो बाधितत्वान्न तत्र तात्पर्यसम्भवः । निरतिशयबृहत्त्वं हि स्वेतरसमस्तनिरूपितोत्कर्षव-

त्त्वं ; तच्चानेकेषां न घटते, स्वपदेनैकैकस्यैवोपादेयत्वेन स्वेतरयावद्वस्तुषु तादृशवस्त्वन्तरस्यापि प्रवेशात् 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः' 'न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति' इत्यादिश्रुतीनां सर्वोत्कृष्टत्वोक्त्या बाधस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ अथ--'नकिरिन्द्र' इत्यादेः स्तुतिपरत्वेन तत्परत्वाभावान्नेन्द्रादेस्सर्वोत्कृष्टत्वे तद्वाक्यतात्पर्यम्। किन्तु 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इति प्रश्नपूर्वकं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यारभ्य 'तद्ब्रह्म' इत्युत्तररूपेण प्रवृत्तया तत्त्वपरया तैत्तिरीयश्रुत्या जगज्जन्मादिकारणत्वविशिष्टे निरतिशयबृहत्त्वाभिधानात्। कारणत्वस्य च 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यनेन नारायणे पर्यवसानात्तस्यैव निरतिशयबृहत्त्वं निराबाधं सिध्यति--इति चेन्न ॥ जगज्जन्मकारणत्वस्थितिकारणत्वादीनामेकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धतया समावेशायोगेन जन्मादिकारणत्वस्यैव बाधिततया तेन निरतिशयबृहत्त्वव्यवस्थापनस्यासिद्धमसिद्धेनेति न्यायेन दुर्घटत्वात्। तथा च वेदान्तानां स्वार्थे तात्पर्यासम्भवात् कर्मकर्तृस्तावकत्वस्यागत्या वाच्यत्वात् कर्मशेषभूतवाक्यविचारत्वात् ब्रह्मविचारः पृथङ् न कर्तव्यः--**इति पूर्वपक्षे** ; जन्मकारणत्वस्थितिकारणत्वादीनां कालभेदेनाविरुद्धतया अबाधितत्वेन जन्मादिकारणत्वेन निरतिशयबृहत्त्वोपपादनसम्भवात् कारणताविशिष्टे नारायण एव निरतिशयबृहत्त्वसिद्ध्या तद्विशिष्टस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वोपपादकं **जन्मादिसूत्रम्** ॥

अत्र--**जन्म आदिर्येषामिति** विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थजन्मस्थितिलयसमुदायप्रथमघटकतावज्जन्मेति बोधात् जन्मनिष्ठप्रथमघटकतानिरूपकसमुदायस्य समासवाक्याद्बोधेन तादृशसमुदायस्य कारणतासम्बन्धेन लक्षणत्वं लभ्यते। तादृशसमुदायनिरूपितप्रथमघटकत्वं च तादृशसमुदायघटकधर्मध्वंसासमानकालीनत्वे सति तादृशसमुदायघटकधर्मप्रागभावसमानकालीनत्वम् ॥ एवं च--**आदिपदेन** निरुक्तप्रथ-

मघटकत्वार्थकेन जन्मस्थित्यादीनां कालभेदस्य लाभादविरोधस्सूचित इति बोध्यम् ॥

ननु—उक्तरीत्या बृहत्त्वविशिष्टस्याबाधितत्वेऽपि न तत्र श्रुतेस्तात्पर्यं सम्भवति ; प्रमाणान्तरबाधित इव प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यायोगात्, निरतिशयबृहत्त्वस्य नित्यज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात् तादृशबृहत्त्वविशिष्टस्यानुमानसिद्धत्वात् । तथा हि— कार्यं विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताशालि प्रागभावप्रतियोगित्वात् घटवत्— इत्यनुमानात् नित्यैकत्वेन कृतिसिद्धौ लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात् नित्यैककृतिजन्यं कार्यमित्यनुमितिर्जायते । एवं ज्ञानचिकीर्षाघटितानुमानमपि बोध्यम् ॥ एवमुक्तानुमानेन नित्यज्ञानादिसिद्धौ तदाश्रयतया ईश्वरस्सिद्धयति **इति पूर्वपक्षे** ; ईश्वरस्यानुमानगम्यत्वनिरासपरं **शास्त्रयोनित्वसूत्रम्** ॥

अयं भावः--किमिदमनुमानमीश्वरानङ्गीकर्तारं चार्वाकं प्रति प्रयुज्यते, निरीश्वरसाङ्ख्यादीन् प्रति, औपनिषदेश्वराङ्गीकर्तृवेदान्तिनं प्रति वा? नाद्यः—तन्मतेऽनुमानप्रामाण्यस्यैवानङ्गीकारात्, जन्यजनकभावमात्रस्येव काकतालीयन्यायानुकारित्वस्य च तैरङ्गीकारेण समवायानङ्गीकारेण च तद्घटितसाध्याप्रसिद्धेः । न द्वितीयः—साङ्ख्यमतेऽपि समवायानङ्गीकारात्, प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य कारणतया योगिनामतीतानागतपदार्थविषयकसाक्षात्कारस्य सकलशास्त्रसिद्धत्वादस्यानुपपत्त्या घटत्वादिरूपाणामवस्थानामपि तन्मते नित्यत्वाङ्गीकारेण कृतिजन्यत्वस्य घटादावनङ्गीकारेण दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्, तन्मते कुलालादिकृतेर्घटाद्यभिव्यक्तावेव प्रयोजकत्वात् । न तृतीयः—वेदान्तिभिरवस्थाया उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि द्रव्यस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेनावयविद्रव्यानभ्युपगमेन च समवायानभ्युपगमेन च समवायेन कार्यं प्र-

ति विशेष्यतया कृतेः कारणत्वमित्यस्यासम्भवात् साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्; घटत्वाद्यवस्थायां प्रागभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि घटे तदभावेन साधनवैकल्याच्च ॥

न च—तादात्म्येन घटत्वावस्थाविशिष्टं प्रति विशेष्यतया कृतेः कारणत्वं वेदान्तिभिरपि स्वीकरणीयम्, अन्यथा कुलालो घटं करोतीति व्यवहारानुपपत्तिः; एवं च कार्यतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशेन न साध्याप्रसिद्धिः, नैयायिकाभिमतसमवायावच्छिन्नजन्यताया इव वेदान्तिमतसिद्धतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नजत्यताया अपि विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतात्वेन क्रोडीकारात्; एवं घटो भविष्यतीति व्यवहारानुरोधेन घटत्वावस्थाविशिष्टे प्रागभावप्रतियोगितापर्याप्तेः स्वीकारावश्यकत्वात् न साधनवैकल्यमिति—वाच्यम् ॥ कुलालादिकृत्या हि कुलालशरीरे चेष्टा जायते, तादृशचेष्टया कपालद्वयसंयोगहेतुभूतकपालक्रिया चक्रभ्रमणादिहेतुभूतदण्डक्रिया च जायते । एतावतैव कुलालादिकृतेर्घटादिप्रयोजकत्वमित्यस्य प्रामाणिकत्वेऽपि साक्षाद्धटं प्रति विशेष्यतया कुलालादिकृतेर्हेतुत्वमित्यस्याप्रामाणिकत्वेन कुलालकृत्या पटस्य कुविन्दकृत्या घटस्योत्पत्तिवारणाय विशेषकार्यकारणभावस्यावश्यकतया सामान्यकार्यकारणभावे मानाभावेन च साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ॥

न च—सामान्यकार्यकारणभावानङ्गीकारे गुणादिनिष्ठकार्यसामान्याभावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वं वक्तव्यमिति गौरवं; सामान्यहेतुतास्वीकारे च कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वं सम्भवतीति सामान्यहेतुत्वाभ्युपगम आवश्यक इति—वाच्यम् । समवायेन कार्यसामान्ये तादात्म्येन द्रव्यस्य हेतुतया गुणादिनिष्ठकार्यसामान्याभावे द्रव्यभेदस्यैकस्य प्रयोजकतयैवोपपत्तौ कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वासम्भवात् ॥

न च—कादाचित्के गगनादिनिष्ठे कार्यसामान्याभावे द्रव्यभेदस्य प्रयोजकत्वासम्भवात्[1] तत्तत्कृत्यभावकूटस्य[2] प्रयोजकत्वावश्यकत्वात् गौरवमिति—वाच्यम् ॥ भवन्मते तत्र शब्दादिरूपकार्यानुरोधेन विशेष्यतया ईश्वरीयकृतेरावश्यकत्वेन तदभावघटितकूटस्य सामान्याभावस्य चासम्भवात्, ईश्वरीयकृतेर्नित्यत्वेन कालविशेषावच्छेदेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । वेदान्तिनां तु भगवत्सङ्कल्पस्यानित्यस्य सत्त्वेन विषयतया तदभावस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकतासम्भवाच्च कृतित्वेन कार्यत्वेन सामान्यकार्यकारणभावमभ्युपगम्य, कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वकल्पनापेक्षया तादृशप्रयोजकत्वमात्रकल्पनस्यैवोचितत्वेन तादृशसामान्यकार्यकारणभावकल्पनस्य गुरुत्वात्। यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः, असति बाधके तत्[3]सामान्याभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव इत्येव नियमस्य युक्तत्वात्। न हि—कार्याभावकारणाभावयोरेव प्रयोज्यप्रयोजकभावनियमः ; विशिष्टाभावे विशेषणाभावादीनां प्रयोजकत्वाभावस्य, प्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वाभावे प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वादीनां प्रयोजकत्वाभावस्य च प्रसङ्गात्। तस्मादनुभवानुरोधात्कल्पनीयः प्रयोज्यप्रयोजकभावः सामान्यरूपेण कारणताविरहेऽपि सामान्याभावे सम्भवत्येव । विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावादीनामप्रामाणिकत्वञ्चान्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

किञ्च—जीवेन सिद्धसाधनं दुर्वारं, लाघवज्ञानबलेनानुमितौ नित्यैकत्वादिभानस्याप्रामाणिकत्वात्; वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शकाले महानसीयत्वेन तादृशवह्निसिद्धौ लाघवमिति लाघवज्ञानबलान्महानसीयवह्निमानित्यनुमितिस्वीकारे लाघवज्ञानं विनाऽपि महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानादपि तादृशानुमितेरावश्यकतया तादृशलाघवज्ञानमहान-

१. (पा) असम्भवेन. २. (पा) कूटस्यैव. ३. (पा) तत्सामान्ययोः.

सीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानयोः परस्परजन्यतादृशानुमितौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानजन्यतावच्छेदके विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयता निवेश्यते, पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेन तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या भानासम्भवात्, तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ च विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतेति न व्यभिचार इति—वाच्यम् ॥ महानसीयो वह्निर्लघुरित्यादिरूपलाघवज्ञानस्य महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववानिति बाधज्ञानस्य च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन तज्जन्यानुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया दुर्वारतया व्यभिचारतादवस्थ्यात् ॥ * *

ननु—वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवं महानसीयो वह्निर्लघुः इत्यादिविभिन्नाकारलाघवज्ञानानां, पर्वतो महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववान् तादृशवह्निमद्भिन्नस्तादृशवह्निः पर्वतावृत्तिः इत्यादिबाधज्ञानानां चाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्य महानसीयवह्न्यनुमितिहेतुत्वाङ्गीकारान्न व्यभिचारः। लाघवज्ञानस्य सामान्यपरामर्शकालीनस्य विशेषाकारानुमितिहेतुत्वं च पूर्वोत्तरतन्त्रसिद्धम् । **छागो वा मन्त्रवर्णादित्यस्मिन्नधिकरणे**—पशुना यजेतेति वाक्यघटकं पशुपदं विशेषधर्मावच्छिन्नपरं, यागादिरूपविशेषधर्मान्वितार्थपरत्वात्, द्रव्यं गन्धवदिति वाक्यघटकद्रव्यपदवत्—इत्यनुमानेन छागस्य वपाया इति वाक्ये छागस्योपस्थितत्वेन छागत्वावच्छिन्नपरत्वे उपस्थितिकृतलाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेन पशुपदं छागत्वावच्छिन्नपरमित्यनुमितेरङ्गीकारात्। उत्तरतन्त्रेऽपि **जन्माद्य**धिकरणे—'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति कारणवाक्यघटकसत्पदं विशेषधर्मावच्छिन्नपरं, जगत्कारणत्वरूपविशेषधर्मान्वितार्थबोधकत्वात्, इत्यनुमानेन 'एको ह वै नारायण आसीत्' इति श्रुत्युपस्थितपरत्वे

---

१. (पा) निर्णयाभावेन.

लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतेन सत्पदं नारायणत्वावच्छिन्नपरमित्य-नुमितेरङ्गीकारात् ॥

यद्यपि—**जन्माद्यधिकरणभाष्ये** उक्तानुमानपरत्वं सूत्रस्य नोक्तं, तथापि **पाशुपताधिकरणे** 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यारभ्य 'स एकाकी न रमेत' इति सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिषु साधारणास्सदादिशब्दाः[1] प्रतिपादय-न्तीति 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र प्रतिपादितमिति **श्रीभाष्ये** उक्तत्वात् तादृशानुमानस्य सूत्राभिप्रेतत्वमावश्यकम् । **प्रतिपादितमिति** प्रतीकमुपादाय **टीका**—

> " 'यतो वा इमानि' इति वाक्ये अस्यार्थस्याभिप्रेतत्वात् सूत्रका-रेणापि तथाभिप्रेतमित्यर्थः । जन्मादिसूत्रभाष्येण परस्मात्पुंस इत्यन्तेनायमर्थस्सूचितः"— इति ॥

न चैवं—'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिवाक्येषु आकाशा-देरप्युपस्थितत्वाल्लाघवस्य तुल्यत्वात् आकाशत्वावच्छिन्नपरं नाराय-णत्वावच्छिन्नपरं वेति संशयाकारानुमितिस्स्यात्—इति वाच्यम् । **आकाशाद्यधिकरणेषु** आकाशादिपदानामपि परमात्मपरत्वस्थापने-नाकाशत्वावच्छिन्ने उपस्थितिलाघवाभावात्; एवं **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति** सूत्रे—विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धवि-षया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीति विशिष्टबुद्धिवत्—इति नैयायिकाभिम-तानुमाने स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेन स्व-रूपसम्बन्धविषयकत्वमादाय सिद्धसाधनस्याभिप्रेतत्वात् । **भावेचोप-लब्धेरिति** सूत्रे पटइत्यादिबुद्धिस्तादृशव्यवहारश्च तन्तुरित्यादिबुद्धि-विषयभिन्नविषया तादृशव्यवहारविषयभिन्नविषयः, तद्बुद्धिविलक्षण-बुद्धित्वात् तद्व्यवहारविलक्षणव्यवहारत्वाद्वा, कुड्यादिव्यवहारवत्—

१. (पा) सद्ब्रह्मादि.

इत्याद्यवयवावयविभेदसाधकनैयायिकानुमानेऽवस्थाभेदस्योभयवादिसिद्धतया तद्विषयकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेनावस्थाभेदमादाय सिद्धसाधनस्याभिप्रेतत्वाच्च लाघवज्ञानहेतुत्वं सूत्रकारानुमतम् ॥

किञ्च—'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यत्राश्रमाणां विधिकल्पनार्थं प्रवृत्ते **विधिर्वाधारणव**दितिसूत्रे—त्रयो धर्मस्कन्धा इति प्रतिपाद्यमाना आश्रमा विधिविषयाः, इष्टसाधनतया श्रुतिबोधितत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवत् ; न चासिद्धिः, 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इत्युत्तरवाक्ये ब्रह्मज्ञानवैधुर्ये पुण्यलोकावाप्तिहेतुतायाः सतिब्रह्मज्ञाने मोक्षहेतुतायाश्च बोधनादिति—**बादरायणा**भिमतानुमाने छान्दोग्य एव विधिवाक्यं कल्पयित्वा, तद्विषयत्वकल्पनापेक्षया 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।' इति जाबालश्रुतिसिद्धविधिविषयत्वकल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानानुरोधेन सिद्धसाधनमभिप्रेत्य सूत्रस्य कृत्वाचिन्तापरतायाः **श्रीभाष्यकारै**रुक्तत्वात् तद्धेतुत्वं तेषामप्यभिमतं। 'द्यां मूर्धानम्' इति स्मृतिवचनं स्वसमानविषयकश्रुतिमूलं, स्मृतित्वात्—इत्यनुमानेन वैश्वानरविद्यायाः परमात्मविषयत्वं सिद्ध्यतीति **स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति** इति सूत्रस्य पराभिमतयोजनायां परमात्मपरत्वेन सन्दिग्धाया वैश्वानरविद्यायाः परमात्मपरत्व-स्मृतिमूलत्वोभयकल्पनापेक्षया परमात्मपरत्वेन प्रसिद्धायाः "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः स्मृतिमूलत्वमात्रकल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेन सिद्धसाधनोद्भावनस्य श्रुतप्रकाशिकासिद्धत्वेन **व्यासाचार्याणामपि** तद्धेतुत्वमिष्टम्। अपि च—प्रत्यक्षसिद्धार्थस्यापलापाभावः, अनुमानस्य लाघवानुरोधित्वं, प्रमाणाविरुद्धे शास्त्रसिद्धार्थे नास्तिकत्वाभावः—इत्येतत्त्रयं हि **नाथमुनिप्रभृ**त्याचार्यसम्प्रदायसिद्धम् ।

१. (पा) साध कैर्नैयायिकानुमानैः.

उक्तञ्च **तत्वमुक्ताकलापे**—

"दृष्टेऽपह्नुत्यभावादनुमितिविषये लाघवस्यानुरोधात्

शास्त्रेणैवावसेये विहितिविरहिते नास्तिकत्वप्रहाणात् ।

नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धैः

त्रातं सम्यग्यतीन्द्रैरिदमखिलतमःकर्शनं दर्शनं नः ॥" इति ।

अधिकरणसारावल्यामपि—

"दृष्टं नापह्नुवीरन् लघुमनुमिनुयुः शेषमिच्छन्ति शास्त्रात् ।"

इत्युक्तं । तस्माल्लाघवज्ञानहेतुत्वस्य निराबाधत्वात् नित्यैककृत्यनुमित्या तदाश्रयत्वस्य जीवेऽसम्भवान्न सिद्धसाधनावकाशः—इति चेत् ॥*

मैवम् ॥ सिद्धान्ते जीवीयधर्मभूतज्ञानस्य नित्यैकत्वयोरङ्गीकारेण सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्; घटज्ञानमुत्पन्नं, पटज्ञानमुत्पन्नं, घटज्ञानं नष्टं, पटज्ञानं नष्टमित्यादिप्रतीतीनामवस्थागतोत्पत्तितद्गतभेदविषयकत्वोपगमात्, जीवज्ञाने स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वरूपस्य आत्मानात्मोभयावृत्ति दुःखवदवृत्तिद्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपस्य चैकत्वस्य सिद्धान्तेऽक्षतत्वात् ॥

न च—कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव कृतावेकत्वं, यत्र समवायेन कार्यं तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन कृतिसत्त्वात्; भिन्नभिन्नकार्याणां भिन्नभिन्नजीवकृतिजन्यत्वे चालिनीन्यायेन तत्तत्कृतिमद्भेदस्य कार्याधिकरणे सत्त्वेनोक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् निरुक्तैकत्वस्यैवानुमितिविषयत्वान्न सिद्धसाधनम्—इति वाच्यम् । निरुक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टकृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धेः ॥

न च—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वान्न साध्याप्रसिद्धिः, कुलालसमवेतकृतिजन्यायामेकघटव्यक्तौ

१. (पा) अनुसारात्. २. (पा) समवेतैककृति.

साध्यप्रसिद्धिसम्भवात्तस्या एव स्वपदेनोपादानेन दृष्टान्ततासम्भवाच्चेति--वाच्यम् । कुलालस्य हस्तद्वये कपालद्वयसंयोगानुकूलयोश्चेष्टयोरुत्पत्त्या एकहस्तगतचेष्टाया अन्यहस्त उत्पत्तिवारणाय समवायेन तत्तच्चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्कृतेर्हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् तत्तद्धस्तचेष्टाजन्याक्रियावतोः कपालयोस्तत्तद्धस्तावच्छिन्नकृत्योरेव विशेष्यतया सत्त्वेनैककृतेस्तेन सम्बन्धेन द्वयोरभावात् साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ॥

न च—समवायसम्बन्धेन विजातीयचेष्टां प्रति स्वीयविजातीयैतच्चेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितसिद्धत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन कृतिर्हेतुरित्येककृतिस्वीकारेऽपि नानुपपत्तिः, एकस्या एव कृतेर्विजातीयैतद्धस्तचेष्टावृत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितसिद्धत्वाख्यविषयतासम्बन्धेन हस्तान्तरे सद्भावात् ; एवं चैकघटव्यक्तौ साध्यप्रसिद्धिस्सम्भवतीति—वाच्यम् । यदा चैत्रहस्ते विजातीयचेष्टासाधिका मैत्रस्य कृतिरुत्पन्ना तद्दशायां चैत्रस्य स्वहस्ते विजातीयचेष्टादर्शनेन तत्पुरुषीयत्वं निवेश्य कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया गौरवात्, नानाकृतिस्वीकारे त्ववच्छेदकतासम्बन्धेन मैत्रकृतेश्चैत्रहस्तेऽभावादेवोत्पत्तिवारणात् । तथा च निरुक्तैककृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिः ॥

न च—एककर्तृजन्यत्वस्य साध्यत्वान्नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम् । यत्र समवायेन घटादिकं तत्र स्वीयकृतिविशेष्यतासम्बन्धेन कर्तेति व्याप्तिमङ्गीकृत्य स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन कर्तुर्निवेशः, कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वा ? आद्ये—अनेककर्तृकरथगोपुरादौ व्यभिचारः ; द्वितीये—साध्याप्रसिद्धिः, दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च, कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छे-

१. (पा) हस्तजन्यचेष्टावतोः.

-दकस्य कर्तुरप्रसिद्धेः। उक्तञ्च श्रीभाष्ये ईश्वरानुमानदूषणोपसंहारे—

"अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये—कार्यत्वस्यानैकान्त्यं ; पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं, साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य, सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः" इति ॥

अप्रसिद्धविशेषणत्वं—साध्याप्रसिद्धिः। अत्र—**सर्वनिर्माणचतुरस्ये**-त्यनेन कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विवक्षितम् ॥

अत्र **टीका**—

"फलितं दूषणं दर्शयति। **अत इति**—किं सामान्यतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वं साध्यं, उत सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वं साध्यम्? इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पेऽनैकान्त्यं, अनेककर्तृकरथगोपुरादिषु कार्यत्वस्य विद्यमानत्वादिति भावः। सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वपक्षे दूषणमाह—**पक्षस्येत्यादिना**।"

अयमर्थः। सामान्यतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वं—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककर्तृजन्यत्वं, सर्वज्ञसर्वशक्त्येककर्तृकत्वं—कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककर्तृजन्यत्वं ॥ तत्र—सर्वशक्तिमत्पदस्य सर्वविषयककृतिमत्परतया स्वीयकृतिविशेष्यत्वसम्बन्धेन कार्यव्यापकत्वस्य कर्तरि लाभादिति पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानमिति श्रीभाष्येऽनैकान्त्यशब्देन सन्दिग्धव्यभिचारो विवक्षितः। तेन रथगोपुरादिष्वपि भगवत एकस्य कर्तुस्सिसाधयिषिततया निश्चितव्यभिचारासम्भवेऽपि न क्षतिः। एवं **साध्यवैकल्यशब्देनापि** कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदककर्त्रजन्यत्वमेव विवक्षितम् ; साध्यवैकल्यशब्दस्य साध्यप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात्। तेन साध्यस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टान्तगतसाध्याभावरूपस्य साध्यवैकल्यस्य सुतरामप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः—इति बोध्यम् ॥

न च—कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टकर्तृजन्यत्वस्य साध्यत्वं नोपेयते, किन्तु केवलकर्तृजन्यत्वमेव साध्यं, लाघवज्ञानबलाच्चोक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य कर्तरि भानान्न सिद्धसाधनं न वा साध्याप्रसिद्ध्यादिकमिति—वाच्यम्। निरुक्तैककर्तृजन्यत्वानुमित्यङ्गीकारे जीवातिरिक्तेश्वरस्य कल्पनीयतया गौरवेणानेककर्तृजन्यत्व एव लाघवेन तथा सिद्धिमादाय सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, भवदीयलाघवज्ञानस्य भ्रमत्वेन विषयासाधकत्वात्।

उक्तञ्च **श्रीभाष्ये**—

"उभयसिद्धानां जीवानामेव लाघवेन
कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः" इति।

तत्र टीका—"कार्यत्वहेतोर्लाघवतर्कमुखेन सिद्धसाध्यतामाह—**किञ्चेति**। **उभयवादिसिद्धानामिति** लाघवस्य हेतुरुक्तः, 'क्लृप्तकल्प्यविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः' इत्याहुः" इति।

न च—प्रवृत्त्यात्मककृतावुपादानसाक्षात्कारस्य कारणतया जीवानां जगदारम्भप्रवृत्तिर्न सम्भवति, तदुपादानपरमाण्वादिसाक्षात्कारासम्भवादिति—वाच्यम्। उपादानसाक्षात्कारस्य प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वे मृदङ्गादौ शब्दसाध्यकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, भवन्मते शब्दोपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वात्; एवं ध्वंससाध्यकप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च, तदुपादानाप्रसिद्धेः; अत उपादानप्रत्यक्षस्य तदुत्तरप्रवृत्तावेव हेतुत्वात् भवदभिमतत्र्यणुकातिरिक्तपरमाणोरप्रामाणिकतया जीवानां तत्साक्षात्कारसम्भवाच्च॥ तथा च—उक्तरीत्या भगवतोऽनुमानगम्यत्वाभावात्तत्र शास्त्रतात्पर्यसम्भवेन ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्येवं परं **शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रम्**॥

१. (पा) जन्यानुमित्यङ्गीकारे.

यद्यपि—तत्सूत्रेऽनुमानदूषणं न कण्ठोक्तम् । **तथा च** पाशुपताधिकरणस्थेन—**अधिष्ठानानुपपत्तेश्च, करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः, अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावा**—इति सूत्रत्रयेणानुमानदूषणस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र कण्ठोक्त्यभावः । तदुक्तं पाशुपताधिकरणटीकायां--

> "वक्ष्यमाणदूषणानामुपजीव्यत्वमभिप्रेत्य शास्त्रैकप्रमाणकत्वं सूत्रितं, न तु दूषणानां कण्ठोक्तिः । भाष्ये च वक्ष्यमाणदूषणमाकृष्य व्याख्यातम्" इति ।

अधिष्ठानानुपपत्तेरित्यादिसूत्रत्रयस्यायमर्थः । **अधिष्ठानानुपपत्तेः**—जगदुत्पत्तिहेतुभुतोपादानविषयककृतिमत्त्वानुपपत्तेः, भगवतोऽशरीरत्वात् । समवायेन घटादिकार्यं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन कृतेः कारणत्वं न सम्भवति, हस्तचेष्टायास्तदधीनकपालक्रियायाश्चानुत्पत्तौ घटाद्युत्पत्त्यदर्शनात्, किन्तु स्वजन्यचेष्टाजन्यक्रियावत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वरूपं तादृशक्रियाद्वारकमेव हेतुत्वं वाच्यम् । एवं चोक्तक्रियावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य साध्यत्वे बाधः, भवन्मते भगवतश्शरीराभावेनोक्तसम्बन्धघटितजनकत्वासम्भवादिति भावः ॥

ननु--उक्तसम्बन्धावच्छिन्नजनकताघटितं साध्यं नोपेयते येन बाधस्स्यात्, किन्तु समवायेन शरीरगतचेष्टां प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन कृतेर्हेतुत्वदर्शनात् अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव साध्यमङ्गीक्रियते ; एवं च परमाण्वादीनामेव भगवच्छरीरत्वाङ्गीकारात् तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन कृतिसत्त्वात् समवायेन द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तिः ; उक्तसाध्ये च कुलालादिचेष्टैव दृष्टान्तः—इति चेत्॥ **तत्रोत्तरं । 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः'** । करणकलेबरादौ यथाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन कृतेस्समवायेन कार्यजनकत्वं तद्वज्जगज्जनकत्वं भगवत्कृतेरिति चेन्न, तथा सति भगवतस्सुखदुःखादिभोगतद्धेतुभूतपुण्यपापादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवन्मते विभोः कुलालाद्यात्मनः

कृतेश्शरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तिवत् तेन सम्बन्धेन घटादावुत्पत्तिवारणायावच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयकृतिं प्रति तादात्म्येन तदीयभोगावच्छेदकस्य कारणत्वमङ्गीकार्यम् । एवं च तादात्म्येन घटादौ तदीयभोगावच्छेदकत्वाभावान्न तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयकृत्यापत्तिः ॥

न च—घटादिषु भोगोऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनापाद्यते--इति वाच्यम् । तत्र तदीयादृष्टाधीनत्वस्य नियामकत्वादिति भवद्भिरङ्गीकार्यम् । तथा च परमाण्वादेर्भगवत्कृत्यवच्छेदकत्वे भगवद्भोगावच्छेदकत्वाददृष्टाधीनत्वानां स्वीकार्यतया भगवतो भोगतत्प्रयोजकपुण्यपापादिप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः ॥ उक्तं च **करणवच्चेदिति** सूत्रे टीकायां—

> "किं शरीरत्वेन जगदधितिष्ठति, उत तद्व्यतिरिक्तत्वेन ? शरीरत्वेन चेद्भोगादिप्रसङ्गः ; नोचेत् शरीरान्तरसापेक्षत्वं स्यादित्यर्थः । शरीरनिरपेक्षाधिष्ठानं शरीरे दृष्टमिति चेन्न, शरीरत्वप्रयुक्तं तदित्युक्तं भवति ॥" इति ।

शरीरत्वेन जगदधितिष्ठति--समवायेन जगदुत्पत्तिं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुभूता या कृतिस्तदाश्रय इत्यर्थः । तद्व्यतिरिक्तत्वेन—स्वजन्यचेष्टाजन्यक्रियावत्त्वसम्बन्धेन हेतुभूता या कृतिस्तदाश्रय इत्यर्थः ॥

ननु—भगवति भोगादृष्टयोस्स्वीकारेऽपि नानुपपत्तिः, सुखभोगपुण्ययोरेव स्वीकारेण दुःखभोगपापयोरभावेन जीववैलक्षण्योपपत्तेः जगत्कर्तृत्व-सर्वज्ञत्वयोस्सत्त्वेनेश्वरत्वाविघातात्--इति चेत् । **अत्रोत्तरम्** **'अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा'** इति । वाशब्दश्चार्थे ; ईश्वरस्य पुण्यवत्त्वे जीववदन्तवत्त्वं—सृष्टिसंहारकर्मत्वं, असर्वज्ञत्वं च स्यात् । तथा च सृष्टिसंहारकर्मत्वापत्त्या तत्कर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं च न सम्भवतीति तस्येश्वरत्वमेवानुपपन्नमित्यर्थः ॥

ननु--अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं, करणवदिति पूर्वसूत्रेणैव जीवत्वापादनात्, पुनरपि जीवत्वापादने प्रयोजनाभावात् ; अतश्शङ्कराद्यभिमतयोजनैव युक्ता ; तैरेवं तत्सूत्रार्थ उक्तः—

"प्रधानपुरुषेश्वरात्सर्वज्ञेनेश्वरेणेयत्तया परिच्छिन्नाश्चेदन्तवन्तस्स्युः, ततश्च शून्यवादप्रसङ्गः ; सर्वेषां संसारिणां क्रमेण मोक्षादन्तवत्त्वे पुरुषभोगार्थं प्रधानस्येश्वराधिष्ठेयत्वाभावादीश्वरस्य सार्वज्ञ्यमैश्वर्यं च निर्विषयतयाऽनुपपन्ने स्याताम्। यदि नेश्वरज्ञानेन प्रधानादयः परिच्छिन्नास्तदा तस्य सार्वज्ञ्यहानिरिति । एवं च विकल्पार्थकवाकारस्यापि स्वारस्यम्" इति ॥

अतोच्यते--जीवत्वावच्छिन्नसामान्यं कालविशेषावच्छेदेन सृष्ट्यादिकर्मत्वाभाववत्, क्रमेण सृष्ट्यादिकर्मत्वाभाववदेकैकजीवघटितत्वे सति सङ्ख्यावत्त्वात्, यद्धर्मावच्छिन्नक्रियासामान्ये क्रमेण यादृशक्रियाकर्मत्वाभाववदेकैकघटितत्वे सति सङ्ख्यावत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामान्ये कालविशेषावच्छेदेन तादृशक्रियाकर्मत्वाभाव इति सामान्यव्याप्तौ क्रमेण बोधनक्रियाकर्मत्वाभाववदेकैकशिष्यघटितं दशत्वादिसङ्ख्याश्रयीभूतं कालविशेषावच्छेदेन बोधनक्रियाकर्मत्वाभाववत्, चैत्रशिष्यसामान्यं दृष्टान्तः—इत्यनुमानेन सर्वमुक्तिसमर्थनमन्तवत्त्वमिति सूत्रखण्डार्थः—इति भवतामभिमतम् ॥ तदयुक्तम् । मोक्षदशायां जीवत्वावच्छिन्नस्यैव भवतामभावेनाश्रयासिद्धेः, मुक्तौ कालानभ्युपगमेन साध्याप्रसिद्धेश्च ॥

न च—द्वैतवादिमतसिद्धव्याप्तिमभ्युपगम्य द्वैतमते सर्वमोक्षापादनान्न दोषः, अत एव सङ्ख्यावत्त्वनिवेशनमपि हेतुकोटौ सार्थकं, अन्यथोत्पादनक्रियाकर्मत्वाभाववदेकैकक्षणादिघटितेषु कालगतक्षणादिरूपविकारसमुदायेषु सततविकारलक्षणप्रकृतिगतविकारे च कदाचिदुत्पादनाक्रियाकर्मत्वाभावविरहेण व्यभिचारात्—इतिवाच्यम् ॥ तथा

सति द्वैतवादिमते जीवानां सङ्ख्यादिविरहेणासिद्धेर्दुर्वारत्वात् ;

"अतीतानागताश्चैव यावन्तस्सहिताः क्षणाः ।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ॥"

इत्यादिस्मृत्या जीवानां सङ्ख्याशून्यत्वबोधनात् ।

"जलजा नव लक्षन्तु[1] स्थावरा लक्षविंशतिः ।
क्रिमिकीटा रुद्रसङ्ख्याः पक्षिणो दशलक्षकं[2] ॥
त्रिंशल्लक्षं तु पश्वादिश्चतुर्लक्षं तु मानुषाः ।"

इति वचनं तु तत्तज्जातिसङ्ख्यापरम्, न तु जीवव्यक्तिसङ्ख्यापरमिति न विरोधः । तदिदमभिप्रेत्योक्तमारम्भणाधिकरणश्रीभाष्ये—

"यत्तु—भेदपक्षेऽप्यतीतकल्पानामानन्त्यात् सर्वेषामात्मनां मुक्तत्वे बन्धासम्भवाद्बद्धमुक्तव्यवस्था न सम्भवतीति--तदात्माऽनन्त्येन परिहृतं" इति ।

आत्माऽनन्त्येन—आत्मसु सङ्ख्याविरहेणेत्यर्थः ॥

न च—सिद्धान्ते अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वातिरिक्तसङ्ख्याविरहादात्मसु सङ्ख्याशून्यत्वं न सम्भवति, अस्माकं जीवेषु प्रत्येकमेकत्वप्रकारकबुद्धिरूपापेक्षाबुद्धिविरहेऽपि भगवतस्तादृशबुद्ध्यावश्यकत्वात् ; अन्यथा सर्वज्ञत्वानुपपत्तेरिति— वाच्यम् । अतिरिक्तसङ्ख्यावादिपक्षेऽपि भगवदपेक्षाबुद्ध्या जीवेषु सङ्ख्योत्पत्तेरावश्यकतया सङ्ख्याशून्यत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् ॥

यदि च—द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तौ अनेकविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन न कारणत्वं, तथासत्यपेक्षाबुद्धिरूपकारणस्यैकजातीयत्वेन—इह द्वित्वमेवोत्पद्यते न त्रित्वमिति—व्यवस्थाया अनुपपत्तेः ॥ न च—द्वित्वाद्युत्पत्तावपेक्षाबुद्धिर्निमित्तं प्रत्येकगतैकत्वमसमवायिकारणमिति द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं जायते त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमित्य-

---

१. (पा) लक्ष. २. (पा) लक्षकाः.

समवायिकारणविशेषाद्व्यवस्थोपपत्तिरिति—वाच्यम् । एकत्वसङ्ख्याया द्वित्वत्रित्वाद्याश्रयाश्रयत्वाभावात् ॥ न च--द्वयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते त्रिषु त्रित्वमिति समवायिकारणविशेषाद्व्यवस्थोपपत्तिरिति— वाच्यम् । द्वित्वत्रित्वोत्पत्तेः पूर्वं द्वयोस्त्रिष्विति व्यवहारविषयस्याप्यभावात् ॥ अतो द्वित्वत्रित्वादिहेतुभूतापेक्षाबुद्धिषु वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयबुद्धित्वेन द्वित्वत्रित्वादिकं प्रति कारणत्वं कल्पनीयम् । एवं चोक्तभगवदपेक्षाबुद्धौ तादृशवैजात्याकल्पनान्न जीवेषु सङ्ख्योत्पत्तिरिति अतिरिक्तसङ्ख्यावादिमते जीवानां सङ्ख्याशून्यत्वमुपपन्नम् — इति विभाव्यते ॥ तदाऽस्माकमपि नानुपपत्तिः । त्वन्मते सङ्ख्योत्पादकत्वेनाभिमतबुद्धीनामेव सिद्धान्ते सङ्ख्याव्यवहारविषयत्वाङ्गीकाराज्जीवविशेष्यकभगवद्बुद्धेः सङ्ख्यारूपत्वाभावाज्जातिविशेषरूपस्य वैजात्यस्य सिद्धान्ते अनभ्युपगमेऽपि शक्तिविशेषविशिष्टबुद्धिविषयत्वानामेव द्वित्वादिव्यवहारविषयत्वस्वीकारे विरोधाभावात्, तादृशबुद्धेः स्वप्रकाशतया ज्ञानान्तरमनपेक्ष्यैव द्वित्वादिव्यवहारहेतुत्वस्य बुद्धिरूपत्वादेवैकपुरुषीयद्वित्वस्य पुरुषान्तरीयज्ञानाविषयत्वस्य चोपपत्तेः । तथा च--सङ्ख्यावत्त्वघटितहेतुर्जीवेष्वसिद्धः । अतो जीवेषु सङ्ख्याविरहादेव तज्ज्ञानाभावे भगवतो न सार्वज्ञ्यहानिः, विद्यमानसर्वविषयकज्ञानस्यैव सार्वज्ञ्यरूपत्वात् । एवं सर्वमोक्षाभ्युपगमे तदनन्तरमीश्वरसार्वज्ञ्यमैश्वर्यं च निर्विषयं स्यादित्यनुपपन्नम् । प्रधानस्य सततविकारलक्षणस्य नित्यानां मुक्तानां नित्यविभूतिगतानन्तपदार्थानां च सर्वमुक्तिदशायामपि सत्त्वेन सार्वज्ञ्यस्य सर्वनियमनरूपसर्वैश्वर्यस्य चोपपत्तेः । तस्मात्पराभिमतयोजनाया अयुक्तत्वादस्मदुक्तयोजनैव युक्तेत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

इत्थं च— ईश्वरस्यानुमानगम्यत्वासम्भवाद्वेदान्तानां तत्र तात्पर्यसम्भवात् तद्विचारोपपत्तिरिति ॥

शास्त्रयोनित्वसूत्रार्थश्च। **शास्त्रं**—वेदाख्यं, यस्य, **योनिः**—कारणं प्रमाणं, तच्छास्त्रयोनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं; तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यन्वयः ॥ अत्र योनिशब्दस्योपादानवाचकत्वेन **योनिश्च हि गीयते** इति सूत्रे निश्चितस्यापि ज्ञापकहेतौ लक्षणा। तच्च ज्ञापकत्वं न लिङ्गविधया, किन्तु शक्त्यैव । तथा च ब्रह्मप्रमाजनकत्वं पर्यवस्यति । ब्रह्मप्रमाजनकत्वं च प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकब्रह्मप्रमात्वावच्छिन्नजनकतावत्त्वमेव, शास्त्रप्रामाण्यस्याप्राप्तार्थघटितत्वात्। तथा च ब्रह्मप्रमात्वस्य प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वे सति श्रुतिरूपशास्त्रजन्यतावच्छेदकत्वसिद्ध्या ब्रह्मणः प्रमाणान्तराधीनप्रमाविषयत्वव्यावृत्त्याऽनुमानाधीनसिद्धिकत्वाधीनशास्त्रतात्पर्याभावज्ञानरूपशास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धकज्ञाननिरासकत्वमुक्तसूत्रस्योपपन्नम् ॥

महाचार्यास्तु—

> "**शास्त्रं, योनिः**—कारणं, यस्येति बहुव्रीहिः; जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मज्ञाननिर्देशाज्जानातेर्विचारात्मकज्ञानविशेषपर्यवसानेऽपि तस्य प्रमितिरूपज्ञानवाचकत्वस्याप्यक्षतत्वात् । अत्र धर्मिनिर्देशकपदाकांक्षायां बुद्धिस्थस्य ब्रह्मज्ञानपदस्यैव सुखेनाध्याहारो भविष्यतीत्यभिप्रेत्य सूत्रलाघवार्थमिह धर्मिनिर्देशो न कृतः। एतदर्थमेव विचारपदे प्रयोक्तव्येऽपि जानातेः प्रयोगः। एवं च--भाष्यादौ 'योनिः—कारणं, प्रमाणम्'—इति निर्देशः सिद्धार्थकथनपरः" **इत्याहुः** ॥ * *

अत्र मीमांसकाः—

'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिस्वरूपोपदेशपरवेदान्तवाक्यानि स्वप्रतिपाद्यार्थविषयकप्रमाजनकत्वाभाववन्ति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरविषयविषयकत्वाभावात्, कर्मकाण्डगतार्थवादवाक्यवत्—इत्यनुमानेन वेदान्तानां ब्रह्मप्रमाजनकत्वा-

भावे सिद्धे तादृशप्रमारूपेष्टसाधनत्वाभावात्तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न सम्भवति, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् उपासनपरवाक्येषु भागासिद्धिवारणाय स्वरूपोपदेशपरेति पक्षविशेषणम् ॥

अथ—प्रमाजनकत्वव्यापकं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसमानविषयकत्वमिति व्यापकाभावाद्व्याप्याभावस्सिद्ध्यतीत्युच्यते ? किं वा प्रमाजनकत्वव्यापकं प्रयोजनवत्त्वं तद्व्यापकं च प्रवृत्तिनिवृत्तिसमानविषयकत्वमिति तदभावात्प्रयोजनाभावसिद्ध्या प्रमाजनकत्वाभावसिद्धिरिति ? नाद्यः—सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनेन प्रथमव्याप्तेर्घटोऽस्तीत्यादिसिद्धपरवाक्येषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः—लोष्टप्रमाजनकचक्षुर्वृत्तौ व्यभिचारेण प्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वाव्यापकत्वात् ॥

उक्तं च टीकायां—

"न हि लोष्टं पश्यतस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनता कल्प्यते" इति ।

तथा स्वरूपपरेष्वपि 'पुत्रस्ते जातः' 'नायं सर्पः' इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनदर्शनेनोक्तान्यतरसमानविषयकत्वस्य प्रयोजनवत्त्वव्यापकत्वाभावात्--इति चेन्न । शास्त्रत्वविशिष्टप्रमाजनकत्वव्यापकं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसमानविषयकत्वमित्यङ्गीकारेऽपि प्रथमकल्पे दोषाभावात् । शाब्दप्रमाजनकत्वव्यापकं प्रयोजनवत्त्वमित्यङ्गीकारे उक्तचक्षुर्वृत्तौ व्यभिचाराभावात् ॥

यत्तु—पुत्रस्ते जात इत्यादौ प्रयोजनवत्त्वसत्त्वात् तत्रोक्तान्यतरसमानविषयकत्वाभावादुक्तान्यतरसमानविषयकत्वस्य प्रयोजनवत्त्वव्यापकत्वं न सम्भवति--इत्युक्तम् ॥ तदयुक्तम् । प्रयोजनवत्त्वं यत्र तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसमानविषयकत्वज्ञानपरत्वान्यतरदिति व्याप्तिस्वीकारे व्यभिचाराप्रसक्तेः । पुत्रजन्मादेरज्ञातस्य हर्षहेतुत्वाभावेन तज्ज्ञानस्यैव प्रयोजनहेतुतया तद्वाक्यस्य ज्ञानपरत्वेनोक्तान्यतरस्य प्रयोजनवत्त्वव्यापकत्वाविघातात् ॥

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"तस्मात्सर्वत्र प्रवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानम्।" इति।

ब्रह्मस्वरूपोपदेशपरं वाक्यं स्वप्रतिपाद्यार्थप्रमाजनकत्वाभाववत्, प्रयोजनशून्यत्वात्, कर्मार्थवादवत्। न च हेतोरासिद्धिः। तद्वाक्यं प्रयोजनशून्यं, ज्ञानपरत्वाभावे सति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरविषयविषयकत्वाभावात्—इत्यनुमानेन तत्सिद्धेरित्युदाहृतभाष्याभिप्रायः॥

न च--प्रयोजनाद्यभावेऽपि चक्षुरादेः प्रमाजनकत्ववच्छब्दस्यापि तथात्वं युक्तं, सामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यंभावात् प्रयोजनस्य शाब्दप्रमोत्पादकसामग्रीघटकत्वाभावादिति--वाच्यम्। प्रयोजनस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वाभावेऽपि जिज्ञासायास्तद्घटकतया प्रयोजनविरहस्थले तदभावेन सामग्र्या एवासिद्धेः। शाब्दबोधे समभिव्याहाररूपाकांक्षाया ज्ञायमानतया जिज्ञासारूपाकांक्षायाश्च स्वरूपसत्या जनकत्वात्; अन्यथा जनितान्वयबोधाद्वाक्यात्पुनर्बोधापत्तेः॥ न चाजिज्ञासितस्वनिन्दापरवाक्येन बोधस्यानुभाविकत्वात् जिज्ञासाया आकांक्षात्वमयुक्तमिति वाच्यम्। स्पष्टतरखण्डवाक्यार्थबोधस्येच्छां विना सम्भवेऽपि दुरूहनानावाक्यघटितमहावाक्यार्थबोधे विषयान्तरसञ्चारराहित्यरूपावधानद्वारा जिज्ञासायाः कारणत्वावश्यकत्वात्॥

अत एव शिष्यावधानार्थं तत्र तत्र प्रतिज्ञा क्रियते। श्रुतिपुराणादिष्वप्युपदिश्यमानार्थस्येष्टसाधनत्वमभिधाय जिज्ञासामुत्पाद्यैवोपदेशः क्रियते। जिज्ञासाया आकांक्षात्वमभिप्रेत्यैव 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेवयागे आमिक्षारूपद्रव्यस्योत्पत्तिवाक्यावगतत्वेन द्रव्यान्तराकांक्षाविरहात्तस्मिन् यागे वाजिनरूपद्रव्यस्यान्वयासम्भवात् वाजिभ्योवाजिनमिति वाक्यं वाजिनद्रव्यकयागान्तरविधायकमिति **बलाबलाधिकरणे** निर्णीतम्।

न च—मीमांसकमते जिज्ञासाया आकांक्षात्वाङ्गीकारेऽपि वेदान्तिभिस्तदनङ्गीकारात्तान्प्रति प्रयोजनाभावेन प्रमाजनकत्वाभावसाधनं न सम्भवतीति--वाच्यम् । उत्तरतन्त्रेऽपि सम्बन्धादेवमन्यत्रापीत्यधिकरणे 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोयश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्यादिवाक्योक्तादित्यपुरुषाक्षिपुरुषोपासनयोर्व्याहृतिविद्यात्वेनैक्यमाशङ्क्य—आदित्यरूपस्थानविशिष्टोपासने स्थानान्तराकांक्षाविरहाद्विद्याभेद इति व्यवस्थापितत्वेन वेदान्तिभिरपि जिज्ञासाया आकांक्षात्वस्वीकारात् ॥

उक्तं च समन्वयसूत्रावतरणटीकायां—

"यथा मृत्तिकाया घटादिनिष्पादनशक्तित्वेऽपि कुलालस्य तन्निर्माणशक्तौ सत्यामपि दण्डचक्रादिपरिकरापेक्षाऽस्त्येव, तथा शब्दस्य परिनिष्पन्नब्रह्मप्रतिपादनशक्तत्वेऽपि ब्रह्मणश्शब्देन प्रतिपत्तुं शक्यत्वेऽपि बुभुत्साख्यपरिकरापेक्षा प्रमित्युत्पादने विद्यते । यत्नसापेक्षत्वाद्बुभुत्साऽपेक्षिता" इति ।

यत्नसापेक्षत्वात्--विरुद्धनानावाक्यानामेकवाक्यत्वादिप्रयत्नसापेक्षत्वात् तथा च नानावाक्यघटितमहावाक्यार्थबोधे जिज्ञासायाः कारणत्वमिति भावः ॥

एवञ्च--घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति वाक्यस्य समभिव्याहाररूपाकांक्षाविरहादप्रामाण्यवत् वेदान्तानां जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहादप्रामाण्यमेव ॥

अत एव—वाणिज्योपदेशादिपरं वाक्यं विरक्तं प्रत्यप्रमाणं रक्तं प्रति तु प्रमाणम्, प्रामाण्यस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वात् । एकपुरुषं प्रति दशाभेदेनापि प्रामाण्यं व्यवस्थितम्, एतद्वाक्यमिदानीमेतत्पुरुषं प्रति प्रमाणं न तदेति सर्वसिद्धव्यवहारात् ॥ न चैकस्मिन् वाक्ये प्रमाणत्वाप्रमाणत्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्पुरुषीयेच्छाविषयीभूतयथार्थज्ञानोपधायकत्वरूपप्रा-

माण्यस्य तादृशबोधोपधायकत्वाभावरूपाप्रामाण्यस्य तयोरुपपत्तेः। प्रामाण्याप्रामाण्ययोः कालभेदेन व्यवस्था च वेदान्तिनामप्यनुमता ॥ प्रथमसूत्रटीकायां—

"विकल्पस्याष्टदोषप्रतिपादनावसरे व्रीह्यनुष्ठानकाले व्रीहिशास्त्रस्य प्रामाण्यं यवानुष्ठानकाले चाप्रामाण्यम्"—इत्युक्तेः॥

न च—उक्तटीकाग्रन्थो नेच्छाघटितनिरुक्तप्रामाण्याप्रामाण्याभिप्रायकः, किन्त्वनुष्ठापकत्वाननुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्याप्रामाण्याभिप्रायक इति वाच्यम्। प्रवृत्तिहेतुभूतकृतिसाध्यत्वादिविषयकबोधजनकत्वस्यैवानुष्ठापकत्वरूपतया यवानुष्ठानकालेऽपि व्रीहिशास्त्रस्य बोधकत्वस्वीकारेऽननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यायोगात् ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं **श्रीभाष्ये**—

"पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहादनवबोधकत्वमेव" इति ।

अत्र विरहादित्यनन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छाया असम्भवादिति पूरणीयम्। अनवबोधकत्वं— निरुक्तेच्छाघटितप्रामाण्याभाव इत्यर्थः ॥ अतो वेदान्तानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वाभावेन जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहात्प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्य चासम्भवात् तत्प्रमाणकत्वरूपं शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति । तथा च **वार्त्तिके**—

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥
यावत्खलु प्रमातॄणां प्रवर्तननिवर्तने ।
शब्दा नकुर्वते तावन्न निराकांक्षबोधनम्"॥

—इति वदन्ति ॥

अत्र सिद्धान्तविदः—

वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मप्रमाजनकत्वाभाववन्ति, प्रयोजनशून्यत्वात्—इत्ययुक्तम् ; हेतोरसिद्धेः। आनन्दानुभवस्यैव मुख्यप्रयोजनत्वेन ब्रह्म-

णश्चानन्दरूपत्वेन तदनुभवजनके शास्त्रे प्रयोजनशून्यत्वासम्भवात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य स्वर्गात्मकानन्दानुभवजनकापूर्वजनकयागप्रवृत्तिहेतुभूतयागस्वरूपबोधजनकत्वेन, परम्परयाऽऽनन्दानुभवप्रयोजकस्य प्रयोजनवत्त्वं साक्षादानन्दानुभवजनकस्य वेदान्तवाक्यस्य प्रयोजनशून्यत्वमित्यस्योपहासास्पदत्वात् । उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"निरस्तनिखिलदोषनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहान्न प्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणो राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयककुलाननुप्रवेशेन प्रयोजनशून्यतां ब्रूते" इति ॥

राजकुलवासिनः—राजकुलप्रसूतस्य, युवराजताप्रयुक्तनिरवधिकसम्पच्छालिनः पुरुषस्येत्यर्थः । **कौलेयकाः**—श्वानः, 'कौलेयकस्सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः' इति कोशात्, राजकीयश्वोपजीव्यत्वेन लक्ष्यन्ते । तथा च—युवराजस्य साक्षान्निरवधिकसम्पदाश्रयस्य राजोपजीव्यश्वादिद्वारकात्यल्पधनादिलाभविरहेण सम्पच्छून्यतावचनमिव, निरवधिकानन्दरूपब्रह्मानुभवं प्रति साक्षाज्जनकस्य वेदान्तवाक्यस्यात्यल्पस्वर्गानन्दानुभवे उक्तपरम्पराघटितजनकत्वाभावेन प्रयोजनशून्यतावचनमपहास्यमित्यर्थः ॥

ननु—आनन्दानुभवः प्रयोजनमित्यत्रानुभवशब्देन ज्ञानमात्रविवक्षायां सुखादिस्मरणस्यापि पुरुषार्थत्वापत्तिः । स्मरणान्यज्ञानविवक्षायां 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि तथात्वापत्तिः । अतस्साक्षात्कार एवानुभवपदेन विवक्षणीयः । तथा च वेदान्तानामानन्दरूपब्रह्मसाक्षात्कारजनकत्वाभावान्न प्रयोजनवत्त्वम् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य तु परम्परया स्वर्गसाक्षात्कारप्रयोजकत्वात्प्रयोजनवत्त्वम्—इति चेत् ॥ उच्यते । आनन्दानुभवपदेन स्वसम्बन्धिवर्तमानेष्टविषयकज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तत्र वर्तमानत्वनिवेशात्, सुखस्मरणस्य

'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य च व्यावृत्तिः । स्वसम्बन्धित्वनिवेशाच्चान्यदीयवर्तमानसुखविषयकस्य मुखविकासादिलिङ्गकानुमित्यात्मकज्ञानस्य व्यावृत्तिः ॥

न च--स्वसम्बन्धित्वं स्वानुयोगिकापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगित्वं, तच्च ब्रह्मात्मकसुखे बाधितं, ब्रह्मणस्सर्वाधारत्वेऽपि सर्वाधेयत्वाभावेन स्वानुयोगिकापृथक्सिद्धिप्रतियोगित्वाभावात्; स्वानुयोगिकापृथक्सिद्धिप्रतियोगित्व--स्वप्रतियोगिकापृथक्सिद्ध्यनुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वविवक्षणमपि न युक्तम्, लोके प्रथमसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिसुखानुभवस्य पुरुषार्थत्वदर्शनेऽपि द्वितीयसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिसुखानुभवस्य तथात्वादर्शनेन लोकविरुद्धकल्पनापत्तेरिति--**वाच्यम्** ॥ अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन स्वसम्बन्धित्वनिवेशे मनोहरपुत्रकान्तादिदर्शनस्य पुरुषार्थत्वेन लोकसिद्धस्यासङ्ग्रहापत्त्या तत्सङ्ग्रहाय स्वत्वं मनोहरपित्रादिदर्शनस्य सङ्ग्रहाय स्वामित्वं चान्तर्भाव्यापृथक्सिद्धिस्वत्वस्वामित्वान्यतरसम्बन्धेन स्वसम्बन्धित्वस्य निवेश्यतया ब्रह्मणस्स्वामित्वेनोक्तान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वसत्त्वात्तदनुभवस्य पुरुषार्थत्वोपपत्तेः ॥

न च--इष्टविषयकसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थताया लोकसिद्धत्वेऽपि तद्विषयकपरोक्षज्ञानस्य तथात्वमसिद्धमिति--वाच्यम् । 'स्ववेश्मनि निधिरस्ति' इति वाक्यजन्यज्ञानस्य, अज्ञातस्वपितृकराजपुत्रं प्रति 'पिता ते सार्वभौमस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षन् वर्तते' इति वाक्यजन्यज्ञानस्य, परोक्षस्यापि, पुरुषार्थत्वस्य लोकसिद्धत्वादिष्टविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थतां स्वसम्बन्धित्वमध्ये स्वत्वस्वामित्वयोर्निवेशावश्यकतां च स्फोरयितुमेव **श्रीभाष्ये** निधिराजकुमारयोर्दृष्टान्तोपादानात् । तत्र निधिदृष्टान्तेन स्वत्वनिवेशावश्यकतायाः राजकुमारदृष्टान्तेन स्वामित्वनिवेशावश्यकतायाश्च सूचनात् ॥

अथ—इष्टविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थत्वे चन्दनसंयोगादिज-न्यसुखमनुभवन्तं चैत्रं प्रति 'त्वयि सुखं वर्तते' इति मैत्रादिवाक्य-जन्यपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थत्वापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, तादृशवाक्य-प्रयोक्तरि मैत्रे 'ममेष्टसम्पादकोऽयम्' इति व्यवहारापत्तेः—**इति चेन्न** ॥ इष्टविषयकापरोक्षानुभवकालीनस्य परोक्षानुभवस्य वारणाय स्वसम्ब-न्धिवर्तमानकालीनेष्टानुभवे तद्विषयकसाक्षात्कारसमानकालीनत्वपरो-क्षत्वोभयाभावस्य निवेशनीयत्वात् ॥

न च--ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि पुरुषार्थत्वे ध्यानविध्यानर्थक्यं, वाक्यादेव परोक्षज्ञानरूपपुरुषार्थसम्भवात्—इति वाच्यम् । परोक्षापरो-क्षज्ञानयोर्मध्येऽपरोक्षज्ञानस्यातिशयितपुरुषार्थत्वेन देशविशेषावच्छेदे-न निखिलगुणविग्रहविभूतिविशिष्टब्रह्मसाक्षात्काररूपब्रह्मानन्दानुभवार्थं ध्यानविधिसार्थक्यात् । यथा--'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः'-- इत्यादिषु दर्शपूर्णमासादीनामेकैकस्य स्वर्गसाधनत्वेऽपि फलविशेषापे-क्षया कर्मान्तरारम्भ एकैकस्यैव कर्मण आवृत्तिवदुपपद्यते । यथा वा पुत्रजन्मश्रवणाज्जातहर्षस्यापि पश्चात्तन्मुखापरोक्षसुखाशया प्रवृत्तिः, तथाऽत्रापीति **व्यासाचार्यै**रुक्तत्वात् ॥

ननु—यादृशवाक्यानां प्रयोजनवत्त्वं प्रतिपाद्यार्थस्य तादृशप्रयो-जनकत्वमन्तरा नोपपद्यते तादृशवाक्यात्तादृशवाक्यार्थविषयकप्रमा-जनकत्वमावश्यकं; तादृशार्थस्यासत्यत्वे प्रयोजनवत्त्वानुपपत्तेः । यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां यागादेस्स्वर्गजनकत्वमन्तरा प्रवृत्त्यादिद्वारक-प्रयोजनवत्त्वानुपपत्त्या यागविषयकप्रमाजनकत्वावश्यकता । इष्टवि-षयकप्रत्यक्षज्ञानस्य पुरुषार्थत्वे प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया विष-यसत्यत्वावश्यकत्वेऽपि परोक्षज्ञानस्य तथात्वेन विषयासत्यत्वेऽपि

१. (पा) विशेषार्थतया.

तादृशप्रयोजनवत्त्वनिर्वाहादिष्टविषयकप्रमाजनकत्वमनावश्यकम् । न ह्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्ति, इत्यादिबालाद्युपच्छन्दनवाक्यस्येष्टविषयकपरोक्षानुभवरूपप्रयोजनवतोऽपि प्रमाजनकत्वादर्शनेन परोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वाव्याप्यत्वात् ॥ न च—परोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवतोऽपि नित्यनिर्दोषवेदवाक्यत्वादेव प्रमाजनकत्वमावश्यकमिति—वाच्यम् । तथा सति नित्यनिर्दोषत्वादेव प्रयोजनाभावेऽपि प्रमाजनकत्वोपपत्त्या प्रयोजनप्रतिपादनपरस्य समन्वयसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ यदि च—निर्दोषस्यापि वेदवाक्यस्य यादृशार्थपरत्वे प्रयोजनवत्त्वं सम्भवति तादृशार्थपरत्वं वक्तव्यम्, कर्मकर्तृजीवातिरिक्तपरत्वे प्रयोजनवत्त्वानिर्वाहात् तादृशजीवपरत्वमेव वेदान्तानां युक्तमित्याशङ्कानिरासाय जीवातिरिक्तब्रह्मपरत्वेऽपि प्रयोजनोपपादनाय तत्सूत्रसार्थक्यमिति—विभव्यते । तदा वेदान्तानां यादृशार्थपरत्वे विषयसत्यत्वोपपादकं प्रवृत्त्यादिद्वारकं प्रयोजनवत्त्वं निर्वहति, तादृशार्थपरत्वमेव वक्तव्यमिति कर्मकर्तृजीवपरत्वमेव युक्तमित्याशङ्का तत्सूत्रकरणेऽपि पुनरुत्थितैव—इति चेत् ॥ **मैवम्** । पुत्रजन्मादिश्रवणकाले तद्वाक्यजन्यज्ञाने अप्रामाण्यज्ञाने तादृशवाक्यजन्यज्ञानस्य पुरुषार्थत्वाभावेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य स्वसम्बन्धिवर्तमानेष्टानुभवनिवेशे गौरवेण प्रमात्वेन निश्चीयमानत्वस्यैव लाघवेन निवेशौचित्यात् ॥ प्रमात्वेन निश्चीयमानेष्टविषयकपरोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वव्याप्यत्वात् वेदान्तानां प्रमाजनकत्वावश्यकत्वात् ॥

न चैवं--बालाद्युपच्छन्दनवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमात्मकस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । बालानां तादृशज्ञाने प्रमात्वभ्रान्त्यैवेच्छोत्पत्तेः ॥ न च--वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानेऽपि प्रमात्वभ्रान्त्यैवेच्छाविषयत्वरूपपुरुषार्थत्वापत्त्या प्रमात्वानावश्यकतेति—वाच्यम् । अभ्रा-

न्तानेकपुरुषीयेच्छाविषयत्वस्य वेदान्तजन्यज्ञाननिष्ठस्य प्रमात्वभ्रान्त्या निर्वाहासम्भवेन प्रमात्वावश्यकत्वात् ; अभ्रान्तानेकपुरुषीयेच्छाविषयीभूतपरोक्षज्ञानरूपप्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाजनकत्वव्याप्यत्वात् ॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं श्रीभाष्ये—

"यत्पुनःपरिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवन्नार्थसद्भावे प्रामाण्यमिति, तदसत् । अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्या हर्षाद्युत्पत्तिः, तेषामेव तस्मिन्नपि ज्ञाने विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्चयो जायेत, ततस्तदानीमेव हर्षादयोनिवर्तेरन् । औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात्" इति ॥

एवं च—वेदान्तवाक्यानां प्रयोजनवत्त्वेन जिज्ञासारूपाकांक्षावत्त्वेन प्रमाजनकत्त्वोपपत्त्या[1] ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमुपपन्नम् । शास्त्रत्वमपि न तावत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरवाक्यत्वं, व्याकरणरत्नपरीक्षाशास्त्रादिष्वव्याप्तेः ; किन्तु प्रयोजनवदर्थावबोधित्वमिति वेदान्तानां शास्त्रत्वमुपपन्नामिति वेदान्तवाक्येषु जिज्ञासारूपाकांक्षोपपादनपरं **समन्वयसूत्रमुपपन्नम्** ॥

तत्सूत्रार्थस्तु—तुशब्दः प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः, **तत्** शास्त्रयोनित्वं, ब्रह्मणस्सम्भवत्येव ; कुतः, **समन्वयात्**—पुरुषार्थतयान्वयस्समन्वयः, परमपुरुषार्थभूतस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् ॥

ननु—अत्रान्वयशब्दो **वाक्यान्वयादि**त्यादाविव न विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकसमभिव्याहाररूपपदसंसर्गपरः, तादृशान्वयस्य वा-

१. (पा) प्रयोजनवत्त्वोपपत्त्या.

र्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मनिष्ठत्वाभावात् । जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहाद्वेदान्तानां ब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति शङ्कायां समभिव्याहाररूपाकांक्षोपपादनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ नापि—अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणादित्यादाविव पदार्थसंसर्गपरः, तादृशसंसर्गस्य ब्रह्मनिष्ठतासम्भवेऽपि तत्कथनस्य प्रकृताशङ्कानिरासकत्वासम्भवेनानुपयोगात् ॥ न च—अत्रान्वयशब्दो बोध्यत्वरूपवैशिष्ट्यपरः, शास्त्रेणेत्यध्याहार्यम्, संशब्दार्थश्चानुकूलत्वप्रकारकत्वं बोध्यत्वैकदेशबोधेऽन्वेति ; शास्त्रजन्यानुकूलत्वप्रकारकबोधविषयत्वादित्यर्थः, शास्त्रबोध्यतावच्छेदकानुकूलत्ववत्त्वादिति यावत् ; ब्रह्मणोऽनुकूलत्ववत्त्वरूपपुरुषार्थत्ववत्त्वात् जिज्ञासारूपाकांक्षासम्भवेन तदुपपादनपरं समन्वयसूत्रमिति--वाच्यम्। जिज्ञासारूपाकांक्षाविरहेण शास्त्रेण ब्रह्मबोधो न सम्भवतीति वदन्तं प्रति ब्रह्मणश्शास्त्रेण पुरुषार्थतया बोध्यत्वादित्यस्यासिद्धिग्रस्तत्वेन तादृशहेतुकथनासङ्गतेः—इति चेत् ॥ उच्यते—दुरूहनानावाक्यघटितमहावाक्यार्थबोधे जिज्ञासायाः कारणत्वेन तादृशमहावाक्यानां ब्रह्मबोधकत्वासम्भवपूर्वपक्षिणोऽपि 'अनन्दो ब्रह्मेति' खण्डवाक्येन ब्रह्मबोधस्यानुमतत्वेन हेत्वसिद्धिविरहात् ॥ न च--जीवस्वरूपस्यानन्दरूपत्वेऽपि इतरान्प्रति पुरुषार्थत्वाभाववत् ब्रह्मणोऽपि स्वं प्रत्यनुकूलत्वमात्रेणानन्दत्वनिर्वाहात् पुरूषार्थत्वासिद्ध्या जिज्ञासारूपाकांक्षा न सिद्ध्यतीति--वाच्यम् ।

"तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादुत्तरतरं यदयमात्मा"

इति बृहदारण्यकश्रुत्या—

"प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः"

इति स्मृत्या च ज्ञानिनः प्रति परमप्रियत्वरूपानुकूलत्वबोधनेन जिज्ञासानिर्वाहात् ॥ —इतिवदन्ति ॥

महाचार्यास्तु—

"स्वप्रतिपाद्योपासनप्रवृत्तिजन्यफलप्रयोजकत्वाद्वेदान्तवाक्यानां सफलत्वोक्तावुपासनविधिशून्यानां सद्विद्यादीनां फलवत्त्वानुपपत्त्या तत्साधारण्याय जपादिद्वारकमेव सफलत्वं वाच्यमिति तत्प्रतिपाद्यब्रह्मविचारस्य निष्फलत्वाद्ब्रह्मविचारशास्त्रमनारम्भणीयम्—इति **पूर्वपक्षं कृत्वा** ; सद्विद्याया अप्युपासनविधौ तात्पर्यमस्त्येव पुत्रस्य ब्रह्मज्ञानोत्पिपादयिषया 'स्तब्धोऽसि' इत्यारम्भात्, श्रवणमात्ररूपब्रह्मज्ञानोत्पादनस्य विफलत्वेनोपासनपर्यन्तब्रह्मज्ञानोत्पादनेऽपि तात्पर्यावगमात्, अविज्ञातं विज्ञातमित्युपासनपरविज्ञानशब्दप्रयोगात् "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इत्यत्र तस्येत्युपासकनिर्देशाच्चोपासनतात्पर्यावगमात्, 'तद्धास्य विजज्ञौ' इति सद्विद्यासमाप्तिगतस्य विपूर्वकजानातेरुपक्रमस्थविज्ञानपदानुसारेणोपासनपरत्वात् । सप्तमखण्डान्तर्गतविजज्ञावित्यस्य नोपासनपरत्वम्, अनन्तरमप्युपदेशात् ॥ तस्मात्सद्विद्याया अपि उपासनप्रवृत्तिजन्यफलसम्पादकत्वेन फलवत्त्वात् प्रतिपाद्ये ब्रह्मण्यपि शास्त्रतात्पर्यात्तद्विचाररूपं शास्त्रमारम्भणीयम् । अतस्सद्विद्याया उपासनतात्पर्यकत्वमेव समन्वयसूत्राभिप्रेतम्—

—**इत्याहुः** ॥*

---

* एतावानेव ग्रन्थो बहुषु कोशेषु दृश्यते । परन्त्वस्मदुपलब्धप्रामाणिकत्रिचतुरकोशेषु उपरितनोऽपि ग्रन्थभागस्समुपलब्धः, स च विद्वदभ्यनुज्ञयाऽत्र सम्मुद्रितः ॥

न च– अत्र सद्विद्यायां उपासनविधिकल्पनं व्यर्थं, स्ववाक्ये विध्यभावेऽपि प्रकरणान्तरस्थेन कारणन्तु ध्येय इति वाक्येनाकाङ्क्षाबलात् कारणवाक्यानामेकवाक्यतामङ्गीकृत्य उपासनतात्पर्यकत्वस्य व्यवस्थापनसम्भवात् ; **हानौतूपायनशब्दशेषत्वादि**त्याधिकरणे शाखान्तरगतवाक्यस्यापि शाखान्तरीयवाक्येनाकाङ्क्षाबलादेकवाक्यताया व्यवस्थापितत्वादिति– वाच्यम् ॥ तथा सति सद्विद्यायां सद्विद्यामात्रप्रतिपन्नगुणोपासनस्यासिद्धिप्रसङ्गात् , विनिगमनाविरहेण कारणवाक्यान्तराणामपि तदेकवाक्यतापत्त्या वाक्यान्तरप्रातिपन्नगुणानामपि तत्रान्वयस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च– उक्तरीत्या नियतगुणविषयकोपासनसिद्ध्यर्थं तत्तत्कारणवाक्येषु विधिकल्पनस्यावश्यकत्वे 'कारणन्तु ध्येयः' इतिवाक्यस्य वैयर्थ्यमिति–वाच्यम् । तद्वाक्यस्य कारणवाक्येषु प्रत्येकं विधिकल्पन मावश्यकमित्येतत्तात्पर्यग्राहकत्वात् ॥

तदेतदभिप्रेत्यैव **'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्'** इति सूत्रितम् । तन्निष्ठस्य–सदुपासकस्येत्यर्थः ॥ उक्तञ्च श्रीभाष्ये–

> "मुमुक्षोः श्वेतकेतोः तत्त्वमसीति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य" —इति ॥

ननु– सर्वेषु वेदान्तेषूपासनविधिं कल्पयित्वा प्रामाण्योपपादने प्रथमसूत्रे सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनं समन्वयसूत्रे ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्य पुरुषार्थत्वमङ्गीकृत्य वेदान्तवाक्येषु जिज्ञासारूपाकाङ्क्षोपपादनञ्च व्यर्थं ; सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामुपासनरूपकार्यान्वितत्वेनैव प्रामाण्यसम्भवेन मीमांसकमताविशेषात्– **इति चेत् । उच्यते ।** मीमांसकमते ह्यर्थवादवाक्यानां विधिवाक्येन सह पदैकवाक्यता स्वीक्रियते, सिद्धान्ते च वाक्यैकवाक्यतेति विशेषात् । तत्र पदैकवाक्यता नाम– प्रत्येकमुपस्थितिजनकानां पदानां पदार्थसंसर्गा-

वगाह्येकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं, यथा दण्डेन गामानयेति प-दानां । वाक्यैकवाक्यता नाम—प्रत्येकं पदार्थसंसर्गावगाहिबोधजनकानामेव वाक्यानां वाक्यार्थसंसर्गावगाह्येकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं, यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानां समिधो यजतीत्यादिवाक्यानाञ्च । स्वघटकपदार्थसंसर्गावगाहिबोधजनकानामेव पुनराकाङ्क्षावशेन समिदादियागाङ्गकदर्शपूर्णमासादियागविषयकबोधजनकत्वम् ॥

तदुक्तं भाट्टैः—

"स्वार्थबोधे समर्थानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनस्संहत्य जायते ॥" इति ॥

तत्र मीमांसकमते अर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां स्वार्थबोधकानामेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्ये लक्षणा । सोऽरोदीदित्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां बलवदिष्टाननुबन्धित्वरूपनिन्दितत्वे लक्षणा । अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादौ लक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यापत्तिः । अतो विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया अर्थवादवाक्यानां विधिना सह पदैकवाक्यतेति स्वीक्रियते ॥ वेदान्तिभिस्तु सदेव सोम्येदमग्रआसीदित्यादिरूपाणामर्थवादानां स्वार्थबोधनसमर्थानामेव उपासनविधिना वाक्यैकवाक्यत्वमङ्गीक्रियते । तत्र सिद्धे व्युत्पत्तेर्जिज्ञासारूपाकाङ्क्षायाश्चाभावे स्वार्थबोधासम्भवात् तदुपपत्तये तयोस्समर्थनमावश्यकमेव ॥

ननु—वेदान्तवाक्यानामुपासनविधिवाक्येन वाक्यैकवाक्यत्वाङ्गीकारे विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति पूर्वतन्त्रगतसूत्रस्य वाक्यैकवाक्यतापरत्वसम्भवेन तत्सूत्रविरोधाप्रसक्त्या तद्विरोधमाशङ्क्य उत्सर्गापवर्गन्यायेन परिहाराभिधानं सिद्धान्ते विरुध्यते ॥

तथा च प्रथमसूत्रटीका—

"नन्वेवं कथमभिधीयते, आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् सिद्धपरवाक्यानां तच्छेषत्वं सूत्रकारेण कण्ठोक्तम्, तच्च विरुद्धचत एव, अतश्शास्त्रभेदः—इति ॥ मैवं । पदे जुहोति, आहवनीये जुहोति, न हिंस्यात्, पशुमालभेत इतिवत्—शास्त्रान्तरे **'कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः'** इतिवच्च उत्सर्गापवादन्यायेन शास्त्रैक्याविरोधात् सामान्येन सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषित्वेऽभिहिते सिद्धपरवाक्यविशेषस्य विधिशेषत्वं न वेति विचार्य स्वयंपुरुषार्थविरहिणामेव सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषत्वं, स्वयंपुरुषार्थपर्यवसायिनान्तु सिद्धपरवाक्यानामतच्छेषत्वमिति हि निर्णेतुं युक्तम्"—इति ॥

अधिकरणसारावल्यामपि—

"आक्षिप्य स्थापनीयाः कतिचिदिह नयाः पूर्वकाण्डप्रणीताः,
केचिद्व्युत्पादनीयाः क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्य ॥" इति ।

अतो वेदान्तानामुपासनविध्येकवाक्यत्वं नास्तीति टीकाद्याशयः प्रतीयते । एवं यस्सर्वज्ञ इत्यादिषूपासनविधिरहितवाक्येषु स्वरूपवद्गुणानां प्रतिपन्नत्वान्निरुपाधिकत्वमिति टीकावाक्यादपि तथा प्रतीयते । तस्माद्वेदान्तानामुपासनविध्येकवाक्यत्वाभिधानं सिद्धान्तविरुद्धम्—

—**इति चेन्न** ॥

श्रीभाष्ये—

"कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव । कथम् ? 'आत्मावा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपन्नोपासनाविषयकार्याधिकृतफलत्वेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिभिः ब्रह्मप्राप्तिश्श्रूयत इति ब्रह्मस्व-

रूपतद्विशेषणानां दुःखासम्भिन्नदेशविशेषरूपस्वर्गादिवत् रा-
त्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत् अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च
कार्योपयोगितयैव सिद्धेः”—

इति प्रथमसूत्रे प्रतिपादितत्वेन वेदान्तानामुपासनविध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥

अयमर्थः। समस्तचिदचिद्रूपविभूतिज्ञानानन्दादिरूपगुणैतदुभयविध-विशेषणविशिष्टं ब्रह्मैव हि प्राप्यभूतं सकलवेदवेदान्तवेद्यं ; ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति, यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ; ओमित्येतत्’ इति **कठवल्लीश्रुत्या** प्राप्यस्वरूपस्य सर्ववेदवेदान्तवेद्यत्वप्रतिपादनात् । **तपांसी**त्यस्य तपःप्रधाना वेदान्तभागा इत्यर्थ इति टीकायां व्याख्यानात्। विभूतिगुणाश्रयब्रह्मात्मकविशिष्टत्वं हि विशेषणविशेष्यभावेन त्रितयावगाहिज्ञानविशेषविषयत्वं, समुदायत्वञ्च ज्ञानविशेषविषयत्वमेव ; परन्तु विशिष्टत्वं विशेषणविशेष्यभावेनानेकावगाहिज्ञानविशेषविषयत्वं, समुदायत्वन्तु समूहालम्बनात्मकानेकविषयकज्ञानविशेषविषयत्वमिति भेदः । तत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयमपि व्यासज्यवृत्ति स्वरूपसम्बन्धेन च प्रत्येकवृत्ति, तत्र पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदः प्रत्येकं विशेषणेषु वर्तते, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्तु विशेषणे नास्ति, समुदायत्वस्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसमुदायत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदस्य प्रत्येकमभावात् स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टत्वं विशेषणसाधारणं । तथा च वेदजन्यबोधत्वव्यापकस्वविषयताकत्वरूपं सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं विशिष्टे अक्षतं, स्वपदेन स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टत्वाश्रयस्य ग्रहणात्। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामादिपदस्य तच्छरीरकपरत्वाभावेऽपि न क्षतिः, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टत्वाश्रयत्वात् । स्वरूपस-

म्बन्धावच्छिन्नविशिष्टत्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवद्वस्तुनोऽभावादेव 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादिकमुपपन्नम् ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तं **श्रीभाष्ये भूमाधिकरणे** —

"विभूतिगुणविशिष्टनिरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन् तद्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेव किमप्यन्यन्न पश्यति।" इति ॥

अत्र विचारणीयं बह्वस्ति, तत्सर्वं वादान्तरे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥ अतो निखिलगुणविभूतिविग्रहविशिष्टब्रह्मणोऽनुभाव्यस्य उपासनफलत्वात् तस्य विधिवाक्यादेव सिद्धिः ॥

न च– तथापि 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इत्यादिजीवस्वरूपप्रतिपादकानां 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यचेतनस्वरूपप्रतिपादकानाञ्च श्रुतीनां प्रामाण्यानुपपत्तिः, एवं फलतया ब्रह्मप्राप्त्यप्रतिपादकानां 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिवाक्यानामपि ब्रह्मणि प्रामाण्यानुपपत्तिः ; तथा 'अन्यथाऽतो ये विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इत्यादीनां ब्रह्मज्ञानशून्यस्य संसारप्रतिपादकश्रुतीनामपि प्रामाण्यानुपपत्तिः, विध्यन्वितार्थकत्वाभावात्—इति वाच्यम् ॥ 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं यस्मिन्नोष्णं न शीतं नारतिः' इत्याद्यर्थवादानां विधिवाक्योक्तस्वर्गरूपफलगतविशेषणप्रतिपादकानां तादृशविशेषणांशे प्रामाण्यवत् ब्रह्मरूपफलगतविशेषणप्रतिपादकतया जीवादिप्रतिपादकवाक्यानां प्रामाण्यनिर्वाहात्, 'रात्रीरुपेयात्' इति विधिवाक्ये प्रतिष्ठारूपफलानिर्देशेऽपि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादानां विध्यपेक्षितफले तात्पर्यवत् 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य' इत्यादौ फलानिर्देशेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकांशानामुपासनविध्यपेक्षितफलरूपे ब्रह्मणि प्रामाण्यसम्भवात्; 'तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत' इत्यत्र ब्राह्मणविषयकापगोरणाभावे विधिप्रत्ययेन शतयातनाप्रयोजकी-

भूताभावप्रतियोगित्वं बोध्यते, 'योऽपगुरेत तं शतेन यातयात्' इत्यर्थवादेन अपगोरणाभावाभावरूपापगोरणायां शतयातनाप्रयोजकत्वबोधनादिति—**मीमांसकैरङ्गीक्रियते**। तद्वदुपासनपरवाक्येऽपि विधिप्रत्ययेन संसारप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मज्ञाने प्रतीयते। 'अन्यथाऽतो ये विदुरन्यराजानस्ते' इति श्रुत्या तथा बोधनादिति मोक्षविरोधिफलेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यमुपपन्नम् ॥

उक्तशङ्कात्रयस्योक्तरीत्या परिहारसूचनायैव **श्रीभाष्ये**—

"दृष्टान्तत्रयोपादानात्" —इति ॥

अत्रेदमवधेयम् ॥ वेदान्तानां विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्येऽपि ब्रह्मणस्त्रिधा सिद्धिरभिमता ॥ तत्र—विभूतिगुणविग्रहविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽनुभाव्यस्य उपासनफलत्वात् **फलतया सिद्धिरित्येकः प्रकारः**। यागादेः कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वासम्भवात् द्वारतया कस्य चित्कल्पने कर्तव्ये अपूर्वस्य द्वारतया कल्पने अत्यन्तादृष्टकल्पनापत्तेः प्रसादविशिष्टभगवत एव सर्वफलप्रदत्वेन शास्त्रसिद्धतया तस्यैव द्वारत्वं युक्तमिति ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि यागादिविषयककृतिसाध्यत्व-स्वर्गादिसाधनत्वाभ्यां अपूर्वस्थानीयतया **प्रसादविशिष्टभगवतस्सिद्धिरिति द्वितीयः प्रकारः**। वेदान्तानां कर्मकर्तृस्तावकत्वाभ्युपगमेऽपि कर्मकर्तृविशेष्यकजगत्कारणत्व-मोक्षप्रदत्व-सर्वज्ञत्व-सत्यकामत्व-निस्समाभ्यधिकत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वस्यैव कर्मकर्तृस्तावकत्वरूपतया तादृशगुणानां सर्वजीवेष्वसम्भवेन क्वचिज्जीवे तेषां वास्तविकत्वे यत्र निस्समाभ्यधिकत्वघटितोक्तगुणानां सत्त्वं तस्यैव ब्रह्मत्वमावश्यकं, कुत्रापि जीवे तेषां गुणानामवास्तविकत्वे अन्यत्र क्वचित्तेषां सत्त्वमावश्यकं, शशशृङ्गादिवत् तुच्छैर्गुणैः स्तुत्यसम्भवात्। यत्रान्यत्र सत्त्वं तस्यैव ब्रह्मत्वमित्युभयथाऽपि **वेदान्तैर्ब्रह्मसिद्धिरनिवार्येति तृतीयः प्रकारः** ॥

तत्र प्रथमसूत्रे उपासनादिफलत्वेन **फलमत उपपत्तेः, पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः**–इत्यादिषु फलसाधनतया देवताधिकरणे स्तावकत्वसिद्धिहेतुत्वेन ब्रह्मणस्सिद्धेरुक्तत्वात् प्रथमसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणिषष्ठ्यङ्गीकारात् कर्मत्वस्य कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमत्वरूपत्वात् उपासनद्वारा विचारात्मकज्ञानेन प्राप्तुमिष्टतमत्वे पर्यवसानेन ब्रह्मणि प्राप्यत्वरूपफलत्वलाभात् ॥

न च–सविषयकधातुसमभिव्याहारे विषयत्वमेव कर्मत्वं, न तु क्रियाजन्यफलशालित्वेनेच्छाविषयत्वमिति नोक्तरीत्या ब्रह्मजिज्ञासापदेन ब्रह्मणि पुरुषार्थत्वलाभ इति–वाच्यम्। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेन क्रियाजन्यफलशालित्वेन इच्छाविषयस्यैव कर्मसंज्ञाविधानेन तत्रैव द्वितीयायाश्शक्तत्वात्, विषयत्वे च शक्तिग्राहकानुशासनविरहेण तत्र लक्षणाया एव वाच्यत्वात् ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र लक्ष्यार्थविषयत्व इव शक्यार्थेऽपि क्रियाजन्यफलशालित्वेनेच्छाविषयत्वे तात्पर्यसत्त्वेनोभयबोधस्य तत्राङ्गीकारात् । तथा च ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र षष्ठ्या विषयित्वं प्राप्तिश्चार्थः, ब्रह्मपदार्थान्वितविषयत्वस्य आश्रयतया ब्रह्मप्राप्तेश्च स्वजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वसम्बन्धेन ब्रह्मजिज्ञासायामन्वयात् ब्रह्मविषयको ब्रह्मप्राप्तिजनकत्वेनेच्छाविषयश्च विचारः कर्तव्य इति बोधः ॥ ब्रह्मजिज्ञासेति समासेऽपि ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयकत्वविशिष्टब्रह्मप्राप्तिजनकत्वप्रकारकेच्छाविषये लक्षणाङ्गीकारात् तथा बोध इति बोध्यम् ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तं **प्रथमसूत्रटीकायां**—

"सप्तमीति योगविभागात् ब्रह्मणि जिज्ञासेति समासेऽपि ब्रह्मणो विषयत्वमात्रं स्यात्, न तु प्रयोजनत्वमिति सप्तम्यपरिग्रहः ; कर्मणिषष्ठीस्वीकारे ब्रह्मणो विषयत्वप्रयोजनत्वे सिध्येताम्।"

—इति ॥

उक्तरीत्या ब्रह्मप्राप्तेः फलत्वेन बोधमभिप्रेत्यैव प्रथमसूत्रश्रीभाष्ये-ऽप्युक्तम्—

"उपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिभिः ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते" —इति ।

तत्र टीका—'कार्यार्थत्वाभ्युपगमेऽपि स्तावकत्वसिद्धिहेतुत्वेन फलसाधनत्वेन च प्रकारद्वयेन सिद्धवस्तुनि तात्पर्यमुत्तरत्रोपपादयिष्यते', 'फलतया सिद्धिस्तत्रोच्यते' —इति ॥

ननु—प्रथमसूत्र एव ब्रह्मविचारं प्रति ब्रह्मणः फलतया सिद्धेर्विवक्षितत्वे समन्वयसूत्रमफलं, ब्रह्मविचारे निष्फलत्वशङ्काया अनुदयात् तच्छङ्कानिरासकस्य सूत्रस्यानुपयोगात् ॥ न च प्रथमसूत्राभिमतं ब्रह्मणः फलत्वमयुक्तं, तस्य नित्यत्वेन विचारफलत्वायोगादिति शङ्कानिरासकमेव समन्वयसूत्रमिति वाच्यम् ; तथा सति तत्सूत्रे ब्रह्मणः फलत्वाभावपूर्वपक्षस्य ब्रह्मानुभवरूपमोक्षस्य फलत्वोपपादनेन सिद्धान्तस्य च करणापत्तेः । किञ्च यदि ब्रह्मविचारस्य मोक्ष एव फलं तर्हि विचारनिष्पत्त्यनन्तरमेव उपासनानुष्ठानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, ब्रह्मसूत्रजन्यविचारात्मकज्ञानं विनैव श्वेतकेतुप्रभृतीनां 'तद्धास्य विजज्ञौ' इति उपासनोत्पत्त्यवगमेन उपासने विचारात्मकज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्, उपासनस्य स्मृतिरूपतया स्वसमानविषयकानुभवस्य कारणत्वेन तत्तद्विद्यानिष्ठस्य तत्तद्विद्याप्रतिपन्नगुणविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य कारणत्वेऽपि विद्यान्तरविचारस्यानुपयोगात् । एवं निष्पन्नब्रह्मविचारस्यैव पुरुषस्य उपासनाधिकारित्वे तुल्यन्यायान्निष्पन्नकर्मविचारस्यैव स्वशाखोक्तकर्मानुष्ठानाधिकारापत्त्या बालानां नित्यनैमित्तिकानुष्ठानानुपपत्तिश्च— **इति चेत्** ॥

मैवम् । कर्मफलाल्पास्थिरत्वनिश्चयसहितानन्तस्थिरफलब्रह्मज्ञानापातप्रतीतिमत एव ब्रह्मविचारे अधिकारोक्त्या ब्रह्मविचारस्य मो-

क्षफलकत्वं सिद्धान्तसिद्धमेव। तथाऽपि प्रायशः पुरुषाणामैहिकफले रागौत्कट्यदर्शनेन ब्रह्मज्ञानस्यैहिकफलाभावे तेषां ब्रह्मविचारे प्रवृत्तिर्न स्यादिति तथाविधपुरुषाणामपि प्रवृत्तिसम्पादनाय ऐहिकफलविरक्तानामपि स्वानुष्ठेयविद्याव्यतिरिक्तविद्यान्तरविचारसाधारण्येन प्रवृत्तिनिर्वाहाय समन्वयसूत्रे ब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्यापि फलत्वमुपपादितम्। 'विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुः'—इत्यादिश्रुत्या विचारात्मकज्ञानस्योपासनहेतुत्वावगमेन श्वेतकेतुप्रभृतीनामपि कार्यानुरोधेन विचारात्मकज्ञानं कल्प्यते। उपासने कर्मानुष्ठाने च विचारजन्यार्थज्ञानवानेवाधिकारी, अन्यथा उपद्रष्टृवचनादिना शूद्रस्यापि स्वर्गादिकामनया क्रत्वनुष्ठानोपासनयोस्सम्भवेन अपशूद्राधिकरणविरोधापत्तेः ॥

न च—अर्थज्ञानवतोऽधिकारित्वेऽपि तदधिकरणविरोधो दुर्वारः, पदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिसाध्यस्य अर्थज्ञानस्य शूद्रेऽपि सम्भवात्—इति वाच्यम्। उपनयनेनोपाकर्माद्यङ्गकेन गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनेन जनितयोग्यताविशेषविशिष्टो यो वेदः तज्जन्यार्थज्ञानस्यैव क्रत्वाद्यङ्गत्वेन उक्तयोग्यताशून्यवेदजन्यार्थज्ञानस्य क्रत्वाद्यङ्गत्वाभावात् ॥ उक्तं चापशूद्राधिकरणश्रीभाष्ये—

> "उपासनशास्त्रं च उपनयनादिसंस्कृतस्वाध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोकादिसाधनानुगृहीतमेव स्वोपायतया स्वीकरोति"
>
> —इति ॥

अत्र उपासनशास्त्रमिति क्रतुशास्त्रस्याप्युपलक्षणम्। एवं च—उक्तज्ञानशून्यानां बालानां कर्मादावधिकारो गौण इति द्रष्टव्यम्। तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रयोजनवत्त्वात्प्रामाण्यमुपपन्नम्, प्रामाण्यस्य प्रयोजनवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरव्याप्यत्वाभावात्—इति॥

निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनस्तु—— प्रयोजनवत्त्वस्य प्रामाण्यस्य च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरव्याप्यत्वमभ्युपगम्यैव ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमुपपादयन्ति । यथा--सोमेन यजेतेत्यादौ सोमपदस्य सोमवति लक्षणां स्वीकृत्य सोमपदार्थस्य यागेऽभेदान्वयमभ्युपगम्य सोमवदभिन्नयागविषयककृतिसाध्यमपूर्वमिति बोधः; लिङः कृतिसाध्यत्वेन रूपेणापूर्वार्थकत्वात् कृतिसाध्यापूर्वस्यैव नियोगशब्दार्थत्वात् तद्घटककृतौ यागस्य विषयतासम्बन्धेनान्वयात् तत्र सोमविशिष्टयागविषयकप्रवृत्तिरूपकृतौ सोमस्य विशेषणविधया विषयत्वात् सोमपरशास्त्रस्य यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वेन प्रामाण्यं प्रयोजनवत्त्वं च, तथा 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादौ दृष्टिरूपब्रह्मव्यतिरिक्ताविषयकब्रह्मविषयकज्ञानविषयककृतिसाध्यमपूर्वमिति बोधात् ब्रह्मविषयकत्वविशिष्टवेदनविषयककृतौ विशेषणतया ब्रह्मणो विषयत्वात् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वेनैव प्रामाण्यमुपपन्नम् । उक्तश्रुतावतिरिक्तमिति पदाध्याहारात् दृष्टिपदस्य ब्रह्मपरत्वात् द्रष्टृपदस्य छत्रिन्यायेन लक्षणया द्रष्टृदृश्योभयपरत्वात् अतिरिक्तपदार्थान्वितद्वितीयान्तद्रष्टृपदार्थस्य ब्रह्मातिरिक्तद्रष्टृदृश्यविषयकत्वस्य नञर्थाभावेऽन्वयात् नञर्थस्य दृशिधातुलक्ष्यार्थे ब्रह्मज्ञानेऽन्वयेनोक्तार्थलाभात् 'तमेवैकं जानथात्मानम्' इति श्रुत्या ब्रह्मान्याविषयकब्रह्मविषयककृतिसाध्यापूर्वस्य स्पष्टं प्रतीतेश्च ॥

न च—स्मृतिसन्ततिरूपध्यानस्य कृतिसाध्यतासम्भवेऽपि तद्भिन्नस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य कथं कृतिसाध्यत्वमिति—वाच्यम् । भेदवासनाबाहुल्येन सर्वेषां पुरुषाणां ब्रह्मातिरिक्ताविषयकत्वस्य ज्ञाने प्रयत्नमन्तरेणानुपपत्त्या ब्रह्मान्याविषयकत्वविशिष्टज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वोपपत्तेः ॥

उक्तं च **श्रीभाष्ये**—

"कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः ? 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः' इत्येवमादिः। द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः। स्वतस्सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्वमविरुद्धम्" —इति ॥

ब्रह्म कुर्यादिति दृशिधातुलक्ष्यार्थप्रदर्शनं। भेदशून्यमिति क्रियाविशेषणं, भेदाविषयकमित्यर्थः। ब्रह्मणः–ब्रह्मज्ञानस्य। निष्प्रपञ्चतारूपेण–भेदाविषयत्वाकारेणेत्यर्थः। तथा च प्रथमतो निर्विशेषब्रह्मविषयकं परोक्षज्ञानं कृतिसाध्यं जायते, तेन चापूर्वं, ततस्साक्षात्कारः, तेन चाविद्यातत्कार्यात्मकप्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्ष इति—**तन्मतनिष्कर्षः** ॥

ननु–मालां करोतीत्यादौ पुष्पाणां सिद्धत्वेऽपि संयोगविशेषविशिष्टपुष्पाणां कृतिसाध्यत्वभानवत् न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्र प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वं प्रतीयते। तादृशविशिष्टविषयककृत्या अपूर्वं, तेन निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः, ततो मोक्ष इत्येव श्रीभाष्ये तन्मतमुपपादितं, न तु पूर्वोक्तरीत्या–इति **चेत्** ॥ **सत्यम्**। इष्टसाधनताधीप्रयोज्यः कृतिनिरूपितविषयताविशेषः कृतिसाध्यत्वं; यथा यागादौ स्वर्गादिसाधने घटादौ जलाहरणादिसाधने च तादृशविषयताविशेष एव कृञ्धातुसमभिव्याहारे द्वितीयार्थ इति 'यागं करोति' 'घटं करोति' इत्यादिव्यवहारः। तत्र विषयतामात्रस्य द्वितीयार्थत्वे स्वर्गं करोतीत्यादेरपि व्यवहारस्य दुर्वारत्वात् तादृशकृतिसाध्यत्वं प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मणि दुर्घटम्। प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मातिरिक्तस्य मोक्षस्य दुर्वचतया प्रपञ्चाभावविशिष्टे ब्रह्मणि स्वात्मकमोक्षसाधनत्वायोगात् प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मसाध्यककृत्या अपूर्वं, तेन साक्षात्कारः,

ततो मोक्ष इत्यस्यात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वापत्तेः निर्विशेषब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चीकरणमिति तन्मतनिष्कर्षस्य वाच्यत्वात् सर्वथाऽप्यसम्भाविते ऽर्थे ग्रन्थकृतां तात्पर्यायोगात् ॥

आविष्कृतश्चेत्थमेव तन्मतनिष्कर्षश्शतदूषण्याम् ॥ तत्र हि—

"नियोगवाक्यार्थस्थले नियोज्यस्याधिकारिपुरुषस्य द्विविधं विशेषणं दृश्यते, निमित्तं फलं चेति । तत्र साक्षाद्विशेषणं निमित्तं, कामनासम्बन्धेन विशेषणं फलम् ; यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादौ साक्षादधिकारिविशेषणं जीवनं निमित्तं ; स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामनासम्बन्धेन विशेषणं स्वर्गश्चेति । प्रकृते किमधिकारिविशेषणं ? निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य निमित्ततया अधिकारिविशेषणत्वं न सम्भवति, तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयकृतिसाध्यापूर्वजन्यत्वाभ्युपगमेन पूर्वसिद्धत्वाभावात् ॥ न च—परोक्षज्ञानं सिद्धत्वादधिकारिविशेषणं, अपरोक्षज्ञानं च नियोगसाध्यमित्यङ्गीकारान्न दोष इति—वाच्यम् । श्रवणादिजन्यनिर्विशेषब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानजननातिरिक्तस्य निष्प्रपञ्चीकरणशब्दार्थस्य दुर्वचतया तादृशपरोक्षज्ञानस्यापूर्वजनककृतिविषयत्वेन यागादिवत् करणतया अधिकारिविशेषणत्वासम्भवात्" —इत्युक्तम् ॥

ननु—उक्तरीत्या तन्मतनिष्कर्षे 'नियोगवाक्यार्थवादिना हि नियोगो नियोज्यविशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः' इत्यादिना तन्मते नियोज्यविशेषणादीनां दुर्वचत्वाभिधानं श्रीभाष्येऽनुपपन्नम् । कामनासम्बन्धेनाधिकारिविशेषणस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य मोक्षरूपस्य वा फलस्य नियोज्यविशेषणस्य सुवचत्वात् ; निर्विशेषब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानस्य नियोगजनककृतिविषयीभूतस्य मोक्षकरणस्य, श्रवणादिरूपाणामितिकर्तव्यतानां,

निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कर्तुर्नियोगाश्रयरूपप्रयोक्तुश्च सुवचत्वात्—इति चेत् ॥

अत्रोच्यते—निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारो नियोज्यविशेषणमित्ययुक्तम्। स किं शब्दजन्यः, नियोगरूपादृष्टजन्यः, स्वप्रकाशात्मकब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वा? नाद्यः, शब्दस्य साक्षात्कारजनकत्वासम्भवस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । न द्वितीयः, योगजन्यादृष्टस्य साक्षात्कारजनकत्वसम्भवेऽपि वाक्यार्थज्ञानजन्यादृष्टस्य साक्षात्कारजनकताया अप्रामाणिकत्वात् । न तृतीयः, स्वप्रकाशसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेनेच्छाविषयत्वायोगे कामनासम्बन्धेन विशेषणत्वरूपस्य फलविधया विशेषणत्वस्यासम्भवात्। तस्य निमित्तविधया विशेषणत्वे अपवर्गोत्तरकालमपि सत्त्वेन तदानीमपि निर्विशेषब्रह्मज्ञानरूपशास्त्रार्थानुष्ठानप्रसङ्गः, जीवननिमित्ताग्निहोत्रस्य यावज्जीवमनुष्ठानदर्शनेन निमित्तसत्त्वे तत्प्रयुक्तशास्त्रार्थानुष्ठानस्यावर्जनीयत्वात्। मोक्षस्य फलविधया विशेषणत्वमपि न युक्तम्, नियोगफलस्य स्वर्गादिवदनित्यत्वनियमेन मोक्षस्यानित्यताप्रसङ्गात् ॥

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"अत्र किं नियोज्यविशेषणम् ? तच्च किं, निमित्तं फलं वा? इति विवेचनीयम् ।ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवश्चेन्नियोज्यविशेषणं, तर्हि न तन्निमित्तं; जीवनादिवत्तस्यासिद्धत्वात् । निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः" —इति ॥

तस्यासिद्धत्वात्—जन्यनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्यासिद्धत्वात् । तस्य नित्यत्वेन--स्वरूपात्मकब्रह्मसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेनेत्यर्थः ॥

न च—स्वरूपात्मकसाक्षात्कारस्यापवर्गे सत्त्वेऽपि करणकलेबराभावात् नानुष्ठानापत्तिः, करणकलेबरादिमन्तं प्रत्येव शास्त्रस्य

प्रवृत्तेः—इति वाच्यम् । अपवर्गात्पूर्वं जीवब्रह्मणोर्व्यावहारिकभेदसत्त्वेन ब्रह्मस्वरूपात्मकसाक्षात्कारस्य जीवनिष्ठत्वासम्भवात् तदुत्तरमेव जीवनिष्ठतया निमित्तत्वमभ्युपेयम्, तद्दशायां विषयानुष्ठानस्याशक्यत्वे निमित्तत्वानुपपत्त्या विषयानुष्ठानं शक्यमित्यङ्गीकरणीयम् ; तथा च—अपवर्गोत्तरकालमनुष्ठानप्रसङ्ग इत्यत्र श्रीभाष्यतात्पर्यात् ॥

स्पष्टं चेदं टीकायां—

"निर्विशेषब्रह्मविषयकं शब्दजन्यं वृत्त्यात्मकपरोक्षज्ञानमेव करणभूतो विषय इत्यपि न युक्तम्। निर्विशेषस्य वृत्तिविषयत्वाङ्गीकारे विषयरूपधर्ममादाय सविशेषत्वापत्त्या तद्विषयकपरोक्षज्ञानाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् तद्विशेषणतया ब्रह्मणः प्रवृत्तिविषयत्वायोगात्, धात्वर्थयागादेरेव साक्षात्कृतौ विषयतयाऽन्वयदर्शनेन ब्रह्मणो धात्वर्थत्वाभावेन तस्य कृतावन्वयासम्भवात् नित्यस्य ब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वरूपविषयत्वासम्भवाच्च ॥

न च—संयोगविशेषविशिष्टपुष्पाणामिव प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वं सम्भवतीति—वाच्यम् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रपञ्चनिवृत्तेरेव कृतिसाध्यत्वे पर्यवसानात् तस्याश्च मोक्षरूपत्वेन कृत्युद्देश्यतया कृतिसाध्यत्वायोगात् ॥

न च—ब्रह्मगताविद्यानिवृत्तित्वेन कृतिसाध्यत्वं स्वगताविद्यानिवृत्तित्वेन कृत्युद्देश्यत्वमिति रूपभेदादुभयोपपत्तिरिति—वाच्यम् । ब्रह्मनिष्ठप्रपञ्चनिवृत्तेः कृतिविषयत्वे हि तादृशविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वान्न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षाख्यं फलमवशिष्यते ; तादृशविषयाऽनुष्ठानेनैव प्रयोक्तुरपि नाशादाश्रयाभावेन नियोगासिद्धिश्च ॥

यत्तु—कश्चात्र नियोगविषयः? ब्रह्मैवेति चेन्न, तस्य नित्यत्वेनाभव्यरूपत्वादभावार्थत्वाच्च—इत्यादिभाष्यम् ; तत्तु ब्रह्मणो निर्विशेषस्य

वृत्तिविषयत्वायोगेन वृत्तिविशेषणतया कृतिविषयत्वायोगात् साक्षादेव कृतिविषयत्वं वाच्यमित्यभिप्रायेण साक्षात्कृतिविषयत्वखण्डनपरम्। अतो निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य निष्प्रपञ्चीकरणरूपत्वेऽपि न विरोधः। एवमेवोत्तरभाष्यादिकमप्यविरोधेन योजनीयम्॥

यद्वा—प्रातिभासिकी या प्रपञ्चनिवृत्तिः तद्विशिष्टब्रह्मविषयककृत्याऽपूर्वं, तेन निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः, तदनन्तरं च प्रातिभासिकभिन्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्ष इत्येव निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादनिष्कर्षः॥ एवं च प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मणो विषयत्वप्रतिपादनपरं भाष्यं स्वरसतस्सङ्गच्छते। प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मविषयककृतिश्च तादृशविशिष्टसत्तानिर्वाहको व्यापारः। स च तद्विषयकज्ञानरूप एव, प्रातिभासिकविषयकज्ञानस्य प्रातिभासिकसत्ताप्रयोजकत्वात्॥ अत एव—

'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते' ---इति

तैत्तिरीयश्रुतौ प्रातिभासिकभेदविषयकज्ञानस्य भेदप्रयोजकत्वमभिहितम्॥

"स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा स्वपिति" —इति

बृहदारण्यकश्रुतावपि स्वाप्नार्थज्ञानस्य स्वाप्नार्थनिर्माणरूपत्वमुक्तम्। सिद्धान्ते तु धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषस्यैव कृतिरूपत्वात् ज्ञानत्वावस्थासामान्ये कृतित्वानङ्गीकारेऽपि भ्रमात्मकज्ञाने स्वाप्नार्थज्ञाने उपासनात्मकज्ञाने च कृतित्वमङ्गीक्रियते। ततश्च भेदं कुरुते स्वयं निर्मायेत्यस्योपपत्तिः। एतदभिप्रेत्यैव **वैश्वानराधिकरणे श्रीभाष्ये**—

"'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरस्य हृदयस्थस्याग्नित्रयकल्पनमाश्रीयते" इत्युक्तम्। अग्नित्रयकल्पनं--अग्नित्रयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता क्रियत इत्यर्थः। तादृशविशेष्यताप्रयोजकस्य भ्रमात्मकज्ञानस्य कृतित्वात्॥

प्रथमसूत्रश्रीभाष्येऽपि–

"यद्यहमित्येवात्मनस्स्वरूपं, कथं तर्हि अहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति ?॥ उच्यते। स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्येवोपदेशात्तथैव स्वरूपप्रतिपत्तेश्च अहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं, अव्यक्तपरिणामभेदस्य अहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते; स त्वनात्मनि देहे अहम्भावकरणहेतुत्वेनाहङ्कार इत्युच्यते। अस्य त्वहङ्कारशब्दस्य अभूततद्भावार्थे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते"–

—इत्युक्तम् ॥

अयमर्थः ॥ अहङ्कारशब्दो हि—प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, इति परिगणिते अन्तःकरणनामके अव्यक्तपरिणामे 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इति कोशप्रसिद्धे अन्तःकरणवृत्तिविशेषे च शास्त्रे प्रयुज्यते। अव्यक्तपरिणामे तावत्-- 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च'--इति ॥ अन्तःकरणवृत्तौ च–

'अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥' —इति,

'निर्ममो निरहङ्कारः', 'अहङ्कारविमूढात्मा', इत्यादि च ॥

तथा च--अन्तःकरणतद्वृत्त्योरेव अहङ्कारशब्दप्रयोगात् तद्घटकाहंशब्दस्याप्यन्तःकरणपरत्वं युक्तम्–इति **शङ्काग्रन्थार्थः** ॥

अहङ्कारशब्दो हि–अनहमहं क्रियते अनेनेति करणव्युत्पन्नः च्विप्रत्ययगर्भ एकः; भावे व्युत्पन्नस्तु च्विप्रत्ययगर्भः, तदगर्भश्च–इति द्विविधः। तत्र प्रथमः अव्यक्तपरिणामपरः, द्वितीयो गर्वपरः,

तृतीयस्त्वहंग्रहणोपासनपरः 'अथातोऽहङ्कारादेशः' इत्यत्र प्रसिद्धः । तत्र प्रथमद्वितीययोः कृञ्धातुः कृतित्वावस्थापन्नभ्रमात्मकज्ञानपरः, तृतीये तु तादृशोपासनपर इति भेदः । तत्र प्रथमाहङ्कारशब्दघटकाहम्पदेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाहमर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो देहो लक्ष्यते । तदुत्तरच्विप्रत्ययार्थश्च तादृशविशेष्यतारूपो धर्मः । तादृशधर्मे चाधेयत्वस्वनिष्ठपूर्वकालावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः; तादृशविशेष्यतायाश्च कृधात्वर्थभ्रमे प्रयोजकतयाऽन्वयात् अहमर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशून्ये देहे तादृशविशेष्यताप्रयोजको भ्रम इत्युच्यते । भ्रमं प्रति तमोगुणाभिव्यक्तिविशिष्टाहङ्कारस्य दोषविधया हेतुत्वात् अहङ्कारपदेन तादृशतामसाहङ्कारस्य बोधोपपत्तिः, अहङ्कारगततमोगुणाभिव्यक्तेः पूर्वं देहे तादृशविशेष्यत्वाभावसत्त्वात् ॥ न च—च्विप्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मेषु शक्त्यङ्गीकारे शक्त्यानन्त्यापत्त्या धर्मसामान्ये शक्तिरङ्गीकरणीया, तथा च च्विप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूततादृशविशेष्यत्वस्य विशिष्य बोधानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मेषु च्विप्रत्ययस्य शक्त्यङ्गीकारेऽपि तदादिन्यायेन शक्त्यैक्यसम्भवात् धर्मसामान्ये शक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव सम्बन्धतया भानोपगमेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्माणामेव धर्मत्वरूपसामान्याकारेण भाननिर्वाहात् । 'कषायेण रक्तीकृतः पटः' इत्यादौ रक्तपदस्य रक्तत्वप्रकारकारोपविषये लक्षणादर्शनेन प्रकृतेऽपि च्विप्रत्ययप्रकृत्यहम्पदस्य लक्षणाङ्गीकारो न दोषाय, व्युत्पत्तिवादे 'तेन रक्तं रागात्' इति सूत्रे तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वमित्युक्त्या कषायेण रक्तीकृत इति च्विप्रत्ययस्थलेऽपि लक्षणासूचनात्—इति परिहारग्रन्थाभिप्रेतम् ॥

तत्र—'अयमेव त्वहङ्कारः' इत्ययंशब्देनाहम्भावकरणहेतुत्वेने-त्येतद्घटकीभूतोऽहम्भावः परामृश्यते, न त्वहम्भावकरणहेतु-भूतः प्रकृतिपरिणामविशेषः, तस्य गर्वनामकत्वासम्भवात्—
—इति व्यासार्याः ॥

वेदान्ताचार्यास्तु—

"भाष्यस्थायंपदेन प्रकृतिपरिणामस्याहम्भावकरणहेतुभूतस्यैव ग्रहणम्। न च—तादृशप्रकृतिपरिणामस्योत्कृष्टजनावमानहेतु-त्वगर्वनामकत्वयोरन्वयानुपपत्तिरिति— वाच्यम् ; तद्भा-ष्यस्याहमर्थहेयत्वानिरासपरत्वेनान्यार्थतयाऽन्वारुह्याप्युपपत्तेः, स्वार्थे तात्पर्याभावात्; यद्वा परम्परयोत्कृष्टजनावमानहेतुत्वा-दिकं विवक्षितमित्यविरोधः"—इति सर्वार्थसिद्धौ प्रति-पादयन्ति ॥

तथा च—कृञ्धातोर्भ्रमात्मकज्ञानपरतया प्रयोगात् ब्रह्मविशेष्यकप्रा-तिभासिकप्रपञ्चनिवृत्तिविषयकज्ञानस्य निष्प्रपञ्चीकरणशब्दार्थत्वमुप-पन्नम् ॥

ननु—तादृशज्ञानस्य निष्प्रपञ्चीकरणशब्दार्थत्वेऽपि श्रीभाष्यवि-रोधो दुर्वारः, तत्र प्रपञ्चनिवृत्तेः मोक्षरूपत्वेन फलतया कृत्युद्देश्यत्वेन कृतिसाध्यत्वाभावप्रतिपादनात्, उक्तार्थे प्रातिभासिकपारमार्थिकरूप-योर्निवृत्त्योर्भेदेन विषयत्वोपपत्तिसम्भवात्—इति चेन्न ॥ प्रातिभासि-कपदार्थस्याप्रामाणिकतया पारमार्थिकनिवृत्तेरेव विषयत्वं वाच्यम्, तच्च नोपपद्यते, तस्याः कृत्युद्देश्यत्वात्—इत्यभिप्रायकतया भाष्यस्य प्रवृत्तत्वेन विरोधाभावात् ॥

वस्तुतस्तु—एकस्या एवाविद्यादिरूपप्रपञ्चनिवृत्तेः ब्रह्मनिष्ठत्व-स्वनिष्ठत्वाभ्यां कृतिसाध्यत्वकृत्युद्देश्यत्वयोरुपपत्तिः॥ न च—प्रपञ्च-निवृत्तिविशिष्टब्रह्मरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्न-

स्य निवृत्तत्वान्न नियोगनिष्पाद्यमवशिष्यते–इति वाच्यम् । प्रथमतः प्रपञ्चनिवृत्तिविशिष्टब्रह्मानुपाधायिका तादृशविशिष्टब्रह्मविषयिणी कृतिर्जायते, तया चापूर्वं, ततस्साक्षात्कारद्वारा प्रपञ्चनिवृत्त्युपधानमिति तन्मतनिष्कर्षात्–वृष्टिगुरुतरभारोत्तोलनादिक्रियाविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तिदर्शनेन तद्गोचरकृतेस्तदुपधायकत्वमिति नियमाभावात् 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादिश्रुतौ द्रष्टृदृश्यशून्यब्रह्मगोचरकृतिर्विवक्षिता न तु तदुपधायिकाऽपीति तदनुपधायककृत्याऽपि नियोगरूपादृष्टोपपत्तिरिति ॥

ननु च–उक्तरीत्या तन्मतनिष्कर्षे प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोगो नियोगात्प्रपञ्चनिवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयाभिधानं नियोगस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन नियोगाश्रयस्य प्रयोक्तुरपि तेन नाशात् नियोगासिद्धिरित्यादि दूषणं च श्रीभाष्योक्तं नोपपद्यते, प्रपञ्चनिवृत्त्यनुपधायकतद्विषयककृत्या नियोगाभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयस्याश्रयनाशस्य चाप्रसक्तेः । एवमितिकर्तव्यताविरहाभिधानमपि न युज्यते, प्रपञ्चनिवृत्तिविषयककृतौ तद्विषयकज्ञानेच्छयोरेव इतिकर्तव्यतात्वसम्भवात्–इति चेत् ॥ उच्यते । पाकविषयककृतिमात्रसत्त्वे पाकाद्यनिष्पत्तिदशायामपि पाकं करोतीत्यादिव्यवहारवारणाय विषयत्वस्य द्वितीयार्थत्वे स्वाश्रयोपधायकत्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, विषयित्वस्य तदर्थत्वे स्वनिरूपकोपधायकत्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन, कृञ्धात्वर्थेऽन्वय इत्यङ्गीकरणीयम् ॥

अत एव व्युत्पत्तिवादे—

"चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातार्थकृतावुपधायकत्वविषयित्वोभयसम्बन्धेन पाकाद्यन्वयात् न पाकाद्यनिष्पत्तिदशायां पचतीति प्रयोगः । एवं चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कृतेस्तृतीयार्थत्वे जन्यत्वविषयत्वोभयसम्बन्धेन तस्याः पाकेऽन्वयः । कृतिजन्यत्वस्य

तृतीयार्थत्वेऽपि स्वनिरूपकविषयत्वं सम्बन्धमध्ये निवेशनीयम् । कृतिविषयत्वमेव वा तृतीयार्थः । स्वनिरूपकजन्यत्वं–विषयतायास्सम्बन्धमध्ये अन्तर्भावनीयम्" —इत्युक्तम् ॥

एवं च–तदनुपधायकतद्विषयककृतिबोधस्याप्रामाणिकतया प्रपञ्चाभावविशिष्टब्रह्मविषयकविशिष्टोपधायककृतेरेव 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादिवाक्यात् बोध इत्यङ्गीकार्यम् । ततश्च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ यागकृत्या निष्पन्नेन यागेनापूर्वं, ततस्स्वर्ग इतिवत्–प्रपञ्चनिवृत्तिविषयकृत्या प्रपञ्चनिवृत्तिः, तया चापूर्वं, तेन च साक्षात्कारद्वारा प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः–इत्येव तैस्स्वीकार्यमित्यभिप्रायेण **श्रीभाष्ये** अन्योन्याश्रयाद्यभिधानम् ॥

न च–तदनुपधायकतद्विषयककृतिबोधोऽपि क्वचिदनुभवसिद्धः–

'निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः',

'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्'—

इत्यादावन्यविषयककृत्याऽन्योपाधानस्य उक्तत्वादिति–वाच्यम् । तदनुपधायकताद्विषयककृतिबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽपि नियोगवाक्यार्थस्थले कृतिविषयीभूतयागादेरेवापूर्वद्वारा फलजनकत्वदर्शनेन कृतिजन्यप्रपञ्चनिवृत्तेरेवापूर्वजनकत्वरूपकरणत्वस्य वाच्यतयाऽन्योन्याश्रयादेर्दुर्वारत्वात् ॥ अत एव श्रीभाष्ये—नियोगो नियोज्यविशेषणं करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः–इत्यनुक्त्वा 'विषयः करणम्' इति करणे विषय इति विशेषणमुपात्तम् । नियोगादौ विशेषणमनुपादाय करणे विषय इति विशेषणोपादानं–कृतेः करणत्वमयुक्तम्, यागादिस्थल इव कृतिविषयस्य करणत्वं वक्तव्यम्–इत्यभिप्रायगर्भम् । तेन च तैः कृतेरेव करणत्वमुच्यत इति सूच्यते ॥

व्यञ्जितं चेदं टीकायां—

"विशिंषन्निति विषय इति व्युत्पत्त्या विषयो यागादिः कृतिसाध्या-

पूर्वप्रतिपत्तिवेलायां कृत्यवच्छेदकत्वेन विषयः, स एव कार्यनिष्पत्तौ करणम् " इति ॥

अत्र—एवकारेण कृतेः करणत्वव्यवच्छेदः । इत्थं च कृतेः करणत्वायोगात् करणजनकतदनुग्राहकयोरेव इतिकर्तव्यतात्वात् कृतिजनकज्ञानेच्छयोरितिकर्तव्यतात्वासम्भवात् प्रपञ्चनिवृत्तिजनकतदनुग्राहकयोरेव तथात्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायेण श्रीभाष्ये इतिकर्तव्यताखण्डनं कृतम् ॥

तथा हि—

इतिकर्तव्यता तावद्द्विविधा; करणस्वरूपोत्पादिका, तज्जन्यापूर्वरूपकार्योत्पादिका चेति । आद्या द्विविधा—दृष्टद्वारा करणोत्पादिका अदृष्टद्वारा च ; यथा व्रीहीनवहन्तीति विहितावघातादिकं तण्डुलपुरोडाशादिरूपदृष्टद्वारा यागजनकम्, व्रीहीन् प्रोक्षतीति विहितप्रोक्षणं च अदृष्टद्वारा यागादिरूपकरणनिष्पादकम् । द्वितीया च दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गं यागजन्ये परमापूर्वे स्वजन्यकालिकापूर्वद्वारा कारणं। दृष्टद्वारा करणोत्पादिकारूपेतिकर्तव्यता प्रकृते न सम्भवति, घटादिनिवृत्तिहेतुभूतस्य मुद्गरादिघातादेरिव कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिहेतुभूतस्य कस्याप्यदर्शनात् ॥

न च—अद्वितीयत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणजनकत्वात् भावरूपेतिकर्तव्यता—इति वाच्यम् । तस्य साक्षादेव प्रपंचनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वस्य युक्तत्वेन मोक्षकारणजनकत्वायोगात् ॥ न च—अन्तरिन्द्रियबहिरिन्द्रियाद्यप्रवृत्तिरूपशमदमयोरभावरूपेतिकर्तव्यतात्वं सम्भवतीति—वाच्यम् । शमादीनां ज्ञानजनकत्वेन प्रपंचनिवृत्तिरूपकरणनिष्पादकत्वायोगात्, अदृष्टद्वारा भावस्याभावस्य वा प्रपंचनिवृत्तिजनकत्वाङ्गीकारे प्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन मिथ्यात्वानुपपत्तेः ॥

तथा च—दृष्टादृष्टद्वारभेदभिन्ना करणस्वरूपोत्पादिका भावरूपाऽभावरूपा वा इतिकर्तव्यता न सम्भवति । नापि करणजन्यकार्योत्पादिकेतिकर्तव्यता प्रकृते सम्भवति तादृशेतिकर्तव्यतायाः दक्षिणादानादेरिव करणस्वरूपनिष्पत्त्यनन्तरकालवृत्तित्वावश्यकतया कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणनिष्पत्यनन्तरं तादृशेतिकर्तव्यताया अपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वेन सद्भावानुपपत्तेः ॥

न च—भावरूपेतिकर्तव्यतायाः प्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तरकालवृत्तित्वासम्भवेऽपि अभावरूपायास्तस्याः सम्भव इति—वाच्यम् । तथाविधेतिकर्तव्यताया अदर्शनेनाप्रामाणिकत्वात् तादृशेतिकर्तव्यताया अपि कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणे इतिकर्तव्यताया भेदासिद्धेश्च ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तं **श्रीभाष्ये**—

"अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्यनुग्रहम्"— इति ॥

अत्र टीका—'अभावादेव--अभावरूपेतिकर्तव्यतायाः अप्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः' इति ॥

शतदूषण्यां तु—

"अभावात्—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तर्गतत्वेन करणात्, पृथगभावादित्यर्थः । केचित्तु अस्य भाष्यस्यैवमर्थमाहुः—अभावत्वादेव न हेतुत्वमुच्यत इति । तत्र शब्दास्वारस्यमर्थानौचित्यादिकं च द्रष्टव्यम्" —इत्युक्तम् ॥

परे तु—

"प्रपञ्चस्याविद्योपादानकत्वात् अविद्यानिवृत्त्या प्रपञ्चस्य निवृत्तिः, उपादाननाशस्य उपादेयनाशजनकताया लोकसिद्धत्वात् । तथा च प्रपञ्चनिवृत्तावविद्यानिवृत्तिरेवेतिकर्तव्यतेत्याशङ्कानिरासपरं **अभावरूपत्वे चेत्यादिभाष्यम्** ॥ अभावादेव—अविद्यानिवृत्तेरभाव-

त्वादेव असत्त्वादेव, न हेतुत्वमित्यर्थः ॥ तन्मते तावत्--अविद्यानिवृत्तिर्न सती, ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात्; नापि सदसदात्मिका, सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधेन व्याघातात्; नापि सदसद्विलक्षणा, सदसद्विलक्षणभूताया अविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वेन तस्या अपि निवृत्त्यापत्त्या अविद्योन्मज्जनप्रसङ्गात् । अतः परिशेषात् असती वा, तामपि कोटीमतीत्य पञ्चमप्रकारा वा, अविद्यानिवृत्तिरित्यभ्युपगम्यते ॥ एवञ्च--अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे पञ्चमप्रकारत्वे वा कालसम्बन्धित्वासम्भवात् कालसम्बन्धित्वघटितहेतुत्वं तस्या नोपपद्यत इति भावः"--

--इत्याहुः ॥

तस्मान्निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादस्यायुक्तत्वात् तादृशकार्यान्विततया वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति न युक्तमित्यादिकमन्यत्र प्रपञ्चितमिति दिक् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
शास्त्रारम्भसमर्थनवादः
समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शास्त्रारम्भसमर्थन-

तात्पर्यदीपिका.

श्रीशं श्रीयादवाद्रीशं श्रीलक्ष्मणमुनिं मुदा ।
प्रणम्य विदुषां प्रीत्यै कुर्वे तात्पर्यदीपिकाम् ॥

पु. प.

१. १. हेतव इति ॥ ग्रन्थारम्भे स्वेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्प्रणमति हेतवे सर्वजगतामित्यादिना ॥ हेतव इति—त्रिविधकारणायेत्यर्थः । यादवगिराविति—अर्चारूपेणावतीर्णाय ; नारायणायेति शेषः । अत्र जगत्कारणत्वहेयप्रत्यनीकत्वाभ्यां परत्वं, यादवगिरावित्यादिना सौलभ्यं, श्रियःकान्तत्वेन आश्रितसंरक्षणोपयोगि कल्याणगुणजातं च प्रतिपाद्यते ॥ अनेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तये शास्त्रार्थसंक्षेपश्चार्थतः कृतो भवति ॥

१. ७. **श्रीमद्रामानुजार्यमिति** ॥ ईश्वरनमस्कारानन्तरमाचार्यं नमस्करोति श्रीमद्रामानुजार्यमित्यादिना ॥ आचार्योपदिष्टार्थस्य सर्वस्यापि मनसि सुप्रतिष्ठितत्वं भगवत्कटाक्षविशेषप्रवर्तितसत्त्वोद्रेकनिष्ठस्यैव भवतीति द्योतनायेश्वरनमस्कारस्य प्राथम्यमिति बोध्यम् । अत्र वीचीतृणशब्दाभ्यां श्रीभाष्याध्येतृभिरनायासेनैव प्रतिपक्षनिरसनं कर्तुं शक्यमिति व्यज्यते ॥

१. १३. **शास्त्रारम्भार्थेति** ॥ श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थं स्वसिद्धान्तमादौ प्रदर्शयति शास्त्रारम्भार्थेत्यादिना ॥

---

१. श्रीयादवाद्रिनिवासिभिः श्री॥ उ॥ ति. ऐ. स्था. कुप्पनैयङ्गार्यवर्यैर्विरचिता.

पु. प.

२. ६. **नन्विति**॥ शास्त्रारम्भार्थत्वं चतुस्सूत्र्या न सम्भवति, आप्तोपदेशादिनाऽपि तत्सम्भवादित्याशङ्कते नन्विति ॥

२. ८. **चेन्नेति**। समाधत्ते नेति॥ **अल्पायाससाध्यचतुस्सूत्रीप्रवृत्ताविति** । अयं भावः—इष्टसाधनताज्ञानजन्यप्रवृत्तेर्निष्फलत्वे प्रवर्तमानस्य दुःखानुभवदर्शनात्प्रवृत्तित्वेनेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्यकारणभावनिर्णयादेव तत्तत्कार्येषु प्रवर्तते पुरुष इत्यङ्गीकरणीयम् । अल्पायाससाध्यप्रवृत्तेः कदाचिन्निष्फलत्वसम्भवेऽपि बलवत्तरदुःखानुभवादर्शनात् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितेष्टसाधनताज्ञानादपि क्वचित्प्रवृत्तिरुपेयते। बह्वायाससाध्यप्रवृत्तेर्निष्फलत्वे बलवत्तरदुःखानुभवदर्शनेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितेष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वाङ्गीकार उचित इति ॥ तथा चोक्तं **मणिकृता**—'बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिश्चावश्यकार्थनिश्चयादेव' इति ॥

२. १३. **नन्विति** ॥ यद्धर्मावच्छिन्ने प्रवृत्तिः, तद्धर्मावच्छिन्नविषयकेष्टसाधनताज्ञानं कारणं, चतुस्सूत्र्या तु न तथाविधं ज्ञानं जन्यते—इति कथं तस्याश्शास्त्रारम्भार्थत्वमिति शङ्कते नन्वित्यादिना ॥

३. ११. **मैवमिति** ॥ अत्र शास्त्रारम्भार्थत्वं न तावत् शास्त्रविषयकप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानसम्पादकत्वं, किन्तु शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविघटकत्वम् । तच्च चतुस्सूत्र्या जन्यत इति समाधत्ते मैवमित्यादिना ॥

४. २०. **नन्विति** ॥ ननु शब्दसामान्यस्य सिद्धार्थविषयकतात्पर्याभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिसिद्धार्थकत्वं न सम्भवति, तत्तदर्थगोचरशक्तितात्पर्ययोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्--इत्याशङ्कते नन्विति ॥

पु. प.

५. १. **चेन्नेति** ॥ समाधत्ते नेति । अयं भावः—प्राभाकरमते शक्तितात्पर्ययोरत्यन्तभेदाभावेन व्याप्यव्यापकभावस्य सूपपादतया पदानां सिद्धार्थबोधकत्वरूपव्यापकाभावे तद्व्याप्यतत्तात्पर्यकत्वरूपव्याप्याभावश्च सम्भवतीति तन्निरसनाय सिद्धव्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमसूत्रे आवश्यकमिति ॥

६. १६. **शब्दार्थयोस्सम्बन्धान्तरादर्शनादित्यादि** ॥ शब्दप्रयोगसमनन्तरमर्थस्मृतिर्जायत इत्यनुभवसिद्धम्। तत्र शब्दार्थयोः कस्सम्बन्ध इत्याकाङ्क्षायां, अनुमानादिवज्जन्यजनकभावादिसम्बन्धादर्शनात् बोध्यबोधकभाव एवेति निर्णयो भवति। तत्प्रकारश्च—शब्दश्रवणसमनन्तरभाव्यर्थस्मृतिः सम्बन्धज्ञानजन्या, सम्बन्धिज्ञानजन्यत्वात्, व्याप्तिस्मृतिवत् । स च सम्बन्धः कार्यकारणभावात्मको न भवति, तेन रूपेणाज्ञायमानत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं, यथा संयोगः ॥

६. १७. **सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्चेति** ॥ गवादिशब्दाः किमस्मन्मातापित्रादिभिस्सङ्केतिताः, उत तत्पूर्वमेव कैश्चित्सङ्केतिता इति विकल्पे—न तावत्प्रथमः पक्षः, अनेकैः पुरुषैस्तेषु तेष्वर्थेष्वेकरूपशब्दप्रयोगदर्शनात् ; नापि द्वितीयः, अयं शब्दोऽनेन पूर्वं सङ्केतित इति सङ्केतयितृपुरुषज्ञापकप्रमाणाभावादिति ॥

७. ९. **वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहकाल इति** ॥ प्रवृत्त्यनुमितेति ॥ इयं क्रिया प्रयत्नपूर्विका, विलक्षणक्रियात्वात्, स्वीयक्रियावत्। अयं प्रयत्नः कृतिसाध्यताज्ञानजन्यः, जीवीयप्रयत्नत्वात्, अस्मदीयप्रयत्नवत् ॥ तादृशज्ञानं घटमानयेत्यादिवाक्यजन्यं, तादृशवाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । यत् यदन्वयव्य-

पु. प.

तिरेकानुविधायि, तत् तज्जन्यं ; यथा दण्डचक्राद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायी घटः ॥

११.१२. **सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनपरं प्रथमसूत्रमावश्यकमिति ॥** ननु–विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्यङ्गीकुर्वतां मते कर्मविचारात्मकद्वादशलक्षण्या उत्तरं ब्रह्मविचारात्पूर्वं सिद्धरूपदेवताविचारात्मककाशकृत्स्नीयदेवताकाण्डस्यापि शास्त्रान्तर्गतत्वात् तत्र च सिद्धे व्युत्पत्तेरवश्यम्भावेन पुनरपि जिज्ञासासूत्रे सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनं विफलम्–इति चेन्न । "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति वृत्तिग्रन्थानुसारेण जैमिनिप्रणीतषोडशलक्षणात्मककर्मविचारेण सहैव ब्रह्ममीमांसाया ऐकशास्त्र्याङ्गीकारात् काशकृत्स्नीयदेवताकाण्डविशेषस्य तत्राप्रवेशात्, जैमिनिप्रणीतकर्मविचारे च प्राधान्येन सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनस्यानपेक्षितत्वाच्च, स्वातन्त्र्येण सिद्धेव्युत्पत्तिसमर्थनं जिज्ञासासूत्रे आवश्यकमेवेति ॥ एतत्तत्त्वमस्मदीयैकशास्त्र्यमीमांसायां विस्तरेण प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥

१२.१२. **यत्तु सिद्धपरवाक्येष्वपि शाब्दबोधसम्भव इत्यादि॥** अनुमायेति । पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणानन्तरभाविमुखविकासः पुत्रोत्पत्तिरूपप्रियवस्तुविषयकबोधजन्यः, विजातीयमुखविकासत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं, यथा गेहे निधिरस्तीति वाक्यश्रवणजन्यमुखविकासः ; तादृशबोधस्तद्वाक्यजन्यः, तद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्–इति ॥ लिङ्गपदस्यानुमित्युपयोग्यर्थकतया प्रकृते पक्षपरत्वमपि सम्भवतीति बोध्यम् ॥

१९.२३. **अत्र टीकेत्यादि ॥** बुद्धिपूर्वव्युत्पत्तिः, यादृच्छिकव्यु-

पु. प.

त्पत्तिरिति—द्वेधा व्युत्पत्तिर्दृश्यते । कार्यार्थे एव बालानां प्रथमतो यादृच्छिकी व्युत्पत्तिरिति पक्षे अम्बातातमातुलादिसप्रतियोगिकशब्दानां व्युत्पत्तिर्दुरुपपादा । गामानयेत्यादिव्यवहारेण यथा गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिः, न तथाऽम्बामानयेत्यादिव्यवहारेण व्युत्पत्तिस्सम्भवति । प्रयोज्यवृद्धेन अम्बामानयेति शब्दश्रवणसमनन्तरं स्वमातुरानयनमेव कार्यमिति ज्ञायते, न पार्श्वस्थबालस्य मातुरानयनं । आनयनान्वितप्रयोज्यवृद्धमातरि गृहीतशक्तिकस्याम्बापदस्य स्वमातृबोधकत्वं कथं बालः प्रत्येति । अतो बालस्य प्रथमतो व्यवहाराच्छक्तिग्रहो न सम्भवतीति बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तिरेव प्राथमिकीत्यकामेनापि स्वीकरणीयेति भावः ॥

१६.११. **नन्विति** ॥ नन्वङ्गुलिनिर्देशपूर्वकमियमम्बेत्यादिपदानां शक्तिग्रहोपपादनं न सम्भवति, तद्वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वासम्भवात्—इत्याशङ्कते नन्वित्यादिना ॥

१६.१७. **अत्र वदन्तीति** ॥ प्रकृते इयमम्बेत्यादिवाक्याज्जायमानं शक्तिज्ञानं भट्टमतरीत्या शाब्दबोधात्मकमेवेति समाधत्ते अत्र वदन्तीत्यादिना ॥

१६.२१. **पश्यतश्श्वैतिमं रूपमिति** ॥ पश्यतश्श्वैतिमा रूपमिति[1] बहुषु दृश्यते । श्वैतिमानं चेत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते ॥

१७.१९. **श्रीभाष्येऽपीति** ॥ एतत्पक्षस्य श्रीभाष्याद्यभिमतत्वसूचनाय श्रीभाष्येऽपीत्यादि ॥

१८. ४. **वेदान्ताचार्यास्त्विति** ॥ भट्टमतरीत्या शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधरूपत्वाङ्गीकारापेक्षया प्रकारान्तरेणापि शक्तिज्ञा-

---

१. रूपं श्वैतिमेति पश्यत इत्यर्थः ॥

पु. प.

ननिर्वाहस्सम्भवतीत्याह वेदान्ताचार्यास्त्विति ॥ एतत्पक्षस्य अत्यन्तप्रसिद्धत्वाभावेन श्रुतप्रकाशिकादिष्वनुक्तिरिति ध्येयम् ॥

१८.२२. तैस्तैश्शब्दैरित्यादि ॥ तैस्तैश्शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वेत्यादि। प्राभाकरमतोक्तानुभाविकशक्तेराकांक्षास्थानीयतया अम्बादिपदघटितवाक्येऽपि तादृशशक्तिरूपाकांक्षाज्ञानं सम्भवतीति भावः ॥

१८.२४. नन्वित्यादि ॥ ननु शब्देनान्वयपर्यन्ताभिधानं ह्यन्विताभिधानमिति ॥ श्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतत्वेनाम्बादिपदानां पुरोवर्तिव्यक्तिविशेषे शक्त्युपपादनेऽपि अन्विताभिधानभङ्गो दुर्वार इत्याशङ्कते ननूक्तरीत्येत्यादिना ॥

१९.२२. अत्र केचिदित्यादि ॥ सुप्रसिद्धाभिहितान्वयपक्षमवलम्ब्यैव शक्तिग्रहोपपादनं कृतमिति न काप्यनुपपत्तिरिति केषांचित्समाधानमाह—अत्र केचिदित्यादिना ॥

२०.२६. वदन्तीति ॥ अत्र वदन्तीत्यनेनास्वरसस्सूचितः । न च केवलघटादिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्योपस्थितिद्वारा घटादिपदज्ञानस्यैका कारणता, आकाङ्क्षाज्ञानस्य साक्षाच्छाब्दबोधे अपरा कारणता, सांसर्गिकविषयताभिन्नविषयताया उपस्थितिजन्यतावच्छेदकता चेति--त्रयं कल्पनीयमभिहितान्वयपक्षे ; अन्विताभिधानपक्षे न तथा कल्पनेति । न चोदाहृतभाष्यस्यान्विताभिधानपक्षे विरोधो दुर्वार इति वाच्यम्, तद्भाष्यस्य शब्दानां निर्विशेषवस्तुबोधकत्वनिराकरणे तात्पर्यात् । अत एव 'शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्' इति भाष्येऽनुगृहीत-

पृ. प.

मिति नानुपपत्तिरिति । सूचितश्चायमस्वरसो ग्रन्थकृतैव वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥

२१. १. **वस्तुतस्त्वित्यादि** ॥ ननु—अन्विताभिधानपक्षाङ्गीकारो न युक्तः, अन्विताभिधानं नाम—इतरपदार्थान्वितस्वार्थबोधनमेव ; तथा सति, इतरपदार्थानामनेकत्वेन तत्तत्पदसमभिव्याहारकाले तत्तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं घटादिपदानामङ्गीकरणीयमिति सर्वेषां पदानां नानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वेन नानार्थत्वप्रसङ्गः, पदान्तरसमभिव्याहारानवच्छिन्ननानाधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव नानार्थत्वमित्यङ्गीकृत्य तादृशातिप्रसङ्गवारणे तदपेक्षया लाघवात् पदानां स्वार्थमात्रावबोधनमेव शक्तिरित्यङ्गीकार उचितः--इति चेत्। तत्राह—वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥

२१. ४. **न चेत्यादि** ॥ संसर्गस्य समभिव्याहारलभ्यतया तदंशेऽपि शक्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति शङ्कते—न चेति ॥

२१. ७. **समभिव्याहारेत्यादि** ॥ समभिव्याहारजन्यतावच्छेदकस्य सांसर्गिकविषयत्वस्य पदजन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, अन्यथा घटादिपदस्य घटादावपि शक्तिर्न सिध्यतीति समाधत्ते—समभिव्याहारेत्यादिना ॥

२१.१९. **वस्तुत इत्यादि** ॥ अन्वयव्यतिरेकबलाद्घटादिपदत्वेन केवलघटादिविषयकशाब्दत्वेन कार्यकारणभावाङ्गीकारे अभिहितान्वयपक्षे गौरवं, अन्विताभिधानपक्षे लाघवं चोपपादयति—वस्तुत इत्यादिना ॥

२८.७. **एवञ्चेत्यादि** ॥ सिद्धार्थेऽपि प्राथमिकव्युत्पत्तिसम्भवप्रकारं निगमयति—एवञ्चेति ॥

पृ. प.

२८. ९. **किञ्चेत्यादि** ॥ अपूर्वात्मककार्यस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तत्र व्युत्पत्तिर्न सम्भवतीत्युपपादयति—किञ्चापूर्वस्येत्यादिना ॥

२८. २३. **अत्र प्राभाकरा इति** ॥ अथापूर्वत्वेनापूर्वस्य लिङा-दिपदवाच्यत्वाभावेऽपि कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वेन तद्वाच्यत्व-मवश्यमङ्गीकरणीयम्, अन्यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ आशुतरविनाशिनो यागादेः स्वर्गसाधनत्वासम्भवात् । इष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे तद्वाक्यजन्यबोधानन्तरं नियो-ज्यस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीति यागनिष्ठस्वर्गसाधनतानि-र्वाहकमपूर्वात्मकं कार्यमवश्यमङ्गीकरणीयमिति वदतां प्राभा-कराणां मतमुपन्यस्यति—अत्र प्राभाकरा इति ॥

३१. ९. **तन्नेत्यादि** ॥ यजदेवपूजायामित्यनुशासनाद्देवताप्री-त्यवच्छिन्नव्यापाररूपदेवताराधनस्य स्वर्गसाधनत्वे प्रतिपा-दिते तद्घटकदेवताप्रीतेरेव द्वारत्वलाभेन यागकारणतानि-र्वाहसम्भवात् अपूर्वस्य लिङादिवाच्यत्वानङ्गीकारेऽपि न किञ्चिद्बाधकमित्यभिप्रेत्य तन्मतं दूषयति— तन्नेत्यादिना ॥ अत्र देवताप्रीत्यवच्छिन्नव्यापारस्य देवताराधनरूपत्वमङ्गीकृ-त्य यागादीनां देवताप्रीतिद्वारा स्वर्गादिकारणत्वनिर्वाहप्र-कारकथनमभ्युपगमवादमात्रम्, सिद्धान्ते यागादीनां स्वर्गसा-धनत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् । तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ लिङादयो हि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं प्रतिपादयन्ति, नेष्टसाधनत्वादिकम् । तथा च— यागाद्याराध्यदेवताया एव फलसाधनत्वात् या-गादिकं देवताराधनरूपमेव । आराधनं च—स्वयं प्रयो-जनप्रीतिहेतुव्यापारविशेषः । गामाराधयति, ब्राह्मणमारा-

पु. प.

धयतीत्यादौ तथा प्रतीतेः ॥ आराधितो देवताविशेष एव फलसाधनं भवतीति पूर्वाचार्यपरिशीलितः पन्थाः ॥

तथा चानुगृहीतं **भगवद्भिर्भाष्यकारैः फलाधिकरणे**—

"यजदेवपूजायामिति देवताराधनभूतयागाद्याराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिन् तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात् । 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्यादिषु कामिनस्सिषाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति नातत्परत्वशङ्का युक्ता ॥ एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वादिपरिकल्पनं च प्रामाणिका न सहन्ते । लिङादयोऽपि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुमतामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति प्रागेवोक्तम् ॥" —इति ॥

अतो यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वनिर्वाहार्थं प्रकारान्तरानुसरणमभ्युपगमवादमात्रमित्यवधेयम् ॥

३२. २१. **नियोगस्यापीति** ॥ नियोगो नाम—अपूर्वात्मकं कार्यमेव, स च नियोगो यजेतेत्यादौ प्रधानतया प्रतिपाद्यते । सुखरूपत्वेन स्वत इष्टत्वं च तस्याभ्युपगम्यते । स्वप्राधान्यनिर्वहणाय स्वं साधयतः पुंसः स एव स्वर्गं ददाति ; यथा स्वप्राधान्यनिर्वहणाय अनुजीविनामभिमतं प्रभुर्ददाति तद्वत् ॥ तथा च राजकीयाः पुरुषाः राज्ञोऽतिशयाय यथा तत्सेवादिकं कुर्वन्ति तथा नियोगसुखसिद्ध्यर्थं यागादिकं

पु. प.

कार्यमिति नियोगसुखवादिनां मतम् ॥ तदुक्तं पञ्चिकायां–

"आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।
कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥" –इति ॥

तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति– नियोगस्यापीत्यादिना ॥

३४. ९. **किञ्चेति** । कृतिभावभाविकृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यमिति वाक्यावगतस्येत्यर्थः ॥ **यागस्वर्गोभयव्यावृत्तत्वादिति** । कृतिसाध्यत्वमात्रोपादाने यागे कृत्युद्देश्यत्वमात्रोपादाने स्वर्गे चातिप्रसक्तत्वेन विशिष्टस्योभयव्यावृत्तत्वमिति भावः ॥

३९. ८. **अत्रेदं बोध्यमित्यादि** ॥ ननु वेदान्तवाक्यानां सिद्धार्थपरत्वसाधनेऽपि ब्रह्मविचारस्य मीमांसकान्प्रति कर्तव्यतासाधनं न सम्भवति, विचारविषयीभूतस्य ब्रह्मपदार्थस्य जीवातिरिक्तत्वेन तैरनङ्गीकारात् पक्षस्यैवाप्रसिद्धेः ; कथञ्चित्पक्षप्रसिद्धिसम्पादनेऽपि तस्य यागादिविचारवत् कर्मविचारान्तर्गतत्वात् कर्मविचारानन्तरकर्तव्यतासाधनं सुतरां न सम्भवतीत्याशङ्कायामाह––अत्रेदं बोध्यमित्यादिना ॥

४०. २९. **कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रत्वेनेति** ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् –इति न्यायेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वादैकशास्त्र्यमिति भावः ॥

४१. १७. **एतेनेत्यादि** ॥ निर्विशेषब्रह्मवादिभिः अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र अथशब्दस्य साधनचतुष्टयानन्तर्यपरत्वमङ्गीक्रियते । तच्च–नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्र फलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं चेति ॥ "शमदमादयश्च––लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः, बाह्यकरणानामुपरमो दमः, ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः, शीतोष्णा-

पृ. प.

द्विद्वन्द्वसहनं तितिक्षा, निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनसः स्थितिः समाधानं, सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा—एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसम्पत्''—इति **रत्नप्रभायां** व्यक्तम् ॥

४३. ३. **कर्मविचारेत्यादि** ॥ इयं **श्रुतप्रकाशिकासूक्तिः**—''ननु यद्यैकशास्त्र्यं कर्मब्रह्मविचारयोः, तर्हि उपक्रमे साधारणार्थः प्रतिज्ञायेत--अथातो वेदार्थजिज्ञासेति । न चैवं प्रतिज्ञातं, किंतु पूर्वभागासाधारण एव प्रतिज्ञातः--अथातो धर्मजिज्ञासेति'' ॥ तत्रैव—''तत्र धर्मशब्दस्य साध्यधर्मविषयतया प्रसिद्धिप्राचुर्येण बुद्धिस्थत्वात् पूर्वभागप्रतिपन्नत्वेन प्राथम्यात् धर्मजिज्ञासापदेनैव तन्त्रेण वा अर्थतो वा प्रतिज्ञातत्वोपपत्तेश्च''—इति ॥

४३. ७. **उल्लसितेत्यादि** ॥ उल्लसिता अर्जुनस्य दीप्तिः, तादृशी अर्जुना—धवला दीप्तिश्च, यस्य । कुवलयस्य—भूमण्डलस्य, इन्दीवरस्य च । संमोदकः—सन्तोषजनकः । हरिः—श्रीकृष्णः, चन्द्रश्च ॥ —इत्यर्थः ॥

४३. २०. **नन्वित्यादि** ॥ ननु—कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारं प्रति साक्षाद्धेतुत्वं न सम्भवति ; कर्मविचारो हि कर्मविशेष्यकाल्पास्थिरफलत्वप्रकारकनिर्णयविशेषः ; तेन च 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति, नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते' इत्यादिश्रुत्या आपातप्रतीतिसिद्धानन्तास्थिरफलत्वप्रकारककर्मविशेष्यकज्ञानप्रतिबन्ध एव साक्षाद्भवति ; तस्य ब्रह्मविचारहेतुत्वं कथं सङ्गच्छते—इति चेत् तत्प्रकारमेवोपपादयति ॥

४५. १८. **न चेत्यादि** ॥ नन्विदं सर्वं तदा शोभते यदि ब्रह्मजिज्ञासापदस्य ब्रह्मविचारेच्छापरत्वं स्यात् ; तदेव न सम्भवति, किन्तु चिकित्सादिपदवत् परार्थानुमितित्वावच्छिन्ने रूढत्वात्—इत्याशङ्कते न चेति ॥

पृ. प.

४९. २३. **जिज्ञासापदस्येत्यादि** ॥ जिज्ञासापदस्य रूढत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण परार्थानुमितिलाभसम्भवेन रूढ्यङ्गीकारो निष्प्रामाणिक इति समाधत्ते–जिज्ञासापदस्येत्यादिना ॥

४६. ११. **नन्वित्यादि** ॥ अथ विषसंपृक्तान्नभोजनकर्तरि विषं बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगवारणाय सनन्तस्थले कारकविभक्त्यर्थस्य सनर्थेच्छायामेवान्वयस्यावश्यकतया ब्रह्मण इति षष्ठ्यर्थस्य ज्ञानेऽन्वयासम्भवात् कथमुक्तार्थलाभ इति शङ्कते--नन्वित्यादिना ॥

४७. ३. **मैवमित्यादि** ॥ सनन्तसमभिव्याहारस्थले कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे सनर्थे चान्वयाङ्गीकारान्नोक्तदोषावकाश इति समाधत्ते–मैवमित्यादिना ॥

९३. १८. **तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि** ॥ प्रथमसूत्रस्य शास्त्रारम्भार्थत्वं निगमयति–तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिना ॥

इति प्रथमसूत्रविचारः ॥

अथ जन्माद्यधिकरणविचारः—

९३. २४. **स्वेतरेत्यादि** ॥ स्वेतरसमस्तवस्तुनिरूपितोत्कर्षवत्त्वमिति, उत्कर्षवत्त्वव्याप्यमित्यर्थः । यथाश्रुते तादृशबृहत्त्वस्य परममहत्परिमाणादिरूपतायाः **ब्रह्मपदशक्तिवादे** ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधः प्रसज्येत ॥

९४. २. **नकिरिन्द्र इति** । हे इन्द्र ! त्वत्, उत्तरः–उत्कृष्टः, न, कोऽपीत्यर्थः ॥ न वा ओजीय इत्यादि । हे रुद्र ! त्वत्, ओजीयः--ओजस्वी, उत्कृष्ट इति यावत्, नास्तीत्यर्थः ॥

पु. प.

९४. २३. तादृशेत्यादि ॥ अत्र सत्यन्तानिवेशे स्थित्यादावतिव्याप्तिरिति तन्निवेशः ॥

इति जन्माद्यधिकरणविचारः ॥

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणविचारः—

९९. ३. न तत्रेत्यादि ॥

'असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् ॥
ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्तद्विपर्ययतोऽपिवा ॥'—

इति कारिकार्थं हृदि निधाय तथोक्तिः ॥ कारिकार्थश्च—असन्निकृष्टवाचा, अत्यन्तातीन्द्रियवस्तुबोधकशब्देन; द्वयं, वक्ष्यमाणद्वयं ; ताद्रूप्येण परिच्छित्तिः, येन रूपेण यद्वस्तु शास्त्रेण प्रतिपाद्यते तेनैव रूपेण प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः ; तद्विपर्ययतोऽपि वा, येन रूपेण यद्वस्तु शास्त्रतोऽवगन्तव्यं तदन्यरूपेण प्रत्यक्षादिना प्रतिपादनम्—इति ॥ तथा च—साधकान्तरसिद्धे बाधकान्तरबाधिते च शास्त्रस्य तात्पर्यं नास्तीत्यर्थः ॥

९९. ७. कार्यमित्यादि ॥ अत्र विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् अदृष्टद्वारा अस्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिस्सम्भवति । तयोरपि सविषयकत्वेन कारणत्वात्, स्वेन तयोरन्यथासिद्धत्वस्याङ्गीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण । समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य कार्यत्वे निवेशस्तु—यदुपादानिका प्रवृत्तिः तत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्त्वादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायेति ।

पु. प.

ध्वंसे बाधव्यभिचारवारणाय पक्षे हेतौ च सत्त्ववैशिष्ट्यं निवेशनीयमिति ॥

कृत्यादावेकत्वं च—स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नकृतिकत्वादिरूपं, स्वभिन्नकृतित्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वपर्यवसितं बोध्यम् ॥

९९. १०. **ज्ञानचिकीर्षेत्यादि** ॥ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावत्; विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नेच्छात्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावत्—इति ॥

९९. १२. **ईश्वरस्सिध्यतीति** ॥ तादृशज्ञानादिकं द्रव्याश्रितं, गुणत्वात्—इत्यनुमानेन द्रव्याश्रितत्वसिद्धौ द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिः । बाधप्रकारश्च—तादृशज्ञानादिकं न पृथिव्याद्यष्टद्रव्यवृत्ति, चेतनगुणत्वात्; नापि जीववृत्ति, नित्यज्ञानादित्वात्—इत्यादिना बोध्यः ॥

९९. १८. **साध्याप्रसिद्धेरित्यादि** ॥

कार्यं कृतिजन्यमित्यनुमाने घटादावेव साध्यप्रसिद्धेस्सम्पादनीयतया कार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वविशिष्टकृतिजन्यत्वसाधने पटादिरूपकार्याधिकरणवृत्तिकुलालादिकृतिमद्भेदप्रतियोगितावच्छेदककुलालादिकृतिजन्यत्वस्यैव घटादौ सत्त्वादुक्तसाध्याप्रसिद्धिस्सम्भवतीति भावः ॥

६८. १२. **आत्मानन्त्येन परिहृतमिति** ॥

अत्र यद्यपि द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तिं प्रति विजातीयापेक्षाबुद्धित्वेन कारणत्वात् तादृशवैजात्यस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धावस्वीकारेण न तद्बुद्ध्या सङ्ख्योत्पत्तिरिति प्रतीयते । सा च नोप-

पृ. प.

पद्यते । ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः द्वित्वजनकत्वानङ्गीकारे द्व्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वादीनामनुत्पादप्रसङ्गः । तत्तेश्वरीयापेक्षाबुद्धेरेवावश्यं द्वित्वाजनकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् ॥ न च—ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेः द्वित्वजनकत्वाङ्गीकारे तस्याः नित्यत्वेन तज्जन्यद्वित्वस्यापि नित्यत्वापत्तिरिति--वाच्यम्; क्षणविशेषविशिष्टापेक्षाबुद्धेरेव तज्जनकत्वाङ्गीकारात् । तत्र सहकारिक्षणनाशादेव द्वित्वनाशस्सम्भवतीति चेत्— तथाऽपि द्वित्वनाशं प्रति कुत्र चिदपेक्षाबुद्धिनाशस्य कुत्र चित् सहकारिक्षणनाशस्य च कारणत्वकल्पनापत्त्या तदपेक्षया जीवीयापेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वोत्पादकत्वाभ्युपगमो वरम् ।

अत एवोक्तं **विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यादिभिर्नैयायिकैः**—"सर्गाद्यकालीनपरमाण्वादौ ईश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणम्" इति ॥ तस्माज्जीवीयापेक्षाबुद्धेरेव द्वित्वोत्पादकत्वाङ्गीकारमतमवलम्ब्यैतदुक्तिरिति बोध्यम् ॥

७०. २०. **आहुरिति** ॥ अत्र—यद्यपि योनिशब्दस्य ब्रह्मज्ञानकारणपरतया योजनाविशेषमङ्गीकृत्य ब्रह्मज्ञानस्य शास्त्रव्यतिरिक्तप्रमाणाजन्यत्वस्य प्रतिपादने ब्रह्मणोऽपि प्रमाणान्तराप्राप्तत्वं सिद्धं भवतीति **भाष्यादौ** 'योनिः—कारणं प्रमाणम्' इत्युक्तिः—इति तात्पर्यवर्णनं दृश्यते ॥ तथापि श्रुतप्रकाशिकादौ एतादृशयोजनाया अप्रतिपादनेन ब्रह्मणस्साक्षात्प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाङ्गीकार एव भाष्याभिमत इति प्रतीयते। तदुक्तं शास्त्रयोनित्वाधिकरणभाष्ये—'ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद्ब्रह्मणः' इत्यारभ्य,

पु. प.

'ब्रह्मणः अभिधेयतया अन्वयात्, तत्-शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवत्येव' इत्यन्तेन ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणविचारः ॥

अथ समन्वयाधिकरणविचारः—

७०. २१. **अत्र मीमांसका इति** ॥ चतुस्सूत्र्याः पेटिकाद्वयगर्भत्वमस्ति । तत्र प्रथमपेटिकया वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रमितिजननसामर्थ्यं स्थापितं ; तत्र प्रथमाधिकरणे अप्रतिपत्तिः, द्वितीयाधिकरणे विप्रतिपत्तिश्च परिहृता । द्वितीयपेटिकया तु ब्रह्मणः अप्राप्तसफलत्वरूपतात्पर्यलिङ्गद्वयं समर्थ्यते ; तत्र शास्त्रयोनित्वाधिकरणे अप्राप्तत्वं स्थापितम्, अत्र तु सफलत्वं स्थाप्यते, उभयोरपि तात्पर्यग्राहकत्वात्—इति बोध्यम् ॥ अत्र वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वाभावेन निष्प्रयोजनत्वात्तदर्थविचाररूपब्रह्ममीमांसा अनारम्भणीयेति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति—अत्र मीमांसका इत्यादिना ॥

७२. २१. **तप्ते पयसीत्यादि** ॥ इयं श्रुतिः मीमांसादर्शने द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे 'गुणाश्च पूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वात्' इति सूत्रे उदाहृता । तत्र आमिक्षाकरणकयागे वाजिनगुणविधिर्युक्ता, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीतिवत्—इति पूर्वपक्षं कृत्वा ; "अत्र वैश्वदेवी" इति श्रुत्या "वाजिभ्यो वाजिनम्" इति वाक्येन च देवतात्वं प्रतीयते । यत्र श्रुत्या देवतात्वं तत्रामिक्षया सहैकवाक्यत्वं, यत्र चतुर्थी तत्र वाजिनेन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुति-

पु. प.

वाक्ययोर्विरोधे च श्रुतिर्बलीयसीति आमिक्षाकरणकयागे उत्पत्तिवाक्य एव वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्या देवताविशिष्टद्रव्यवाचिन्या द्रव्यविशेषसम्बन्धप्रतिपादनाद्गुणान्तराकाङ्क्षाविरहेण वाजिनरूपगुणान्तरान्वयो न सम्भवतीति शबरभाष्यादौ निर्णीतम् ॥

७४. २४. **आनन्दानुभवस्येत्यादि**॥ अत्र प्रयोजनत्वं प्रवृत्त्युद्देश्यत्वं । मुख्यत्वं च स्वत इष्टत्वलक्षणानुकूलत्वविशिष्टब्रह्मसम्बन्धित्वनिबन्धनमिति बोध्यम् ॥

७६. ९ **ब्रह्मणस्सर्वाधारत्वेऽपीत्यादि** ॥ यद्यपि 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' 'सर्वत्रासौ समस्तं च' इत्यादिप्रमाणैः घटत्वादिजातीनां घटादिव्यक्तिष्विव ब्रह्मणस्सर्वत्र वृत्तित्वं पतीयते । तथाऽपि तादृशवृत्तित्वं लोकसिद्धप्रकारेणाधेयत्वरूपं न भवतीति ग्रन्थकृदाशय इति बोध्यम् ॥

८०. १९. **तदेतत्प्रेय इत्यादि** ॥ इयं श्रुतिः बृहदारण्यके तृतीयाध्याये पठ्यते ॥ अत्र पुत्रादिदृष्टान्तत्रयोपादानस्यायं भावः । यथा लोके पुत्रस्य दुःखनिवर्तकत्वेन पुरुषार्थत्वं, वित्तस्य सुखहेतुत्वेन तत्त्वं, तदन्यस्य विषयस्य स्वयंप्राप्यत्वञ्चानुभवसिद्धम् ; तथा परमात्मनः सर्वप्रकारेणापि निरतिशयभोग्यत्वातिशयोऽस्तीति प्रतिपादनाय तथोक्तिरिति ॥

८१. ४. **जपादिद्वारकमेवेति** ॥ धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वाज्जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्चेति श्रीभाष्यसूक्तिं हृदि निधायाह--जपादीति ॥ अस्यार्थः श्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतः--'अर्थावबोधकत्वस्य होमादावव्याप्तत्वा-

पु. प.

दाह—जपादिनेति ; स्वरूपेणापीति--अर्थज्ञानानुष्ठानाभ्यामृते जप्यमानेनाक्षरमात्रेणापीत्यर्थः"—इति ॥

८१. १२. **तद्धास्य विजज्ञाविति** ॥ तत् --सच्छब्दितं परं ब्रह्म, अस्य—गुरोः वचनात्, विजज्ञौ—ज्ञातवान्, श्वेतकेतुरित्यर्थः । अत्र यद्यपि **विजज्ञा**वितिपदं ज्ञानसामान्यपरमेव, नोपासनपरं; पूर्वत्राष्टकृत्वोऽभ्यस्तेन 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति वाक्येन 'तन्मे विजानीहि' इति वाक्येन च प्रस्तुतविज्ञानविषयत्वादस्य विजज्ञावितिपदस्य तत्र च वाक्ये उपासनप्रसक्तेरभावात् । न हि विज्ञापयत्वित्यत्र उपासनं कारयत्वित्यर्थो युक्तः ; तथाऽप्युपक्रमे 'अविज्ञातं विज्ञातं भवति' इति श्रुतविज्ञातशब्दसमानार्थकत्वं उपसंहारगतविजज्ञावितिपदस्य न्याय्यमिति तत्पदस्योपासनार्थकत्वमेव युक्तम् । अत एवानुगृहीतं **श्रुतप्रकाशिकायां**—"तद्धास्य विजज्ञावित्यत्र विजज्ञाविति पदं अविज्ञातं विज्ञातमिति प्रक्रमश्रुतविज्ञातशब्दसमानार्थकम्" – इति ॥ इत्थं च—मध्ये विज्ञानशब्दस्य अतथात्वेऽपि उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यार्थमुपासनार्थकत्वमेव उचितमित्यभिप्रायेण उपासनतात्पर्यावगमादित्युक्तम् ॥

८२. ४. **हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादित्यादि** ॥ एवं हि तत्र निर्णीतं। **छन्दोगा** आमनन्ति—'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य, धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि'—इति । **आथर्वणिकाश्च**—'तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'—इति ॥ **शाट्यायनिनस्तु**--'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां

पु. प.

८२. ४. द्विषन्तः पापकृत्याम्'–इत्यादि ॥ **कौषीतकिनस्तु**–'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयस्सुकृतमुपयन्ति, अप्रिया दुष्कृतम्'–इति ॥ अत्र उपायनवाक्यं शाखान्तराधीतमपि हानिवाक्यशेषं, उत स्वतन्त्रम्? इति विचार्य परस्पराकाङ्क्षावशात् शेषशेषिभावस्समर्थितः ॥

सूत्रार्थस्तु–तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, हानाविति प्रदर्शनार्थम् । केवलायां हानौ केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यम्भावी; कुतः, उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितम् । विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वात् उपायनवाक्यस्य ॥ प्रदेशान्तराम्नातस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवदिति ॥ कालापिनः— 'कुशा वानस्पत्याः' इत्यामनन्ति । शाट्यायनिनां तु 'औदुम्बर्यः कुशाः' इति वाक्यं सामान्येन वानस्पत्यत्वेन अवगताः कुशाः औदुम्बर्य इति विशिंषत् तद्वाक्यशेषतामापद्यते ॥ तथा देवासुराणां छन्दोभिरित्यादिना अविशेषेण देवासुराणां छन्दसां प्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वम्' इति वचनं क्रमविशेषं प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति ॥ तथा हिरण्येन षोडशिनस्स्तोत्रमुपाकरोतीत्यविशेषेण प्राप्ते समयाविषिते सूर्ये षोडशिनस्स्तोत्रमुपाकरोतीति विशेषविषयं वाक्यं तद्वाक्यशेषतां भजते । तथा ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषप्राप्तस्य नाध्वर्युरुपगायेत् इति वाक्यमनध्वर्युविषयतामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति'–इत्यादि ॥

पु. प.

८२. ७. सद्विद्यामात्रेति ।। उक्तरीत्या कारणवाक्यान्तरप्रतिपन्नगुणानामप्युपास्यत्वप्रसङ्गेन एकैकविद्यानिष्ठस्यापि सर्वविद्यावेद्यगुणप्राप्तिरवर्जनीया, न चेष्टापत्तिः यथाक्रतुन्यायादिविरोधात्—इति भावः ।।

८२. १९. समन्वयसूत्र इति ।। इदञ्च तदधिकरणभाष्यम्—"एतदुक्तं भवति—अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्वयाथात्म्यस्वस्वरूपावबोधानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरकिम्पुरुषयक्षराक्षसपिशाचमनुज-पशुशकुनिसरीसृपवृक्षलतागुल्मदूर्वादीनां स्त्रीपुन्नपुंसकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपरूपगुणविभवचेष्टितैरनवधिकातिशयानन्दजननं परब्रह्मास्तीति बोधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि"—इत्यादि ।।

८३. १३. बलवदनिष्टेत्यादि ।। तदुक्तं भाट्टदीपिकायां—"स च लिङाद्यर्थो विधिवाक्ये प्रवर्तनाप्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्तनानिवारणानिषेधापरपर्यायः । इयं च द्विविधाऽपि शाब्दी भावना, तस्याश्च भाव्ये यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्ती, शब्दभावनाज्ञानं करणं, करणत्वं चात्र भावनाभाव्यनिष्पादकत्वम् । इतिकर्तव्यता च यथायोगं स्तुतिनिन्दे, स्तुतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसहकारित्वं रुच्यरुच्युत्पादनद्वारा लोकसिद्धम् । स्तुतिनिन्दापदवाच्ये प्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्याये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वानुबन्धित्वयोग्यत्वरूपे । ते च यथायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात्तत्तत्समभिव्याहृतार्थवादैर्लक्षणया प्रतिपाद्येते"—इति ।।

पु. प.

८४. ७. **सामान्येन सिद्धपरवाक्यानामिति** ॥ विधिशेषत्वं- विधिशेषतया प्रयोजनपर्यवसायित्वमिति भावः ॥

८४. १३. **आक्षिप्य स्थापनीया इति** ॥ एवं तर्हि पूर्वकाण्डोक्तार्थस्य प्रधानभूतस्य प्रतिक्षेप एव उत्तरकाण्डे प्राधान्येन क्रियते । अर्थवादाधिकरणार्थ एव हि कर्ममीमांसासारार्थः। एवं समन्वयाधिकरणार्थ एव हि ब्रह्ममीमांसासारार्थः। तयोः परस्परविरोधे सति कथमिव युष्माभिर्विरोधो नास्तीति भण्यते ? इत्याशङ्क्याह—क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्येति ॥ उत्सर्गापवादन्यायेनापि शास्त्रे प्रायेण विरोधं परिहरन्ति तान्त्रिकाः । तत्रापि—'अर्थवादसामान्यस्य विधिशेषतया पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुत्सर्गः; निरतिशयानन्दरूपब्रह्मविषयार्थवादादीनां स्वतः पुरुषार्थरूपब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्विधिवाक्यैकवाक्यत्वमन्तरेणापि पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यपवादः'—इति व्याख्यातम् ॥

८५. ६. **अयमर्थ इति** ॥ गुणविग्रहविभूतिविशिष्टब्रह्मणः प्राप्यत्वात् यथाक्रतुन्यायेन प्राप्यस्यैवोपास्यत्वात् उपासनस्य च वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानपूर्वकत्वात् तथाविधब्रह्मज्ञानं च अर्थवादवाक्यसहितविधिवाक्यादेव सिध्यतीति प्रतिपादनाय भूमिकामारचयति—अयमर्थ इत्यादिना ॥

८६. ६. **अत्र विचारणीयं बह्वस्तीति** ॥ विशिष्टत्वस्य विशेषणसाधारण्यमङ्गीकृत्य विशेषणवाचकपदानां ब्रह्मशरीरकपरत्वानङ्गीकारेऽपि उक्तयुक्त्या सर्ववेदान्तवेद्यत्वसम्भवान्न काऽपि क्षतिरित्युपपादने विशेषणवाचिनां पदानां तत्तच्छरीरकपरमात्मपरत्वस्थापनाय श्रीभाष्यादावुदाहृतानां--'सर्वे वेदा यत्रैकं

पु. प.

भवन्ति', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः', 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः' 'नतास्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती', 'वचसां वाच्यमुत्तमं', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां निर्वाहाय प्रकारान्तरानुसरणमावश्यकम् । अत एव 'यत्र नान्यत्पश्यति' इति श्रुतिव्याख्यानावसरे रङ्गरामानुजमुनिभिर्भूमशब्दस्य विशिष्टपरत्वमुपपाद्य यद्वेत्यादिकल्पान्तरमनुसृतम् । इयं च तत्सूक्तिः—"यद्वा समाने पूर्ववत्त्वादिति साप्तमिकाधिकरणे इतरादिसर्वनामशब्दानां पूर्वनिर्दिष्टसदृशवाचित्वस्य व्यवस्थापिततया नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिवाक्येष्विव यत्र नान्यत्पश्यतीति वाक्येऽपि समानान्यनिषेधपरत्वाश्रयणात् नानुपपत्तिः" इति—इत्यालोच्यैव बह्वस्तीत्युक्तमिति ध्येयम् ॥

८७. १४. **प्रसादविशिष्टभगवत एवेति** ॥ तस्यैव द्वारत्वं युक्तमिति॥ अयं चाभ्युपगमवादः, सिद्धान्ते--'फलमत उपपत्तेः' 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' 'एष ह्येवानन्दयाति' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इत्यादिप्रमाणेन भगवत एव व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वावगमात् न्यासोपासनादीनां भगवदाराधनरूपत्वाच्च—इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

८८. १. **तत्र प्रथमसूत्र इति** ॥ तत्प्रकारश्च 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः' 'स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादिवाक्यैः प्रतिपन्नोपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयत इति ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां कार्योपयोगित्वेन सिद्धिरावश्यकी ॥

पु. प.

दुःखासम्भिन्नत्वरूपस्वर्गादिवदिति फलमत उपपत्तेरिति ॥ अत्र च शास्त्रविहितयागदानहोमादीनां फलासाधारणकारणत्वं, उत सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्महोदारस्य सर्वेश्वरस्यैव फलासाधारणकारणत्वम्—इति विचार्य 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः' 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इत्यादिप्रमाणपर्यालोचनया सर्वेश्वर एव सर्वफलासाधारणकारणम्—इति निर्णीतम् ॥

९१. १. **निष्प्रपञ्चीकरणेति** ॥ क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्येत्याद्यनुगृहीतरीत्या उत्सर्गापवादन्यायेन निरतिशयपुरुषार्थरूपब्रह्मप्रतिपादकानां केषांचिद्वेदान्तवाक्यानां परिनिष्पन्नवस्तुपरत्वेनैव प्रामाण्यं प्रयोजनपर्यवसायित्वं च यदुक्तं तदनुपपन्नं, प्रयोजनवत्त्वस्य प्रामाण्यस्य च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरव्याप्यत्वभङ्गापत्तेः । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यत्रेवात्राप्युत्सर्गापवादन्यायाङ्गीकारहेतुर्न दृश्यते । अतो वेदान्तानां कार्यपरतयैव प्रामाण्यमङ्गीकर्तुं युक्तमित्याशङ्कमानानां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति—निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादिनस्त्वित्यादिना ॥

९२. ११. **तन्मतनिष्कर्ष इति** ॥ ज्ञानविशेषस्यैव कृतिस्वरूपताङ्गीकारस्यावश्यकतया ब्रह्मणि कृतिविषयत्वाङ्गीकारापेक्षया ज्ञानविषयत्वाङ्गीकरणमेव स्वरसमित्यभिप्रायेणैवं निष्कर्षः प्रतिपादितः, आशयस्तु ग्रन्थकृतैवोत्तरत्र प्रकटीकरिष्यते—इति ॥

९४. ६. **अन्यत्र प्रपञ्चितत्वादित्यादि** ॥ अन्यत्र—श्रीभाष्यादौ । इयं च तत्सूक्तिः—"न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति

पृ. प.

वक्तुं युक्तं, तस्यानिन्द्रियत्वात्। ज्ञानसामग्रीषु इन्द्रियाण्येव ह्यपरोक्षसाधनानि। न चास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकषायस्य श्रवण-मनन-निदिध्यासन-विमुखीकृतबाह्यविषयस्य पुरुषस्य वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति । निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात्" इति ॥ विस्तरस्तु शतदूषण्यादौ द्रष्टव्यः ॥

९९. ६. **स्पष्टं चेदं टीकायामिति**॥ इयं च तत्सूक्तिः—"अपवर्गोत्तरकालमपि नानुष्ठानप्रसङ्गः, यावन्निमित्तमनुष्ठाननियमाभावात्, परिकरशून्येषु तन्नियमाभावो दृष्टः, तस्मात्करणकलेबरविरहेण न तदानीमनुष्ठानमिति चेत्; हन्त स्वदूषणमेव स्वयमाविष्करोषि। तथा हि—सप्रपञ्चतयाऽनुभवस्य यथार्थानुभवरूपत्वाभावात् अपवर्गोत्तरभाव्येव यथार्थानुभवः। तदानीं करणकलेबराभावेऽपि विषयानुष्ठानं शक्यं न वा ? अशक्यत्वे विधेयत्वमेव न स्यात्। अतश्शक्यमिति वक्तव्यं। अतो निमित्तस्य शक्यत्वान्नैमित्तिकस्य नित्यं शक्यत्वाच्च नित्यं तदनुष्ठानप्रसङ्ग इति भावः"--इति ॥

९६. ९. **यद्वेति**॥ ननु 'आत्मकृतेः' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति श्रुतिसूत्राभ्यां ब्रह्मणि रूपभेदेन कृतिसाध्यत्वस्य प्रतिपादनात् तत्राप्युक्तयुक्त्या निर्वाहाश्रयणे गौरवमिति उदाहृतभाष्यस्य यथाश्रुतरीत्या निर्वाहप्रकारं प्रतिपादयति—यद्वेत्यादिना ॥

१०४.११. **दिगिति**॥ दिगित्यनेन ध्याननियोगवादिमतमप्ययुक्तमिति सूचितम्॥ तथा हि ध्याननियोगवादिनस्तु—"वेदान्त-

पु पं.

१०४.११. वाक्यानां न परिनिष्पन्नब्रह्मपरतया प्रामाण्यं, किं तु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'निदिध्यासितव्यः' इत्यादिध्यानविधिशेषतयैव, ब्रह्मणि तात्पर्यावगमात्। ध्यानविषयो हि नियोगस्स्वविषयीभूतं ध्यानं ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति। स च ध्येयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा। स किंरूप इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिविषयीभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमस्त्येव। तथा च प्रथमतो ब्रह्मविषयकं ध्यानं, ततस्तज्जन्यो नियोगः, ततो ब्रह्मसाक्षात्कारः, ततश्च बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षः"—इत्याहुः॥ तदयुक्तं। रज्जुसर्पवद्बन्धस्यापरमार्थत्वेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तेस्सम्भवात्तदर्थं न नियोगापेक्षा, न हि रज्जुसर्पभ्रमे नायं सर्पो रज्जुरेषेत्यधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानातिरिक्तनियोगाद्यपेक्षा दृश्यते। किं च बन्धनिवृत्तेर्नियोगसाध्यत्वे स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्याद्यनेकयुक्तिपरम्परया अद्वैतिभिरेव दूषितत्वात्—**इत्यालोच्य दिगित्युक्तमिति ध्येयम्॥**

अत्र वक्तव्यास्सर्वेऽप्यंशाः **श्रीभाष्यादौ** विस्तरेण प्रतिपादितास्तत्रैव द्रष्टव्याः॥

इति

श्रीयादवाद्रिनिवासिना, श्रीभाष्यकारकृपालब्धश्रीयादवाद्रीश्वरपादसेवासम्पदा, श्रीमद्वेङ्कटलक्ष्मणमुनीन्द्रपादसेवासमधिगतात्मयाथात्म्यसंविदा, कुप्पनैयज्ञार्यापरनामधेयेन,

श्रीवेङ्कटनृसिंहार्येण विदुषा विरचिता

शास्त्रारम्भसमर्थन-तात्पर्यदीपिका

सम्पूर्णा॥

॥ श्रीः ॥

समासवादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

श्रीयादवाद्रिनिवासि-
पण्डितवर्य-श्रीकुप्पनैय्यङ्गार्यविरचितया
तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या
समेतः ।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—४—०

॥ श्रीः ॥

समासवादः

मुररिपुचरणसरोजे नत्वा स्तुत्वा च लक्ष्मणमुनीन्द्रम् ।
तनुते समासवादं विशदं[1] कुतुकादनन्तार्यः ॥

इह तावदाद्यसूत्रघटकीभूतस्य **ब्रह्मजिज्ञासेति** समासस्य प्रतिपाद्यार्थो विशदीक्रियते ॥ तत्र ब्रह्मजिज्ञासेति समासस्थले ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणामभ्युपगम्य निर्वाहपक्ष एकः ; लक्षणाया अभावेऽपि लुप्तषष्ठीविभक्तिस्मरणमभ्युपगम्य, विषयविषयिभावस्य संसर्गतया भानमभ्युपगम्य, समासे शक्तिमभ्युपेत्य वा, निर्वाहपक्षास्त्रयः ॥ एतत्पक्षचतुष्टयमपि श्रुतप्रकाशिकायां स्थितम् । अत्र कस्मिन् पक्षे भाष्यादिस्वारस्यं, कस्मिंश्च नेत्ययमंशो विचार्यते ॥

तथा हि ॥ तत्रैवं **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्**—

"ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् । यद्यपि[2] सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः । तथाप्याक्षेपतःप्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात् कर्मणि षष्ठी गृह्यते" इति ॥

---

१. (टिप्पणी—) अज्ञानसंशयविपर्ययरहितं यथा तथा.

२. (टि.) सम्बन्धसासान्यपरिग्रहेऽपि--सम्बन्धत्वाश्रययावत्सम्बन्धोपस्थितिजनकत्वेऽपि । जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन--विषयत्वरूपकर्मत्वसापेक्षत्वेन । कर्मार्थत्वसिद्धिः--जिज्ञासापदपर्यालोचनया कर्मत्वरूपसम्बन्धविशेषपरत्वसिद्धिः॥ तथाप्याक्षेपतः प्राप्तावित्यादि--अयं भावः, जिज्ञासापदसामर्थ्यात् ब्रह्मतदनुबन्ध्युभयनिरूपितकर्मत्वस्य लाभेऽपि प्रधानतया जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः कर्मत्वस्य आभिधानिकत्वे तदितरेषां कर्मत्वस्य अर्थाल्लाभेऽपि न क्षतिरिति ॥

ननु—

अत्र भाष्ये विग्रहप्रदर्शनपुरस्सरं तद्घटकषष्ठ्यर्थवर्णनमयुक्तम्, समासघटकपदप्रतिपाद्यार्थस्यैव वक्तव्यत्वात्, विग्रहप्रदर्शनस्य तदर्थवर्णनस्य वा सूत्रार्थे उपयोगाभावात् । व्याख्यानं हि शाब्दबोधहेतुभूतपदजन्यपदार्थोपस्थितिजनकवृत्तिग्रहसम्पादकतयोपयुज्यते, वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः ॥

तथा च व्याख्यानं तादृशोपस्थितिहेतुभूतवृत्तिग्रहजनकं, शक्तिग्राहकं लक्षणाग्राहकञ्चेति—द्विविधम् ।

तत्राद्यं यथा—

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवतीति । अत्रानन्तर्य इति सप्तम्याश्शक्तिनिरूपकत्वरूपवाचकत्वार्थकतया तस्य भूधात्वर्थे धर्मे अभेदेनान्वयात्तस्याख्यातार्थाश्रयत्वे तस्य च प्रथमान्तार्थे अथशब्दे स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् एतत्सूत्रघटकीभूतातश्शब्दशिरस्काभिन्नः अथशब्द आनन्तर्यवाचकत्वाभिन्नधर्मवानिति बोधः॥**अत्र**--इतीदंपदस्याऽऽद्यसूत्रपरतया सप्तम्या घटकत्वार्थकत्वाद**यं**शब्दस्यातश्शब्दशिरस्क इत्यर्थात् ॥ न च—'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षविषयत्वावच्छिन्नवाचकत्वेऽपीदंशब्दस्य नातश्शब्दशिरस्कत्वावच्छिन्नवाचकत्वमिति तत्प्रतिपादकश्रुतप्रकाशिकाविरोध इति—वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने इदमश्शक्त्यङ्गीकारेण प्रकृते अतश्शब्दशिरस्कत्वस्यैव तादृशधर्मत्वात् । अतश्शब्दशिरस्कत्वञ्च—तदव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वं, सिद्धान्ते[1] कालस्य सर्वेन्द्रियजन्यप्र-

१. (टि.) सिद्धान्ते कालस्य सर्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाङ्गीकारादिति--घटस्सन्पटस्सन्निति चाक्षुषादिप्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् कालष्षडिन्द्रियवेद्यः । तत्र सत्त्वं सत्ताजातिविलक्षणं सामान्याधिगतं कालसम्बन्धित्वमेव, सामान्यं सदिति प्रतीतेः उद्भूतरूपावच्छिन्नचक्षुस्संयोगस्य कालभिन्नचाक्षुषादौ कारणत्वाङ्गीकारान्न तत्प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः ॥

त्यक्षविषयत्वाङ्गीकारात्तस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वसम्भवान्न विरोधः ॥ एवञ्च– 'अस्य–अचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतः' इति **जन्माद्यधिकरणभाष्यं** सङ्गच्छते । प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकीभूतविविधविचित्ररचनाद्यवच्छिन्ने इदंशब्दस्य शक्तेरुक्तत्वात् ॥ **अथ**–उक्तरीत्याऽऽनन्तर्यमात्रस्याथशब्दार्थत्वे कर्मविचारानन्तर्यस्य कथं लाभः । न च–प्रक्रान्तक्रियानन्तर्यमथशब्दार्थः, चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ पाकानन्तर्यस्य भोजने प्रतीतेः ; तथा च सिद्धान्ते कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्याङ्गीकारेणैकग्रन्थत्वात् **अथातो धर्मजिज्ञासेति** कर्मविचारस्य प्रक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिरिति–वाच्यम् । तथा सति प्रक्रान्तक्रियाणामनुगमकरूपाभावेनाथशब्दस्य शक्त्यानन्त्यापत्तेः ॥ न च–ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वं तादृशकालो वाऽथशब्दार्थः, पूर्वग्रन्थादिसूत्रस्थधर्मजिज्ञासापदानुषङ्गात् तदुपस्थापितस्य धर्मविचारस्याथपदार्थैकदेशध्वंसे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयाङ्गीकाराद्विशिष्टलाभ इति–वाच्यम् ॥ तथाऽपि चैत्रेण पच्यतेऽथ भुज्यत इत्याद्युक्तस्थले पाकानन्तर्यस्यालाभापत्तेः, पाकस्याऽऽख्यातार्थे विशेषणतयाऽन्वितत्वेनैकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगात् इति **चेन्न** ॥ स्वपूर्ववाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नक्रियानन्तर्ये **अथशब्दस्य** शक्तिस्वीकारेणानुपपत्त्यभावात् , बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतदादिपदानामिव शक्त्यैक्यसम्भवात् । स्वपदमथशब्दपरम् ॥

वस्तुतस्तु–मीमांसकमतानुरोधेन सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येव पदान्तराप्रयुक्तार्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानमुपेयते, घटेन जलमाहरेत्यादौ जलाहरणान्यथानुपपत्त्याऽऽक्षिप्तस्य छिद्रेतरत्वस्य घटादौ शाब्दबोधविषयत्वाङ्गीकारात् । अत एव स्वर्गकामो

यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं यागस्य स्वर्गसाधनत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्यापि स्वर्गसाधनत्वस्य यागादौ शाब्दबोधे भानमुपेयते विधेःकृतिसाध्यत्वमात्रार्थतावादिभिर्मीमांसकैः। अतस्तदनुयायिभिरस्माभिरपि तथैवाभ्युपगम्यते। अत एवोक्तं **सर्वार्थसिद्धौ**—

"यागादिगतं कार्यत्वमेव लिङ्वाच्यम्; तच्चेष्टस्य कृत्यधीनात्मलाभत्वम्" इति।

कृत्यधीनात्मलाभत्वं--कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः। अयञ्च विषयो **विधिवादे** स्पष्टः। प्रकृते ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारं विनाऽनुपपन्नत्वात् कर्मविचारस्यार्थापत्तिसिद्धस्य ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वरूपानन्तर्यघटकध्वंसे प्रतियोगितयाऽन्वयाभ्युपगमात्कर्मविचारानन्तर्यलाभः। अत एव **भाष्ये** आनन्तर्यमात्रे शक्तिरुक्ता, न तु कर्मविचारानन्तर्ये। तत्र श्रुतप्रकाशिका च—'ब्रह्मजिज्ञासापदसामर्थ्यात्पूर्वभागविचाररूपवृत्तविशेष आक्षिप्तः' इति॥

लक्षणाग्राहकं व्याख्यानं यथा—

"यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति तदशब्दम्, आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः" इतीक्षत्यधिकरणभाष्यम्। तत्र बहुव्रीहिसमासोत्तरपदलक्ष्ये प्रधाने शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः प्रतिपादनात्, तत्र स्वसमानविषयकत्वसम्बन्धेनानुमितिविशिष्टान्यो यः स्वजन्यबोधः, तद्विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नशब्दनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वेन प्रधानमशब्दमिति समुदायार्थः॥ न च—सर्वेषां शब्दजन्यज्ञानानां स्वसमानविषयकत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चिदनुमितिविशिष्टत्वात्तद्विशिष्टान्यबोध एवाप्रसिद्ध इति—वाच्यम्। आगमानुपजीव्यनुमितेरेवानुमितिपदेन विवक्षणात्।

१. (टि.) कर्मविचारं विनाऽनुपपन्नत्वादिति—चेतनानां त्रिवर्गे प्रथमं प्रावण्यरूपप्रतिबन्धकस्य कर्मविचारसाध्यकर्मविशेष्यकाल्पास्थिरफलकत्वनिर्णयेन निवृत्तौ सत्यामनन्तास्थिरफलब्रह्मज्ञानेच्छा जायत इति॥

ताद्दशानुमितिविशिष्टान्यबोधश्च—यस्सर्वज्ञस्सर्वविदित्याद्यागमजन्य एव प्रसिद्धः ॥ न च—ईश्वरस्सर्वज्ञः सर्वकार्यकर्तृत्वात्, ईश्वरस्सर्वज्ञः शास्त्रकर्तृत्वादित्यादिस्थलीयानुमितिविशिष्ट एव ताद्दशबोध इति—वाच्यम् । उक्तानुमानयोरीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वादिप्रतिपादकागममूलकत्वे-नागमानुपजीवित्वाभावात्॥ न चैवमपि--ईश्वरस्सर्वज्ञत्वव्याप्यमेयत्ववा-नित्याकारकशाब्दपरामर्शजन्यानुमितिमादायोक्तदोषतादवस्थ्यमिति—वाच्यम् । भ्रमात्मकपरामर्शाजन्यत्वस्याप्यनुमितौ विशेषणीयत्वात् । ताद्दशबोधीयमुख्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नशब्दाभाववानशब्दपदार्थ इति सर्वस्य ज्ञानविशेषणतया उक्तश्रुतिजन्यबोधविषयत्वेऽपि न क्षतिः; निरुक्तसम्बन्धेन शास्त्रविशिष्टत्वरूपशास्त्रैकप्रमाणकत्वमेव शास्त्रयोनित्वमिति—वादान्तरे व्यक्तम् ॥

वस्तुतस्तु—वेदस्य परमतात्पर्यमवान्तरतात्पर्यञ्चेति तात्पर्यं द्विविधम्, कृत्स्नस्यापि वेदस्य ब्रह्मणि परमतात्पर्यम्, पूर्वभागस्यापि आराध्यब्रह्मतात्पर्यकत्वात्, ब्रह्मभिन्ने सर्वत्रावान्तरतात्पर्यमिति आकरादौ व्यक्तम् । स्वीयपरमतात्पर्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नवेदाभाववत्त्व-मेवाशब्दमित्यस्यार्थः, शब्दपदस्य वेदपरत्वात्, शास्त्रयोनित्वमप्युक्तसम्बन्धेन वेदविशिष्टत्वमेव ॥ न चैवमुक्तरूपस्य शास्त्रयोनित्वस्य ब्रह्मण्यनुमानादिविषयत्वसत्त्वेऽप्यविरोधादीश्वरानुमानखण्डनं तदधिकरणभाष्ये विरुद्ध्यत इति वाच्यम्, अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन अनुमानप्राप्ते शास्त्रतात्पर्यासम्भवात्। स्वीयपरमतात्पर्यविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नवेदाभाववत्त्वं च प्रधानत्वावच्छिन्नानुयोगितासम्बन्धेन बोध्यमिति न जीवादेरशब्दमित्यनेन बोधः ॥ उक्तसम्बन्धसूचनायैव **भाष्ये**—'आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः'—इति प्रधानत्वेनोपादानम् ॥

यदि च—अशब्दमिति योगरूढं पदं, स्वीयपरमतात्पर्याविषयत्वसम्बन्धेन वेदाभाववत्त्वं योगार्थतावच्छेदकं, प्रधानत्वं च रूढ्यर्थताव-

च्छेदकं ; यस्मिन् शब्द एवेति भाष्यं तु यौगिकार्थप्रतिपादनपूर्वकं रूढ्यर्थप्रतिपादकम्–इति विभाव्यते, तदा वेदाभाववत्त्वरूपोक्त-योगार्थस्यातिप्रसक्तावपि न क्षतिरिति ध्येयम् । तथा चेदं भाष्यम् शक्यस्य वेदस्य स्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धप्रतिपादकत्वाल्लक्षणाग्राहकम् । एवञ्च–ब्रह्मणो जिज्ञासेति विग्रहगतषष्ठ्यादिव्याख्यानस्य न कथञ्चिदपि सूत्रजन्यबोधोपयोगिता, सूत्रघटकपदानामेव तदुपयोगितया विग्रहगतषष्ठ्यास्सूत्रगतत्वाभावेन तदर्थव्याख्यानमफलम्, सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त इति प्रतिज्ञानुरोधेन सूत्रघटकपदानामेव व्याख्येयत्वात् ॥ —इति चेत् ॥

अत्र ब्रह्मपदलक्षणावादिनः—

यद्यपि–अथातश्शब्दव्याख्यानानन्तरं ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणेत्येव व्याख्यातुमुचितम्, तथापि ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणायां प्रतिपादितायां तन्नियामकाकाङ्क्षापरिहाराय ब्रह्मण इत्यादि-विग्रहादिप्रतिपादकभाष्यसङ्गतिः । एतदुक्तं भवति ; लक्षणा हि द्विविधा–प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकान्तरार्थे लक्षणा, प्रातिपदिकस्य विभक्त्यर्थविशिष्टे लक्षणा चेति । तत्राद्या यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे ; द्वितीया तु—राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि, ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके च लक्षणा । तत्राद्यस्थले योग्यतातात्पर्याद्यनुरोधेन लक्षणा ; समासस्थले चानुशासनानुरोधेन । तत्र षष्ठीतत्पुरुषस्थले विग्रहघटकीभूतविभक्त्यर्थविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा, यथा राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य राजसम्बन्धिनि ; तथा च ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिविग्रहतद्घटकषष्ठ्यर्थवर्णनपरभाष्यस्यापि ब्रह्मपदलक्ष्यार्थनिर्धारणपरत्वान्नासङ्गतिः, षष्ठ्यर्थनिश्चयेन लक्ष्यार्थस्य निर्धारितत्वादेव तदंशमपहाय "ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिका-

तिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते" इति **भाष्येण** शक्यार्थ एव व्याख्यातः ॥

न च—अत्र भाष्ये अभिधीयत इति शक्तिप्रदर्शनमफलम्, शक्तेस्सूत्रजन्यबोधानुपयोगित्वादिति--वाच्यम् । इयं लक्षणा न जहद्वाच्या, वाच्यार्थस्य ब्रह्मणोऽपि शाब्दबोधविषयत्वादित्यभिप्रायकतया तत्सङ्गतेः ॥

एवञ्च षष्ठ्यर्थादिप्रतिपादकभाष्यानन्तरं **ब्रह्मशब्देन चेत्यादि**भाष्यात्पूर्वं 'ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणा' इति पदत्रयमध्याहार्यम् । तत्र पूर्वभाष्यस्य लक्ष्यार्थनिर्धारणपरत्वादुत्तरभाष्यस्याजहद्वाच्यत्वोपपादकत्वान्न पूर्वोत्तरयोरसङ्गतिः, न वा उपपाद्यार्थानुक्त्या न्यूनता ॥

ब्रह्मण इत्यादिभाष्यस्यायमर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यनन्तरं 'इति वाक्यं' इति ब्रह्मजिज्ञासेत्यनन्तरं 'इत्यस्य विग्रहः' इति पूरणीयम् । ब्रह्मणो जिज्ञासेति वाक्यं ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रघटकांशस्य विग्रह इत्यर्थः । इतिशब्दसमभिव्याहारस्थले तत्पूर्ववाक्यस्य श्रोत्रग्राह्यतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नपरतायाः नीलो घट इत्याहेत्यादौ क्लृप्तत्वात्, इतिशब्दस्याभेदार्थकत्वाच्च, ब्रह्मणोजिज्ञासेत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नाभिन्नं वाक्यं ब्रह्मजिज्ञासेतिसमासप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वे सति तत्प्रयुक्तलोपप्रतियोगिविभक्तिघटिताभिन्नमिति बोधः ॥ विग्रहवाक्यं हि समासप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वे सति तत्प्रयुक्तलोपप्रतियोगिविभक्तिघटितम् । स्वस्य स्वसजातीयसमासव्यक्त्यन्तरस्य च वारणाय विशेष्यदलं, घटस्य रूपमिति वाक्यं ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य विग्रह इति प्रयोगवारणाय सत्यन्तम् ॥

ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीति प्रतिज्ञा, विधानादित्यन्तं हेतुः, ब्रह्मण इति षष्ठी कर्मणीति प्रतिज्ञावाक्ये योजना । अत्रेतीत्यस्य नाभे-

दोऽर्थः, षष्ठ्यां ब्रह्मण इति समुदायाभेदस्य बाधात् ; किन्तु घटकत्वम् । ब्रह्मण इति समुदायघटकषष्ठी पक्षः, कर्मपदस्य कर्मत्वपरतया सप्तम्या वाचकत्वार्थकतया कर्मत्ववाचकत्वं साध्यम्, प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन कर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रव्यक्तेर्हेतुत्वम् ॥ तथा च ब्रह्मण इति समुदायघटकषष्ठी कर्मत्ववाचकत्ववती, स्वजन्यबोधीयकर्मत्ववाचकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानुशासनवत्त्वात् । यत्र स्वजन्यबोधीययादृशार्थवाचकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानुशासनवत्त्वं तत्र तादृशार्थवाचकत्वमिति सामान्यव्याप्तौ—लः कर्मणीत्यादिर्दृष्टान्तः । अत्रानुशासनत्वं पाणिन्युच्चरितवाक्यत्वम्, घटपदं पटप्रतिपादकमिति भ्रान्तवाक्ये व्यभिचारवारणाय पाणिन्युच्चरितत्वनिवेशः ॥

यद्यपीत्यादिभाष्यस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तव्याख्याविचारस्य वादान्तरे स्पष्टत्वादिहान्यथा व्याख्या क्रियते । न चैवं श्रुतप्रकाशिकाविरोधः, तस्या उपलक्षणपरत्वात् । कृद्योगविहितषष्ठ्या अपि सम्बन्धत्वेनैव कर्मत्वादिकं वाच्यम्, न तु कर्मत्वत्वादिनेति **नैयायिकमतं** दूषयितुमुपन्यस्यति—यद्यपीति ॥

अत्र ताव**न्नैयायिकाः**—कृद्योगषष्ठ्या अपि सम्बन्धत्वेनैव कर्तृत्वादिकमर्थो न तु कर्तृत्वत्वादिना, षष्ठीसामान्यस्य सम्बन्धत्वावच्छिन्न एव शक्त्यङ्गीकारात् । संयोगादिसम्बन्धसत्त्वेऽपि नेदं चैत्रस्य वास इत्यादौ स्वत्वादिसम्बन्धविशेषबोधतात्पर्येण यत्र नञ् प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेणैव षष्ठ्या लक्षणैव, सुब्विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्यानुशासनासत्त्वे एकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परत्वात् । अनुशासनसत्त्वे तु लक्षणा दृश्यते, यथा—कृद्योगषष्ठ्याः कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने । ग्रामस्य गन्ता, चैत्रस्य पाक इत्यादौ ग्रामकर्मकगमनचैत्रकर्तृकपाकादिबोधस्यानुभा-

विकत्वात् । उक्तस्थलेऽपि कर्मत्वत्वप्रकारकबोधानङ्गीकारे सम्बन्धत्वेन कर्मत्वबोधस्य 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैवोपपत्तेः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारम् ॥ न च—भारतस्य श्रवणमित्यत्र 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन भारतं श्रवणमिति प्राप्तमिति तन्निषिध्यते। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृत्वकर्मत्वबोधार्था षष्ठ्येव साधुः न तु द्वितीयेति द्वितीयाया असाधुत्वप्रतिपादकतयैव तत्सार्थकम्; षष्ठी तु शेषे षष्ठीत्यनेनैवेति—वाच्यम् । न लोकेत्यादिना निष्ठादियोगे षष्ठ्या निषेधवैफल्यापत्तेः, कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन यदि कर्तृकर्मकृद्योगे कर्मत्वादिबोधार्थं षष्ठी विहिता स्यात्, तदा निष्ठादियोगे तस्याः प्रसक्तौ न लोकेत्यादिना निष्ठादियोगे षष्ठ्या निषेधो युक्तः ॥

न च—कर्तृकर्मकृद्योगे द्वितीया न साधुः, किन्तु षष्ठ्येवेति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन विहितम्; तत्र निष्ठादियोगेऽपि द्वितीयाया असाधुत्वप्राप्तौ अन्नं पक्वमित्यादावन्नस्य पक्वमिति प्रसज्येतेति न लोकेत्यादिना निष्ठादिवर्जनम्; तथा च निष्ठादियोगे द्वितीयैव साधुः, न तु षष्ठीति द्वितीयायास्साधुत्वज्ञापकतया निष्ठादिवर्जनसाफल्यमिति—वाच्यम् । साधुत्वासाधुत्वयोरनुशासनजन्यबोधाविषयत्वेनानुशासनानां लाक्षणिकत्वापत्तेः ॥ तस्मात्कृद्योगे षष्ठीतः कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोध एवोपेयः, कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने च न शक्तिः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्; किन्तु लक्षणैव ॥ —इति वदन्ति ॥

अपरे तु—कृद्योगषष्ठीस्थलेऽपि सम्बन्धत्वेनैव कर्मत्वादिबोधः, न तु कर्मत्वत्वादिना— —इत्याहुः ॥

एतत्पक्षद्वयमपि यद्यपीत्यादिना सङ्गृहीतम् । सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि षष्ठीसामान्यस्य सम्बन्धत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मत्वत्वावच्छिन्नसाकाङ्क्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः; लक्षणया कर्मत्वत्वप्रकारकबोधजनकत्वसम्भवः ॥ तथा

च विग्रहवाक्यस्थषष्ठ्या लक्षणयैव कर्मत्वत्वप्रकारकबोध इति—**आद्यः पक्ष उपन्यस्तः** ॥ सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि सम्बन्धत्वावच्छिन्न-विषयताकशाब्दबोधाभ्युपगमेऽपि कर्मार्थत्वसिद्धिः, कर्मत्वत्वप्रकारक उदीच्यमानस्रबोधः । तथा च ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ सम्बन्धत्वप्रकारक-एव बोधः ॥ जिज्ञासा ब्रह्मकर्मिका न वेति संशयनिवृत्तिस्तु तन्मूल-कोदीच्यबोधादिति भाव इति—**द्वितीयः पक्ष उपन्यस्तः** ॥

एतत्पक्षद्वयमपि दूषयति **तथाऽपीत्यादिना** ॥ आक्षेपतः—अन्वयानुपपत्त्यादितः । प्राप्तात्—अङ्गीकरणीयात्, लक्षणारूपवृत्त्यन्त-रात्। आभिधानिकस्यैव—अभिधारूपवृत्त्यन्तरस्यैव । ग्राह्यत्वात्—कर्तृ-कर्मणोरित्यनुशासनबोध्यत्वात्। कर्मणि षष्ठी गृह्यते—विग्रहवाक्यगत-षष्ठी कर्मत्वत्वावच्छिन्नवाचिकेत्यभ्युपगम्यते ॥ तथा चानुशासनस्थ-सप्तम्या वाचकत्वपरतया उक्तानुशासनानुरोधेन कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिरेवोपेया । उक्तानुशासनस्य लक्षणाग्राहकत्वे कर्मणि द्वितीया शेषे षष्ठीत्यादेरपि लक्षणाग्राहकत्वमेव स्यात्, एकत्वादौ शक्तेः क्लृप्ततया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवात् ॥

न च—ऐकत्वादौ[2] लक्षणा कर्मत्वे च शक्तिरिति विनिगमनाविरहा-दुभयत्रापि शक्तिसिद्धिरिति—वाच्यम् । एकत्वे शक्त्यभ्युपगमे एक-त्वत्वस्य जातित्वेन शक्यतावच्छेदकलाघवस्यैव विनिगमकत्वात् ॥ तथा च षष्ठ्यास्सम्बन्धसामान्येऽपि शक्तिविलयप्रसङ्गः ॥

एतेन—कर्मत्वत्वावच्छिन्ने कृद्योगषष्ठ्या न शक्तिः, अनन्यलभ्य-स्यैव शब्दार्थत्वादिति—**निरस्तम्** ॥

द्वितीयपक्षदूषणपरत्वे च ॥ आक्षेपतः प्राप्तात्—लक्षणागम्यात् द्वितीयाया असाधुत्वात्, आभिधानिकस्यैव—शक्तिगम्यस्य वाचकत्व-स्यैव, ग्राह्यत्वात्—कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनतात्पर्यविषयत्वात्,

---

१. (पा) वृत्तेरेव. २. (पा) कर्मत्वादौ लक्षणा, एकत्वे च शक्तिरिति.

कर्मणि षष्ठी गृह्यते--कर्मत्वत्वावच्छिन्नबोधिका षष्ठीति स्वीक्रियते। तथा चोक्तानुशासनानुरोधात्कर्मत्वत्वावच्छिन्ने शक्तेरावश्यकतया तादृशरूपेण बोध आवश्यक इति भावः ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं **श्रुतप्रकाशिकायां**--

"कर्मणि द्वितीयेतिवत् कर्तृकर्मणोः कृतीति सप्तम्यन्तनिर्दिष्टयोः कर्तृकर्मणोरभिधेयत्वमनुशासनस्वारस्यानुगुणमिति **भाष्यकाराभिप्रेतः परिहार इति सम्प्रदायः**"-- इति ॥

तथा च--ब्रह्मण इत्यादिभाष्यस्य ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयकत्वरूपतत्कर्मकत्वावच्छिन्ने लक्षणाबोधकत्वान्न काऽप्यसङ्गतिः ॥

न च--अत्र कल्पे द्वितीयसूत्रे यत इत्यनेन ब्रह्मपरामर्शो न सम्भवति, प्रक्रान्तवाचिनोऽपि यच्छब्दस्य पूर्वपदजन्योपस्थितिविशेष्यवाचकत्वेऽपि पूर्वपदार्थैकदेशवाचित्वाभावाच्चैत्रस्समागतो यः पूर्वं दृष्ट इत्यादौ तथा दर्शनादिति--वाच्यम् । कर्मविचारानन्तर्यस्य अथशब्दवाच्यत्वे तदेकदेशकर्मविचारस्य अतइत्येतच्छब्देन परामर्शदर्शनेन पूर्वनिर्दिष्टपदार्थैकदेशस्यापि यच्छब्देन परामर्शोपपत्तेः ॥

न च--आद्यसूत्रघटकब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयकलाक्षणिकत्वे तस्योत्तरसूत्रादावनुषक्तस्य ब्रह्ममात्रबोधकत्वानुपपत्तिरिति--वाच्यम् । "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" इति न्यायेनोपपत्तेः । तत्र हि--"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः, आकाशाद्वायुः" इत्यत्र आकाशे गौणतया प्रयुक्तस्य वायोरित्यत्रानुषक्तस्य सम्भूतशब्दस्य मुख्यत्वमित्युक्तं, तद्वदेव प्रकृतेऽप्युपपत्तिसम्भवान्न काऽप्यनुपपत्तिः ॥

--**इत्याहुः** ॥

लुप्तविभक्तिस्मरणवादिनस्तु--

ब्रह्मजिज्ञासेति समासेन कस्या विभक्तेर्लोपः, लुप्तायाश्च तस्याः कोऽर्थ इत्याशङ्कायामाह--ब्रह्मणइत्यादि । ब्रह्मणो जिज्ञासेति विग्रहानुरोधात्

ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र षष्ठी लुप्तेत्यर्थः । अर्थवशादध्याहारे उक्तार्थसम्भवात् अध्याहारं विना कस्मिन्नपि पक्षे उपपत्त्यसम्भवात् ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीत्यादिना लुप्तविभक्तेरेवार्थव्यवस्थापनम् । वाक्यार्थस्तु पूर्ववदेव ॥

तथा च--अथातश्शब्दव्याख्यानानन्तरं लुप्तषष्ठीव्याख्यानं, तदनन्तरञ्च ब्रह्मपदस्य व्याख्यानं, ततश्च जिज्ञासापदस्येतिभाष्ये न किञ्चिदपि व्याख्यानासाङ्गत्यम् ॥

न च--सूत्रक्रमानुरोधात् ब्रह्मशब्दव्याख्यानानन्तरं षष्ठीव्याख्यानं, ततश्च जिज्ञासापदव्याख्यानमुचितमिति—वाच्यम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वामित्वं षष्ठ्यर्थः, तस्य राज्ञि प्रातिपदिकार्थे विशेषणतयाऽन्वयः, तस्य स्वत्वसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयः, प्रकृत्यर्थस्य विभक्त्यर्थविशेष्यता यत्र तत्र नामार्थयोस्साक्षादपि भेदान्वयबोधस्याभ्युपगमात् नामार्थयोर्भेदान्वयबोधे प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति **प्राचीननैयायिकमते** ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ लुप्तषष्ठ्यर्थस्य ब्रह्मणि प्रकारतयाऽन्वयइत्यन्वयानुरोधेन ब्रह्मपदव्याख्यानात्पूर्वं षष्ठीव्याख्यानसङ्गतेः । (एतन्मताभिप्रायेणैव **शास्त्रदीपिकायां** दध्ना जुहोतीत्यत्र करणत्वविशिष्टं दधि विधीयत इत्युक्तम्)॥ अत्र कल्पे उत्तरसूत्रस्थयत्पदेन ब्रह्मणः परामर्शः, उत्तरसूत्रानुषक्तब्रह्मपदस्य ब्रह्मार्थकत्वञ्च स्वरसत एवोपपद्यते ॥

ब्रह्मपदलक्षणाकल्पं प्रतिपाद्य अयमेव कल्पः **श्रुतप्रकाशिकायां** यद्वेत्यादिना प्रतिपादितः । तत्रत्या पङ्क्तिरियम्—

"यद्वा लुप्तविभक्तिकशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यात्, सम्बन्धिनो हि लक्षणा दृष्टा न सम्बन्धमात्रस्य, विभक्त्यर्थश्च स्वयं सम्बन्धरूपः । न च--सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरानपेक्षत्वेन स्वस्मिन् सम्बन्धकार्यकरत्वाल्लक्षणा सम्भवतीति—वाच्यम् । सम्बन्धस्य स्वपरनिर्वाहकत्वानभिज्ञानामपि वि-

भक्त्यर्थप्रतीतेः ॥ न हि सम्बन्धस्सत्तया लक्षणाहेतुः, किन्तु ज्ञायमानतयैव, न चेदतिप्रसङ्गात् । एवं लक्षणाऽनुपपत्त्या प्रयोगस्यानन्यथासिद्धत्वात् समस्तशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यम् ”	—इति ॥

अयमर्थः ॥ लुप्तविभक्तिकशब्देन–लुप्तविभक्तिविशिष्टब्रह्मपदेन, ब्रह्मपदोत्तरलुप्तविभक्त्येति यावत् । विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यात्–विभक्तिशक्यकर्मत्वत्वावच्छिन्नबोधरशक्तिप्रयोज्य इत्यर्थः ॥ तथा च लुप्तविभक्त्यैव कर्मत्वबोधोपपत्तेरलं तत्र पूर्वपदलक्षणयेति भावः ॥ समस्तशब्देन–समासप्रयुक्तलोपप्रतियोगिविभक्तिघटितशब्देन, लुप्त-विभक्त्येति यावत् ॥

एवञ्च—उक्तश्रुतप्रकाशिकानुरोधात् भाष्यस्यास्मिन्नेव कल्पे तात्पर्यम् ; अत एव सामानाधिकरण्यविचारे श्रुतप्रकाशिकायां ‘समानविभक्तिर्विशेष्यैक्यपरा, समानविभक्त्या ऐक्यबोधनं वृत्ति-शब्देन विवक्षितम्’ इत्युक्तम् । विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभ-क्तिसजातीयविभक्त्युपस्थितिद्वारा अभेदप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तथा च नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्ति-स्मरणमभ्युपगम्य सामानाधिकरण्यलक्षणसमन्वयः कार्य इति भावः ॥

न च--लुप्तविभक्तिस्मरणेनैव चेदन्वयबोधः, तदा विभक्तिलोपम-जानतः शाब्दबोधानुपपत्तिरिति--वाच्यम् । दधि पश्यतीत्यादाविव लुप्तविभक्तिस्मरणस्य नियमेन कल्पनात् ॥ न चैवं–ऋद्धस्य राजपुरुष इति प्रयोगापत्तिः, ऋद्धराजपदयोष्षष्ठ्यन्तत्वोपस्थितेस्समानविभ-क्तिकत्वज्ञानेनाभेदान्वयबोधसम्भवादिति–वाच्यम् । ऋद्धराजपदयो-रभेदान्वयबोधसम्भवेऽपि वृत्त्यघटकपदानपेक्षत्वरूपसामर्थ्यानुपपत्त्या समासासाधुत्वात् तादृशप्रयोगविरहात् ॥

—इत्याहुः ॥

संसर्गतावादिनस्तु—

राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थस्य पुरुषे स्वत्वसम्बन्धेनान्वयः, नामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधाभ्युपगमात्॥ न च—राजपुरुष इत्यादिसमासस्थलीयसामग्रीबलात् राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशबोधापत्तिरिति—वाच्यम्। उक्तसमासस्थलीयसामग्र्याः राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपाया राजा पुरुष इत्यादावभावात्, सुपा व्यवधानेन राजपदपुरुषपदयोरव्यवधानविरहात्॥ न चैवं—समासव्यासयोस्समानार्थकत्वानुरोधेन राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजपदार्थस्य पुरुषपदार्थे स्वत्वसम्बन्धेनान्वयसम्भवात् विभक्तेर्निरर्थकत्वमिति—वाच्यम्। षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदत्वरूपोक्तस्थलीयाकाङ्क्षानिर्वाहकतया विभक्तेरुपयोगात्, शेषे षष्ठीत्याद्यनुशासनस्याकाङ्क्षाघटकतया स्वत्वादिसम्बन्धभाननियामिका षष्ठीत्यर्थात्॥ एवञ्च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मपदार्थस्य जिज्ञासापदार्थे विषयतासम्बन्धेनान्वयात् ब्रह्मविषयकजिज्ञासालाभः। ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिविग्रहस्थले कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनानुरोधेन विषयिविषयभावस्य संसर्गत्वावश्यकत्वात् ब्रह्मजिज्ञासेति समासस्थलेऽपि विषयितायास्संसर्गत्वमावश्यकम्। समासव्यासयोस्समानार्थकत्वादित्येवम्परत्वात् ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिभाष्यस्येति नासङ्गतिः॥ न च—ब्रह्मपदजिज्ञासापदयोर्व्याख्यानानन्तरं तत्र संसर्गतया विषयिताभानव्यवस्थापनं युक्तम्, पूर्वमेव तद्व्यवस्थायां किं नियामकमिति—वाच्यम्। स्वतन्त्रेच्छस्येति न्यायेनेच्छाया एव नियामकत्वात्॥ ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीति भाष्यस्य विग्रहवाक्यजन्यबोधे षष्ठ्यन्तब्रह्मपदसमभिव्याहृतजिज्ञासापदत्वरूपाकाङ्क्षाघटकतया विषयतारूपकर्मत्वस्य संसर्गतया भाननियामिका षष्ठीत्यर्थः॥

नन्वेवं—चैत्रः पचतीत्यादौ कर्तरि लकाराङ्गीकारोऽसङ्गतः, कर्तृतासम्बन्धेनैव पाकस्य चैत्रादावन्वयसम्भवात्, लः कर्मणीत्याद्यनुशासनस्यापि आख्यातान्तर्पचिधातुसमभिव्याहृतचैत्रपदत्वरूपाकाङ्क्षाघटकतया कर्तृत्वादेस्संसर्गतया भाननियामका लकारा इत्यर्थसम्भवात् । तथा च--लकारस्य कर्त्रर्थताप्रतिपादकवेदान्तदीपादिग्रन्थविरोधः । तथा च **कर्त्रधिकरणदीपे**—"यजेत उपासीतेति कर्तरि लकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रम्" इत्युक्तम् । **वेदार्थसङ्ग्रहे च** "स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पकाणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविषयसमर्पकत्वं शब्दानुशासनविरुद्धम्" इत्युक्तम् । तथा च कर्तर्याख्यातस्य शक्त्यङ्गीकारात्तदनुरोधेनेहापि कर्मवाचकत्वं षष्ठ्याः स्वीकर्तव्यम्—इति **चेत्** ॥ **सत्यम्** । वैयाकरणरीत्या तत्र कर्तरि शक्तिप्रतिपादनम्, न तु स्वमताभिप्रायेण; अत एव तत्र शब्दानुशासनविरुद्धमित्युक्तम् । 'ब्रह्मशब्देन च' इत्यादिभाष्येण ब्रह्मपदस्य शक्तिप्रतिपादनेन ब्रह्मपदलक्षणाविरहसूचनात्, लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनस्य च 'अप्रयुक्ताऽपि स्मृता विभक्तिर्बोधिकेति सा व्याख्येयेति चेन्न, तत्स्मरणेन विनाऽप्यर्थप्रतिपत्तेः' इति प्रकृतभाष्यव्याख्यानपरश्रुतप्रकाशिकाविरोधाच्च, संसर्गतया कर्मत्वादिभानमेव भाष्याभिमतम् ॥ यद्वा—लुप्तविभक्तिकशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यं स्यादिति श्रुतप्रकाशिकाया अपि संसर्गतापक्ष एव तात्पर्यम्, विभक्त्यर्थबोधनमित्यस्य संसर्गतया विभक्त्यर्थबोधनमित्यर्थान्न कोऽपि विरोधः—

—**इति प्रतिपादयन्ति** ॥

समासशक्तिवादिनस्तु—

पङ्कजादिपदानां पङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्ने पद्मत्वावच्छिन्ने च यथा शक्तिद्वयम्, एवमेव राजपुरुष इत्यादावप्यवयवशक्तिवत् समुदायशक्तिरपि कल्प्यते । न च—पङ्कजादिपदे पद्मत्वेन रूपेणोपस्थितये

शक्त्यन्तरकल्पनमिति–वाच्यम्, चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात्। तथा च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रापि समुदायशक्त्यैव ब्रह्मविषयकजिज्ञासालाभः। ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिभाष्यन्तु योगार्थप्रदर्शनपरम् ॥ यद्वा--लुप्तविभक्तिशब्देनेत्यादिश्रुतप्रकाशिका समासशक्तितात्पर्येणैव प्रवृत्ता, लक्षणाऽनुपपत्त्या प्रयोगस्यानन्यथासिद्धत्वात् समस्तशब्देन विभक्त्यर्थबोधनं मुख्यमित्युपसंहारानुसारात्। तस्माद्वैयाकरणरीत्या समासशक्तिरेव भाष्याभिप्रेता ॥

—इति वदन्ति ॥

एवं पक्षचतुष्टयं सोपपत्तिकं प्रदर्शितम्। तत्रान्यतमपक्षे भाष्यादिग्रन्थनिर्भरस्तु श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिग्रन्थकुशलैरेव ग्राह्यः॥ परन्तु तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणाऽनङ्गीकारे निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः। तत्र हि तत्पुरुषे लक्षणापत्त्या कर्मधारय आश्रितः। तदधिकरणसिद्धान्तानुरोधश्च भाष्यकाराभिमतः। तथा च--"परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" इत्यत्र भाष्यम्—

"निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात्" इति ॥

---

१. (टि.) श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिग्रन्थकुशलैरेव ग्राह्य इति ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनस्य कर्मत्वादौ षष्ठ्याश्शक्तिग्राहकत्वमेव, कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनवत्--इति श्रुतप्रकाशिकायामनुगृहीतत्वेन तत्पक्ष एव भाष्यकृतां निर्भर इति सम्प्रदायः ॥

२. (टि) निषादस्थपतिन्यायेनेत्यादि ॥ स्थपतिर्निषादस्स्याच्छब्दसामर्थ्यादिति सूत्रं पूर्वमीमांसाषष्ठाध्यायगतं। 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति श्रुतिः तस्य विषयः। तत्र निषादानां स्थपतिरिति विग्रहेण निषादसम्बन्धिस्थपतिः प्रतीयते वा, निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति विग्रहेण निषादाभिन्नस्थपतिः प्रतीयते वा? इति संशयः। षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे स्थपतेस्समर्थत्वात् विद्वत्त्वात् आग्निमत्त्वाच्च यज्ञाद्यनुष्ठानं युज्यत इति पूर्वः पक्षः। तथा सति श्रौतगतनिषादपदस्य लक्षणापत्त्या कर्मधारयपक्ष एव आश्रयणीय इति तादृशन्यायार्थः ॥

श्रुतप्रकाशिकायामपि लक्षणापक्ष एव बहुधा प्रपञ्चितः, ततश्च यद्वेत्यादिना लक्षणाभावपक्षं प्रतिपाद्यामुख्यत्वे वा का नः क्षतिरिति पूर्वकल्प एव पुनस्स्मारित इति तत्रैव भाष्यनिर्भर इत्यस्मद्गुरुचरणा इत्यलम् ॥

प्रसङ्गादत्र जिज्ञासापदार्थशोधनाय सनर्थो विचार्यते। बुभुक्षापिपासेत्यादौ सन्प्रत्ययार्थ इच्छा । तत्र धात्वर्थस्य भोजनादेः स्वसमानकर्तृकत्वस्वविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयादुक्तोभयसम्बन्धेन भोजनादिविशिष्टेच्छैव प्रतीयते, न तु केवलस्वविशेष्यकत्वसम्बन्धेन भोजनादिविशिष्टेच्छा, तथा सति परकर्तृकभोजनेच्छावपि अयं बुभुक्षत इति प्रयोगप्रसङ्गात् । भोजनोत्तरकालीनगमनकृतिर्भवत्वितीच्छादशायां बुभुक्षत इति प्रयोगवारणाय स्वविशेष्यकत्वनिवेशः । ओदनं बुभुक्षते, ओदनस्य बुभुक्षेत्यादौ धात्वर्थकर्मतयेच्छाविषयत्वरूपसनन्तार्थकर्मत्वमेव द्वितीयाद्यर्थः, न तु भुजिधात्वर्थकर्मत्वमेव तथा । अत एव च यदोदनादिकर्मकभोजनादिकमप्रसिद्धम्, अथ च भोजनकर्मतया तदिष्टम्, तत्र तदोदनं बुभुक्षत इत्यादेः दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगोचरेच्छास्थले च गगनं दिदृक्षत इत्यादिप्रयोगस्य नानुपपत्तिः; न वा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरागेण यत्र भोजनादीच्छा दैववशेन तद्भोजनादिकं विषादिकर्मकमपि, तत्र विषं बुभुक्षत इत्यादयः प्रयोगाः ॥

---

१. (टि.) अत्र समानकर्तृकत्वादेस्संसर्गत्वोपगमे धातोः कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छायां वेतिसूत्रे समानकर्तृकत्वादेरपि शक्यत्वप्रतीत्या तद्विरोध इति नाशङ्कनीयम् । तत्सूत्रं हि सनस्समानकर्तृकत्वाद्यर्थकत्वं न प्रतिपादयति, किं तु इच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृकत्वेन च स्वार्थपरधातूत्तरविहितसन्प्रत्ययस्य इच्छारूपार्थकत्वमेव प्रतिपादयतीति न विरोध इति ॥

न च—यत्रौदनभोजनं भवत्वितीच्छा तत्र विषं बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगो न सम्भवति, विषकर्मकत्वविशिष्टभोजनादिनिरूपितविषयितायाः नियमत इच्छायां संसर्गतया भानेन तद्बाधात्; तथा च धात्वर्थकर्मत्वस्य उक्तस्थले द्वितीयार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति—वाच्यम् ॥ एवमपि गगनं दिदृक्षत इत्यादिप्रयोगोपपत्तये धात्वर्थकर्मतयेच्छाविषयत्वरूपसनन्तार्थकर्मत्वस्यैव भानावश्यकत्वात् एवमेव कर्मप्रत्ययस्थलेऽप्युक्तोभयसम्बन्धेन धात्वर्थविशेषितैवेच्छा सनन्तार्थः, न त्विच्छाविषयीभूतभोजनादिः ॥ तथा सति ओदनो बुभुक्ष्यत इत्यादौ धात्वर्थकर्मत्वस्यैव कर्माख्यातार्थत्वप्रसङ्गेन यदोदनादिकर्मकभोजनादिकमप्रसिद्धं, अथ च भोजनकर्मतया तदिष्टं ; तत्र ओदनो बुभुक्ष्यते, गगनं दिदृक्ष्यत इत्यादिप्रयोगस्य बाधापत्तेः ॥ एतेन सोऽन्वेष्टव्यस्सविजिज्ञासितव्य इत्यादौ प्रथमानुपपत्तिः। कर्मणि विहितेन तव्येन ब्रह्मगतकर्मत्वाभिधानात्प्रथमा निर्वोढव्या ; तत्र नेच्छाकर्मत्वस्याभिधानेन तन्निर्वाहः, तस्य ज्ञानगतत्वेन ब्रह्मगतत्वस्य त्वयाऽनङ्गीकारात्। ज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्य तु न तेनाभिधानम्। देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यत्र णिजुत्तरकर्तृप्रत्ययेन तत्प्रकृत्यर्थपचिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्येव सनन्तोत्तरकर्मप्रत्ययेनापि सन्प्रकृत्यर्थनिरूपितकर्मत्वस्याभिधानासम्भवात्—इति दूषणस्यात्र कल्पे नावकाशः। धात्वर्थप्राधान्यकल्पे हि तद्दूषणं, अस्माभिस्तु इच्छाकर्मत्वमेव ब्रह्मणस्स्वीक्रियत इति ॥

एवञ्च कर्तृप्रत्ययस्थले कर्मप्रत्ययस्थले चाख्यातार्थवर्तमानत्वादेरिच्छायामन्वयस्य नानुपपत्तिः। एवञ्च कृत्यसत्त्वेऽपीच्छायां सत्यां पाकं चिकीर्षति पाकश्चिकीर्ष्यत इत्याद्युभयविधप्रयोग उपपन्नः । एतेन कर्तृप्रत्ययस्थले इच्छाया विशेष्यत्वेऽपि कर्मप्रत्ययस्थले धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वात् तत्राख्यातार्थवर्तमानत्वादेरिच्छायामन्वयासम्भवमाशङ्क्य

प्रकृत्यर्थैकदेशेऽपि नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरबर्थातिशयान्वयदर्शनेन प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थैकदेशेच्छायां प्रत्ययार्थवर्तमानत्वादेरन्वय इति केषां चिदायासोऽनुपादेयः; कर्तृप्रत्ययस्थल इव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपीच्छाया एव विशेष्यत्वेन अनुपपत्तेरेवाभावात् ॥

न च—कर्तृप्रत्ययस्थलेऽपि सनन्तार्थेच्छाकर्मत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वे-गृहस्थित्यादिगोचरेच्छादशायां गृहं तिष्ठासतीति प्रयोगप्रसङ्गः, स्थाधातोरकर्मकत्वेऽपि सनन्तार्थस्य सकर्मकत्वादिति--वाच्यम् ॥ गृहस्थित्यादीच्छादशायां गृहादेस्स्थित्याधारत्वादिनेच्छाविषयत्वेऽपि धात्वर्थस्थित्यादिकर्मतयेच्छाविषयत्वविरहेणोक्तप्रयोगवारणात् । एवं च ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपि जिज्ञासापदं स्वसमानकर्तृकत्वस्वविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छापरं, ब्रह्मपदं च तत्पुरुषलक्षणया ज्ञानकर्मताविशिष्टब्रह्मविषयकपरम् । उक्तब्रह्मपदार्थस्य च जिज्ञासापदार्थे अभेदान्वयाद्विशिष्टलाभः । ब्रह्मज्ञानं भवत्वित्याकारिकायां ब्रह्मकर्मकस्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकेच्छायां ज्ञानकर्मकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितब्रह्मनिष्ठविषयतानिरूपकत्वरूपज्ञानकर्मताविशिष्टब्रह्मविषयकत्वस्याबाधेन तादृशेच्छाया ब्रह्मजिज्ञासापदेन लाभो न विरुद्धः । उक्तरीत्यैव पक्षान्तरेऽप्यर्था ऊह्याः । अयमेवार्थो भाष्यादिषु प्रतिपादितः ॥ तथा च भाष्यम् —"ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते"— इति ॥ ज्ञातुमिति तुमर्थो विशेष्यता, तस्याश्च स्वाश्रयसमानकर्तृकत्वविशिष्टनिरूपकत्वसम्बन्धेन इच्छायामन्वयात् स्वसमानकर्तृकत्वस्वविशेष्यकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छालाभः । जिज्ञासा—जिज्ञासापदार्थः[1] ॥

---

१. (टि) संसर्गतावादिपक्षे विषयतासम्बन्धेन ब्रह्मप्रकारकजिज्ञासापदार्थविशेष्यकबोधः, लुप्तविभक्तिस्मरणपक्षेऽपीच्छाविशेष्यक एव बोधः ॥

ननूक्तोभयसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टेच्छाया एव जिज्ञासापदार्थत्वे ताद्दशेच्छायां कथमध्याह्रियमाणकर्तव्यपदार्थकृतिसाध्यत्वस्यान्वयः, इच्छाया विषयसौन्दर्याधीनत्वेन पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावादित्यत्राह—इच्छाया इति । इष्यमाणप्रधानत्वादित्यनन्तरं अविधेयत्वेऽपीति पूरणीयम् । इष्यमाणप्रधानत्वात्--इष्यमाणवस्त्वधीनत्वात्, वस्तुसौन्दर्यायत्तत्वादिति यावत् । अविधेयत्वेऽपि—पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि ॥ तथा चोक्तस्थले इच्छाया विशेष्यत्वात्तत्र कर्तव्यपदार्थान्वयात्कृतिसाध्यत्वं प्रतीयते । अथापि विशेष्ये तस्य बाधात् विशेषणे ज्ञाने तदन्वयः, विशिष्टे विधिनिषेधाविति न्यायादिति भावः ॥

अथ—ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ सनर्थेच्छायामेव धात्वर्थस्य ज्ञानस्य ब्रह्मपदार्थस्य वाऽन्वयाङ्गीकारे विशेषणे कर्तव्यत्वान्वयेऽपि केवलज्ञानस्य कर्तव्यत्वं प्रतीयते, न तु ब्रह्मज्ञानस्य, धात्वर्थज्ञाने ब्रह्मणोऽनन्वयात् ; तथा च ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति ब्रह्मज्ञानस्य कर्तव्यताप्रतिपादकभाष्यविरोधः—**इति चेत्** ॥ **सत्यम्** । ज्ञानकर्मत्वेन ब्रह्मविषयकत्वमिच्छायां ज्ञानस्य ब्रह्मविषयकत्वरूपतत्कर्मकत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्य ब्रह्मविषयकत्वस्य ज्ञाने भानेन ब्रह्मज्ञानस्य कर्तव्यताप्रतीतेरविरोधात्, सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येवार्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकारात् । अत एव च अश्वेन जिगमिषति, असिना जिघांसतीत्यादौ गमने अश्वादिकरणकत्वं प्रतीयत इति भाष्यादिकमुपपद्यते । तथा च "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यत्र **भाष्यम्**—

> " 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गतया श्रूयन्ते।
> यज्ञादिना विविदिषन्ति--वेत्तुमिच्छन्ति, यज्ञादिभिर्वेदनं

प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते । यथा—असेर्हननसाधनत्वे सत्येव असिना जिघांसतीति व्यपदेशः"
—इति ॥

अत्र असिनेति तृतीयान्तार्थासिकरणकत्वस्य प्रकारतयेच्छायामन्वयेऽपि असिकरणकत्वप्रकारकत्वं हननविशेष्यकेच्छायां हनने तत्करणकत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिवशेन असिकरणकत्वस्य हनने लाभ इति भाष्याशयः ॥

न च--असिना जिघांसतीत्यादौ तृतीयान्तार्थासिकरणकत्वस्य हनन एवान्वयोऽस्तु, नत्विच्छायामिति—वाच्यम् ॥ यादृशासिव्यक्तेर्हननकरणत्वमप्रसिद्धं, अथ च तत्करणकत्वं हननस्येच्छाविषयः; तत्र तदसिना जिघांसतीति विशेषदर्शिनः प्रयोगानुपपत्तेः, हनने तदसिकरणकत्वस्य बाधात् ॥

न च-- सिद्धान्तेऽपि तत्रानुपपत्तिस्समाना, अर्थापत्तिविषयस्य तदसिकरणकत्वस्य हनने बाधादिति—वाच्यम् ॥ बाधितस्थले अर्थापत्तेरकल्पनात् । एतदसेश्च हननसाधनत्वमसम्भावितमथाप्ययं भ्रान्त्या एतदसिना हन्तुमिच्छतीति मत्वा हि विशेषदर्शी एतदसिना जिघांसतीति प्रयुङ्क्ते । तत्र वक्तुर्हननेऽसिकरणकत्वान्वयस्य तात्पर्याविषयत्वात् इच्छायामेव तदन्वयस्य तथात्वात् ॥ अत एव च—"दोर्भ्यां तितीर्षत्यम्भोधिं तुष्टूषुस्तद्गुणार्णवम्" इत्यादिकमुपपन्नम् ॥ ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ ब्रह्मपदार्थस्य कृदन्तार्थज्ञानेच्छायामेवान्वयः, न तु ज्ञाने धात्वर्थे—इत्ययं प्रकारः 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवसद्भावात्' इति भाष्येणाप्यवगम्यते। कृदन्तप्रतिपाद्यार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं हि षष्ठ्यां कृद्युक्तत्वं ; ज्ञानमात्रं च न कृदन्तार्थः, अपि तु ज्ञानेच्छैवेति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यादिविग्रहस्थले

षष्ठ्यर्थस्य इच्छायामन्वयावश्यकत्वात्, तत्समानार्थकत्वानुरोधेन समासस्थलेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासायामेवान्वयो वाच्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥

नन्वेवं—ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ सनर्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधव्यवस्थापनं इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिति भाष्यस्य इष्यमाणधात्वर्थप्रधानत्वाद्धात्वर्थविशेष्यकत्वादित्यर्थकथनं च दर्पणकृतां विरुध्यते —इति चेन्न। पूर्वं सनर्थविशेष्यतापक्षं प्रतिपाद्य तदनन्तरं धात्वर्थविशेष्यतापक्षस्य प्रतिपादनेन प्रथमकल्प एव तेषां निर्भराङ्गीकारात् —इति सर्वमवदातम् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
समासवादः
समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

विषयतावादः.

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

श्रीकाञ्चीपुरनिवासिभिः
विद्वद्वरेण्यैः श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासार्यवर्यैः
सम्यक् परिशोध्य ।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्यं रू. ०—५—०

॥ श्रीः ॥

विषयतावादः.

जननावनलयहेतुं जगतश्श्रीशं समाराध्य ।
नन्ता गुरुचरणाब्जेऽनन्तार्यो वक्ति विषयतावादम् ॥

इह खलु ब्रह्मविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन ब्रह्मण इव विषयताया अपि अवच्छेदकत्वात् अवश्यं ज्ञातव्येति सा विचार्यते ॥

विषयता नाम—ज्ञानविषययोः सम्बन्धविशेषः, ज्ञानविषयो घटः, ज्ञातो घटः-इत्यादिप्रतीतिसाक्षिको दुरपह्नवः । सा किं-रूपेति चेत् ।

अत्र ब्रह्मानन्दः—

"विषयता हि विषयेषु ज्ञानस्य तादात्म्यम् । ज्ञानञ्च वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यम् । असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकत्वविशिष्टं वा चैतन्यम् । अज्ञानं तावद्द्विविधम् । एकमसत्त्वापादकमन्तःकरणावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यनिष्ठम् । अन्यदभानापादकं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठम् । घटमहं जानामीति उभयावच्छेदेन अनुभवात् । तत्र घटमिति विषयावच्छेदः ; अहमिति साक्ष्यवच्छेदः । तत्र आद्यं परोक्षापरोक्षप्रमामात्रेण निवर्तते, अनुमितेऽपि वह्न्यादौ 'नास्ति' इति प्रतीत्यनुदयात् ; द्वितीयं तु साक्षात्कारेणैव निवर्तते । अत एव अनुमितिस्थले 'जानाम्यहं पर्वते वह्निरस्तीति, स तु कीदृगिति मे न भाति' इति अभानापादकाज्ञानानुभवः ॥

तदुक्तम्—

"परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वापत्तिहेतुता ।
अपरोक्षधिया नश्येदभानापत्तिहेतुता ॥" —इति ॥

तथा च—उक्तवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमसत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकं चैतन्यमेव वा ज्ञाधातुवाच्यम्, न तु चैतन्यविशिष्टवृत्त्यादिरूपम् ; विशेष्यत्वेनैव चितो ज्ञानपदात् प्रतीतेः। अत एव "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतौ ज्ञानपदात् शक्त्यैव केवलचिद्बोध इत्युक्तं **अद्वैतसिद्धौ** । न हि वाच्यविशेषणस्य शक्त्या विशेष्यतया बोधो व्युत्पत्तिसिद्धः ; पशुरपशुरित्यादितः पश्वादिभिन्नत्वेन पशुत्वादेर्बोधापत्तेः। तत्र वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वपक्षे चित्प्रतिबिम्बविशिष्टवृत्तिविषयत्वरूपं ज्ञानक्रियायाः फलमादाय घटादेः कर्मत्वम् । वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वपक्षे तु असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वमादाय घटादेः कर्मता ॥ न च—अज्ञानविषयत्वसामान्याभावस्य ज्ञाधातुवाच्यत्वे उक्तविशेषाभावबोधानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; अज्ञानविषयत्वे अभावादौ च खण्डशक्तिस्वीकारात् ॥ तथा च 'चैत्रो घटं जानाति' इत्यादौ—

प्रथमपक्षे विषयितारूपविभक्त्यर्थे घटादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, विषयितायाश्च आश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थैकदेशे वृत्तौ ; धात्वर्थस्य आख्यातार्थे तादात्म्येऽन्वयात् घटविषयकवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यतादात्म्यवांश्चैत्र इति बोधः ॥

द्वितीयपक्षे—असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वान्विताधेयत्वरूपविभक्त्यर्थे घटादेस्स्वावच्छिन्नचिन्निरूपितत्वस्वनिरूपितत्वैतदन्यतरसम्बन्धेनान्वयः । स्वावच्छिन्नचिन्निरूपितत्वमात्रनिवेशे 'ब्रह्म जानाति' इत्यादावनुपपत्तिः। ब्रह्मणश्चित्स्वरूपत्वेन तदवच्छिन्नचिदप्रसिद्धेः ॥ स्वनिरूपितत्वमात्रनिवेशे घटं जानातीत्यादावनुपपत्तिः । घटादेर्जडत्वेनावरणकृत्याभावात्। तद्विषयकत्वस्याज्ञानेऽनङ्गीकारादित्यन्यतरोपादानम् ॥

सा च विषयता त्रिविधा—विशेष्यता, प्रकारता, संसर्गता चेति। 'इदं रजतं' इत्यादिप्रतीतिस्थले 'इदं रजतं जानामि' इति अनुभवात् इदंविषयत्वावच्छिन्नं रजततादात्म्यविषयत्वं चिद्रूपानुभवनिष्ठं भातीति स्वीक्रियते। तत्र रजततादात्म्यविषयताया इदंविषयत्वावच्छेद्यत्वे रजतविषयताऽपि इदंविषयत्वावच्छिन्नेति कल्प्यते, अवच्छेद्यविशेषणत्वात्। विषयता हि यया विषयतया विशिष्टायां यस्यां विषयितायां अवच्छेदिका—सा विशेषणीभूता प्रकारता, विशेष्यभूता सांसर्गिकविषयता, तदवच्छेदकविषयता तु विशेष्यता॥ तथा च—विषयतानिष्ठं विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यतात्वं, तादृशावच्छेदकत्वं यां विषयतां प्रति तत्त्वं तादृशावच्छेदकतानिरूपकविषयतात्वरूपं सांसर्गिकविषयतात्वम्, विषयतानिष्ठायां तादृशावच्छेदकत्वनिरूपकतायां अवच्छेदकविषयतात्वं प्रकारतात्वम्॥

न च—तादात्म्यादिविषयतानिष्ठायां उक्तनिरूपकतायां रजतादिनिष्ठविषयता यथाऽवच्छेदिका, तथा तादात्म्यत्वादिविषयताऽपीति तस्यामपि निरुक्तप्रकारतात्वं स्यादिति—वाच्यम्। तादृशनिरूपकतायास्समानाधिकरणं यत् तदवच्छेदकत्वं; तस्यैव प्रकारतात्वरूपत्वात्, तादात्म्यत्वादिनिष्ठविषयतायां तदभावात्। 'रजततादात्म्येन इदं जानामि' इत्यनुभवो हि रजतविषयताविशिष्टस्य तादात्म्यविषयत्वस्य उक्तनिरूपकतां गृह्णन् रजतविषयतायामपि तां गृह्णाति; न तु तदवच्छेदकत्वमात्रम्। न हि रजतविषयत्वस्य इदंविषयत्वावच्छिन्नत्वे कस्यापि विप्रतिपत्तिः। तस्य तादात्म्यादिसंसर्गीयविषयत्वाग्राहकेणापि 'इदं रजतं जानामि' 'इदं रजतत्वेन जानामि'—इत्याद्यनुभवेन ग्रहणात्, तादात्म्यत्वविषयत्वस्य शुक्तिविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वाननुभवेन तदवच्छेदकत्वमात्रग्रहणात्॥

न च—एवमपि सांसर्गिकविषयतात्वस्य उक्तनिरूपकतामात्ररूपत्वे रजतादिविषयतायामपि तत्स्यात्—इति वाच्यम्; उक्तनिरूपकताऽनवच्छेदकविषयतानिष्ठस्यैव उक्तनिरूपकत्वस्य सांसर्गिकविषयतात्वरूपत्वात्, तादृशनिरूपकत्वाश्रयविषयत्वावच्छिन्नस्यैव तादृशनिरूपकत्वस्य तद्रूपत्वाद्वा। तादात्म्यविषयतानिष्ठैव हि तादृशनिरूपकता; तदाश्रयेण रजतविषयत्वेन अवच्छिन्ना न रजतविषयतानिष्ठेति न कश्चिद्दोषः। ज्ञानविषययोस्तादात्म्येष्वेव विषयतात्वस्य कॢप्ततया ज्ञानीयतादात्म्यमेव इच्छादेर्विषयेषु सम्बन्धः॥

यद्यपि स्वजनकज्ञानीयतादात्म्यत्वेन नेच्छाया विषयसम्बन्धता, समूहालम्बनज्ञानविषये सर्वत्र इच्छाया विषयत्वप्रसङ्गात्। तथाऽपि स्वजनकतावच्छेदकज्ञानीयविषयत्वमेव इच्छायास्सम्बन्धः। घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानत्वेन तादृशज्ञानस्य विशिष्य इच्छां प्रति हेतुत्वस्वीकारात्॥" —इति॥

अत्रेदं चिन्त्यम्—

वृत्तेर्विषयत्वमाकारः, ज्ञानस्य तु तादात्म्यम्, इच्छादेस्तु स्वजनकज्ञानतादात्म्यमित्यङ्गीकारे तत्र सर्वत्र विषयाकारानुगतप्रतीत्यनुपपत्तिः। न च—आकारादिषु विषयतात्वस्य ऐक्यादनुगतप्रतीत्युपपत्तिरिति—वाच्यम्। 'चितस्तादात्म्ये वृत्तेराकारे च विषयतात्वस्यैकस्य अभावेन' इति दृश्यत्वोपपत्तौ त्वयैवोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेः। किञ्च—ज्ञानविषयत्वं चित्तादात्म्यं चेत् चितः स्वयंप्रकाशत्वानुपपत्तिः, तस्य स्वनिरूपितविषयतारूपत्वात्; अन्यादृशत्वे पारिभाषिकत्वापत्तेः। ज्ञाधात्वर्थवर्णनमपि न सत्। वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं ज्ञाधात्वर्थ इति पक्षे—'ह्रीर्धीः' इत्यादिश्रुत्याऽनूद्यमानधीत्वरूपजातिविशेषेण वृत्तेर्निवेशे तस्याविद्यावृत्तिसाधारण्ये मानाभावात्॥ शुक्तिरूप्यं जानातीत्यादावनुपपत्तिः,

शुक्तिरूप्यस्याविद्यावृत्तिविषयत्वात् । सुखं जानातीत्यादावनुपपत्तिश्च, तत्र वृत्त्यस्वीकारात् ॥

ज्ञाधातुना वृत्तेर्विशेष्यतया बोधो नेत्यप्ययुक्तम्, 'घटो ज्ञायते' इत्यादौ तथा बोधात् । किञ्च–वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञाधात्वर्थत्वे अज्ञानेन तिरोधानकल्पनं व्यर्थम् । घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्व-सिद्धये हि तिरोधानकल्पनम्, वृत्तेः कादाचित्कत्वादेव तदवच्छिन्न-चैतन्यतादात्म्यरूपप्रकाशस्य कादाचित्कत्वोपपत्तेरिति तिरोधानभङ्गे स्पष्टम् । नीरूपायां वृत्तौ नीरूपायाः चितः प्रतिफलनं चायुक्तम् ॥ द्वितीयपक्षे च घटचाक्षुषदशायां रसं जानातीत्यादिव्यवहारापत्तिः। घटावच्छिन्नचैतन्यस्यैव रसावच्छिन्नतया आवृतानावृतविभागानुपपत्तेः॥

ननु–घटावच्छिन्नाज्ञानं निवृत्तं, रसावच्छिन्नाज्ञानं न निवृत्तं–इति एकत्रैव आवरणानावरणयोरुपपत्तिः–इति चेन्न। समानदेशावच्छेदक भेदस्य एकत्रैव भावाभावयोर्वृत्त्युपपादकत्वासिद्धेः॥ किञ्च–अत्र कल्पे 'सुखं जानाति' इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः । सुखाद्यवच्छिन्नचिन्नि-ष्ठाज्ञानविषयत्वाभावस्य स्वतस्सिद्धत्वेन तत्प्रयोजकचिदप्रसिद्धेः॥

यत्तु–असत्त्वापादकाज्ञानविषयतानवच्छेदकविषयतादात्म्यवच्चै-तन्यं ज्ञाधात्वर्थ इत्यभ्युपगमाद्विद्यमानसुखादेश्च अभानापादकाज्ञान-विषयतानवच्छेदत्वं यथा स्वत एव, तथा असत्त्वापादकाज्ञानविषयता-नवच्छेदकत्वमपि स्वत एवेति नानुपपत्तिः–इति। **तन्न**—तथा सति "पर्वतो वह्निमान्" इति परोक्षप्रत्ययस्य प्रमातुरसत्त्वापादकमज्ञानं निवृत्तम्, तस्य तादृशपरोक्षवृत्तिविगमदशायामपि 'अयं इदानीं वह्निं जानाति' इति व्यवहारापत्तेः ॥ न च तदानीं तस्यासत्त्वापादकमज्ञा-नमस्ति, तत्सत्त्वे तदानीं वह्निं न जानाति इति प्रत्ययापत्तेः । किं च शुक्तौ रजताभेदावगाहिपरोक्षभ्रमस्थले त्वयाऽपि नासत्त्वापादकावरण-तन्नाशौ स्वीक्रियेते, उत्सर्गतः प्रातिभासिके आवरणानभ्युपगमात् ॥

तथा च—रजताकारवृत्तितत्सामग्र्यादिविगमेऽपि 'अयमिदानीं शुक्तिरजतं जानाति' इतिप्रत्ययापत्तिः ॥

यत्तु—रजतं जानाति' इत्यादौ रजतावच्छिन्नचित्तादात्म्यं प्रमातरि भासते; तथा च—विषयान्तःकरणयोरुक्तस्थले मेलनाभावेन तदवच्छिन्नयोः परस्परतादात्म्यविरहान्नोक्तातिप्रसङ्गः—**इति । तदसत्**—प्रायशः परोक्षस्थले विषयान्तःकरणयोर्मेलनाभावेन वह्न्यनुमित्याद्यनन्तरं वह्निं जानातीत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः । उक्तरीत्या विषयघटितरूपे ज्ञाधातुशक्तिस्वीकारे विषयानन्त्याच्छक्त्यानन्त्यापत्तिः । विषयान्तःकरणयोर्मेलनाभावेन 'अयं रजतं जानाति' इत्यादिव्यवहारवारणेऽपि तज्ज्ञानव्यक्तितात्पर्येण इदानीं रजतज्ञानमिति व्यवहारापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥

एतेन—जानातेरसत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वानवच्छेदकविषयतादात्म्यावच्छिन्नायां चिति वृत्तौ च शक्तिद्वयं स्वीक्रियते । तथा च जानातिर्यत्र चित्परः, तत्र विषयावच्छिन्नचित एव प्रमातरि तादात्म्यं भासत इति नातिप्रसङ्गः; यत्र जानातिर्वृत्तिपरः तत्र विषयाकारवृत्तेस्तादात्म्यमाधारता वा प्रमातरि भासत इति नोक्तदशायां 'वह्निं जानाति' इति, 'शुक्तिं रजतं जानाति' इति प्रसङ्गः; न वा वह्न्याद्यनुमितिस्थले वह्निं जानातीति व्यवहारानुपपत्तिः—इति **परास्तम्** । ज्ञाधातोश्शक्तिद्वयकल्पने गौरवात् । ज्ञानावच्छेदकत्वाद्वृत्तौ ज्ञानत्वोपचार इति विवरणादिविरोधाच्च ॥ —इति दिक् ॥

विषयतानिष्ठं विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यतात्वमित्यादिकमप्यसत् । विषयतयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावातिरिक्तस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्याप्रामाणिकत्वात् ॥

यत्तूक्तं—एकवृक्षादिनिष्ठयोः संयोगतदभावयोः अग्रमूलावच्छेदेनेव एकस्यां सर्वदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्व्यक्तौ शुक्त्यादिघटादितादा-

नानाकारणतावत्त्वं स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वस्वासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विद्यानिष्ठकारणताविशिष्टकारणतावत्त्वपर्यवसितं नानात्वमेव सिसाधयिषितम्। तत्तदव्यवहितोत्तरमोक्षत्वस्य तत्तद्विद्याजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सर्वविद्याजन्यतावच्छेदककोटौ मोक्षत्वस्य निवेशादुक्तोभयसम्बन्धेनैकविद्यानिष्ठकारणताविशिष्टकारणतावत्त्वमपरविद्यानामव्याहतं; तस्मादनुगतरूपेण विद्यानां कारणत्वं सिद्धान्तविरुद्धम्। एवं प्रत्येकं विद्यानामपि भिन्नभिन्नशक्तिमत्त्वेन कारणताङ्गीकारे विद्यैक्यस्थले गुणोपसंहारस्वीकारो निष्फलः; तत्तद्विद्योदितगुणविषयतानां तत्तद्विद्यानिष्ठकारणतावच्छेदकत्वे च कारणतैक्यरूपविद्यैक्यसम्पादकतया गुणोपसंहारस्य सार्थकता, कारणतैक्यरूपविद्यैक्यवत्तया विवक्षितयोरपि ध्यानयोः परस्परविलक्षणगुणविषयतावत्त्वे कारणतावच्छेदकभेदेन कारणतैक्यानुपपत्तेः। गुणोपसंहारो हि—एकविद्यात्वेनाभिमतासु ध्यानव्यक्तिष्वेकरूपगुणविषयतावत्त्वम्। अतो दहरादिविद्यानां निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतावत्त्वेनैव मोक्षं प्रति कारणत्वमुचितम्। न चैवं विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तिः, विलक्षणविषयतासम्बन्धेन तत्तद्गुणावच्छिन्नब्रह्मविशिष्टध्यानत्वेनैव कारणतास्वीकारेण निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतायाः कारणतानवच्छेदकत्वात्। न चैवं भ्रमप्रमासाधारण्येन कारणत्वानुपपत्तिः; इष्टत्वात्, मोक्षं प्रति भ्रमस्य कारणत्वाभावाच्च। अनुमित्यादिस्थलीयकारणतायामपि विलक्षणविषयतासम्बन्धेन व्याप्त्यादिविशिष्टविषयस्यैवावच्छेदकत्वम्; सिद्धान्ते भ्रमानङ्गीकारेण सर्वत्र विशिष्टविषयस्यैवावच्छेदकत्वे बाधकविरहाद्विषयस्य कारणतावच्छेदकत्वासम्भवस्थल एव विषयतायाः कारण-

तावच्छेदकत्वस्य कल्पयितुमुचितत्वात्, विषयस्य कारणतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि विषयतायास्तथात्वे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात्। अत एव—यत्र व्याप्त्यादिज्ञानं प्रमात्मकमेव तत्र विशिष्टविषयस्यैव तत्स्थलीयानुमितिकारणतावच्छेदकत्वं नैयायिकैरपि स्वीकृतं; प्रपञ्चितं चेदं वादान्तरे ॥

न च—विशिष्टविषयकध्यानत्वेनैव हेतुत्वे शरीरपातपर्यन्तविलम्बानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; अमानवकरस्पर्शस्यापि मुक्तिं प्रति कारणतास्वीकारेण तदभावादेव शरीरसत्तादशायां मोक्षानुपपत्तेः; अमानवकरस्पर्शस्य मोक्षकारणत्वं च गतिशास्त्रादेवावगम्यते। न च—विद्यानां शक्तिमत्त्वेन कारणत्वास्वीकारे निश्शेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति परंजैमिनिरिति सूत्रभाष्यविरोध इति—वाच्यम्; तत्र निष्पत्तिशब्देन शक्तेरनभिधानात्, पाकनिष्पत्तिरित्यादौ निष्पत्तिशब्दस्यातीतकृतिविषयत्वपरत्वेन शक्तिपरतायाः क्वाप्यदर्शनात्। कृतावतीतत्वं च—स्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणवृत्तिकृतिजन्यक्रियाजन्यफलानुकूलव्यापाराननुकूलत्वप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन वर्तमानध्वंसविशिष्टत्वम्। द्वितीयादिदिवसीयकार्यस्याद्यनिष्पन्नत्वव्यवहारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः, अनेककृतिसाध्यकार्यस्य कतिपयकृतिक्षणे सिद्धत्वव्यवहारवारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः। तथा च निश्शेषेत्यादिभाष्यस्य—निश्शेषाविद्यानिवर्तनरूपा निश्शेषाविद्यानिवृत्तिहेतुभूता या विद्या, तन्निष्पत्तिरपि तन्निष्ठनिरुक्तातीतकृतिविषयताऽपि, विशिष्टदेशगतिप्रयोज्या—इत्यर्थः । यद्वा—निश्शेषाविद्यानिवर्तनरूपेत्यस्य निश्शेषाविद्यानिवृत्त्यभिन्नेत्यर्थः। तस्य च निष्पत्तिपदार्थघटकस्वोत्पत्त्यधिकरणक्षणवृत्तिकृतिजन्यक्रियाजन्यफलेऽन्वय इति बोध्यम् ॥

एवं—अभ्यासाधेयातिशयस्येति जिज्ञासाधिकरणभाष्यस्यापि स्मृति-परम्पराप्रयोज्यलौकिकविषयताकस्येत्यर्थः। अनवरतभावनावशात् ध्यानव्यक्तिषु लौकिकविषयता सम्भवतीति पूर्वमेवोक्तम्। तथा च विशिष्टविषयकध्यानत्वेन हेतुत्वे न काप्यनुपपत्तिरीत्यन्यत्र विस्तरः॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम्॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
मोक्षकारणतावादः
समाप्तः॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

निर्विशेषप्रमाणव्युदासः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ ऊ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्यं रू. ०—३—०

॥ श्रीः ॥

निर्विशेषप्रमाणव्युदासः

समाराध्य श्रीशं निखिलगुणवाराशिममलं
यतीनां सम्राजः पदयुगलमानम्य बहुधा ।
विधत्ते वादार्थं कमपि विशदं कौतुकवशात्
अनन्तार्यश्श्रीमत्फणिपगुरुवंशाम्बुधिशशी ॥

यत्तावदुक्तं महासिद्धान्तारम्भे—"निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनि इदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुं सविशेषविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम्"—इति, तद्वाक्यार्थविशोधनायेदमारभ्यते ॥

निर्विशेषे वस्तुनि प्रमाणं नास्तीति वचने सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातो भवतीत्यभिप्रेत्य प्रमात्वव्यापकं सविशेषविषयकत्वमिति व्याप्तिमङ्गीकृत्य निर्विशेषविषयकं प्रमाणं निराकृतम् । सर्वप्रमाणानामित्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकत्वतात्पर्यग्राहकत्वेनोक्तव्याप्तिबोधनात्, तत्र प्रमाणपदस्य भावे व्युत्पत्त्या प्रमापरत्वात् ॥

ननु—उक्तव्याप्त्या न निर्विशेषवस्तुसाधकप्रमाणनिरासस्सम्भवति, निर्विशेषसविशेषोभयविषयकस्य समूहालम्बनरूपप्रात्यक्षिकज्ञानस्य सत्त्वेऽपि सविशेषविषयकत्वे प्रमात्वव्यापकताया अक्षतेः । न च—प्रमात्वव्यापको निर्विशेषविषयकत्वाभाव इति व्याप्तौ तात्पर्यादुक्तसमूहालम्बनव्यावृत्तिः, सविशेषविषयकत्वात्सर्वप्रमाणानामिति श्रीभाष्ये

सविशेषविषयकत्वादित्यस्य निर्विशेषविषयकत्वाभावादित्यर्थादिति—वाच्यम्; सिद्धान्ते निर्विशेषविषयकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावाप्रसिद्धेः ॥ न च—प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नविशेषत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतैव निर्विशेषविषयता; सा च निर्विशेषं वस्त्विति वाक्यजन्यबोधे प्रसिद्धा; तादृशबोधस्य परैः प्रमात्वेनाभ्युपगतस्य सिद्धान्ते भ्रमत्वेन स्वीकारात् तद्वाक्याद्बोध एव न सम्भवतीत्यपलापस्य दुश्शकत्वात्; उक्तं च **टीकायां**—

"निर्विशेषशब्दजनिता मिथोऽन्वयानर्हार्थगोचरा भ्रान्तिः ॥"

—इति ॥

एवं च तादृशविषयत्वाभावः प्रमात्वव्यापक इति व्याप्तौ तात्पर्यान्नाप्रसिद्धिः; अत एव प्रमाणानामिति प्रमात्वनिवेशनं सार्थकं; केवलज्ञानत्वव्यापकत्वस्योक्ताभावेऽभावादिति—वाच्यम्; उक्तशब्दजन्यभ्रमस्यापि धर्म्याद्यंशे प्रमात्वेनोक्ताभावे प्रमात्वव्यापकताया अप्यसम्भवात्। स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विशेष्यता, तत्तदनिरूपकत्वरूपं सर्वांशे प्रमात्वं निरुच्य तथाविधप्रमात्वव्यापक उक्ताभाव इत्यपि न सम्भवति। सर्वांशे प्रमात्मकस्य निर्विशेषसाधकप्रमाणस्योक्तव्याप्त्या निराकरणेऽपि किञ्चिदंशे भ्रमात्मकस्य तथाविधप्रमाणस्यानिराकरणेनासङ्गतेः ॥ न च—उक्तविषयिता भ्रमत्वव्याप्येति व्याप्तौ तात्पर्यान्निर्विशेषसाधकप्रमाणनिराससिद्धिः, तद्विषयकज्ञानसामान्ये भ्रमत्वस्योक्तव्याप्त्या सिद्धेरिति—वाच्यम्; अन्यांशे भ्रमात्मकस्य निर्विशेषसाधकप्रमाणस्य सत्त्वेऽप्युक्तव्याप्तेरविघातेनासङ्गतेः ॥ न च—विशेषाभावविषयतानिरूपिताधिकरणविषयता प्रमाणप्रयोज्यत्वाभाववती, विशेषवन्निष्ठा वेति व्याप्तौ तात्पर्यान्नासङ्गतिरिति—वाच्यम्; निर्विशेषसाधकं प्रमाणं हि परेषां द्विविधमिष्टं—विशेषसामान्याभावप्रकारकब्रह्मविशेष्यकं ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालि

निर्विकल्पकं चेति, तत्रोक्तव्याप्त्या आद्यप्रमाणनिरासेऽपि द्वितीयस्या-निरासात्, उक्तनिर्विकल्पकसत्त्वेऽप्युक्तव्याप्त्यविघातेन श्रीमति भाष्ये उक्तव्याप्त्युपपादनाय पराभिमतनिर्विकल्पकनिराकरणानुपपत्तेः ॥

—इति ॥

अत्र ब्रूमः—

विशेषसामान्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वव्यापकः प्रमाण-प्रयोज्यत्वाभावो विशेषवन्निष्ठत्वं वा—इति व्याप्ताविव विषयतात्व-व्यापकं किञ्चिदवच्छिन्नत्वमिति व्याप्तावपि सविशेषविषयत्वात्सर्व-प्रमाणानामिति भाष्यस्य तात्पर्याङ्गीकारात्प्रथमव्याप्त्या विशेषसा-मान्याभावप्रकारकस्य द्वितीयव्याप्त्या निरवच्छिन्नविषयताशालि-पराभिमतनिर्विकल्पकात्मकस्य प्रमाणस्य च निरासस्सिद्ध्यति ॥

न च—सांसर्गिकविषयतासामान्यस्य निरवच्छिन्नत्वेन तत्र व्यभि-चारात् द्वितीयव्याप्तिर्न सम्भवति, संसर्गताभिन्नविषयतात्वव्यापकं किञ्चिदवच्छिन्नत्वमिति व्याप्तिस्वीकारे च संसर्गतया निर्विशेषसिद्धेर-निराकरणादसङ्गतिरिति—वाच्यम्; घटवद्भूतलमित्यादिप्रत्यक्षादिज्ञा-नेषु संयोगादिरूपसंसर्गस्य संयोगत्वादिरूपसंसर्गतावच्छेदकपुरस्का-रेणैव भानाङ्गीकारेण सिद्धान्ते संसर्गताया निरवच्छिन्नत्वाभावात्। घटत्वादिरूपधर्मसामान्याविषयकं घटादिरूपधर्मिमात्रविषयकं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति परेषां मते घटत्वादेरप्यैन्द्रियकत्वाविशेषेण निर्वि-कल्पके तस्याभाने बीजाभावः। विषयितासम्बन्धेन निर्विकल्पकं प्रति तादात्म्येन धर्मस्य प्रतिबन्धकत्वं तु न सम्भवति; निर्विकल्पकस्य धर्मा-विषयकत्वसिद्धावुक्तप्रतिबन्धकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च धर्माविषयकत्व-सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रायेण श्रीभाष्ये 'संस्थानरूपजात्यादेर-प्यैन्द्रियकत्वाविशेषात्' इत्यनेन दूषणाभिधानेन तन्न्यायस्य संयोग-त्वादिरूपसंसर्गतावच्छेदकेऽपि समानत्वेन प्रत्यक्षादौ संसर्गतावच्छेदक-

भानस्य श्रीभाष्यानुमतत्वात् ॥

न चैवमपि—अयं घट इत्यादिज्ञानीयायां घटत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतायामुक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः—इति वाच्यम्; उक्तज्ञाने घटत्वादिविषयताया आधेयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नत्वाभावात्। संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यज्ञानं सविकल्पकं, तदसहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञानं निर्विकल्पकम्; तत्र प्रथमपिण्डग्रहणात्मके अयं घट इत्याकारके निर्विकल्पके घटविशेषणतापन्ने घटत्वे घटः आधेयतासम्बन्धेन भासते, द्वितीयादिपिण्डग्रहणात्मके अयमपि घट इत्याकारके सविकल्पके घटविशेषणतापन्नघटत्वे निर्विकल्पकानुभवजन्यसंस्कारबलात् पूर्वघटस्सन्निकर्षादेतद्घटश्चाधेयतासम्बन्धेन भासत इति संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यत्वं सविकल्पकस्येति—सिद्धान्ते स्वीकारेण घटत्वादिविषयताया घटावच्छिन्नत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥ उक्तञ्च **श्रीभाष्ये**—

> "निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते । द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वम् ॥" —इति ॥

अनुवृत्ताकारता—आधेयतासम्बन्धेनानेकव्यक्तिवैशिष्ट्यम् । उक्तं च टीकायां—

> "अनेकव्यक्त्यन्वयरूपाऽनुवृत्तिः" —इति ॥

एवं च—अयं घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषयताया घटावच्छिन्नत्वान्न व्यभिचारः । स्पष्टश्चेदमुक्तं टीकायां—

"ननु विशेषो हि निर्विशेषः । तत्कथं निर्विशेषवस्तुनोऽप्रामाणि-

कत्वं ? उच्यते——धर्मेण धर्मी सविशेषः, धर्मिणा च धर्म-
स्सविशेषः ॥" ——इति ॥

न चैवमपि—गन्धादिप्रत्यक्षे आश्रयस्याभानात् गन्धादिविषयतायास्तदवच्छिन्नत्वासम्भवात् संस्थानरूपजात्यभावेन तदवच्छिन्नत्वासम्भवाच्च निरवच्छिन्नत्वात्तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम् ; अयं गन्धोऽनुभूयत इति प्रतीत्या गन्धादिविषयतायाः कालावच्छिन्नत्वात्, संविदवच्छिन्नत्वाच्च । अयमिति वर्तमानकालस्यानुभूयत इति संविदश्च गन्धविशेषणतया प्रतीतेः ।

उक्तञ्च टीकायां——

"संविदोऽपि सर्वविशेषणतया सर्वार्थवैशिष्ट्यं ह्युपपद्यते । अयं गन्धोऽनुभूयत इति कालादिविशेषावच्छिन्नतयैव गन्धादिप्रतीतेः ॥" ——इति ॥

न च—आत्मनस्स्वप्रकाशत्वेन स्वनिरूपितविषयताया आत्मनिष्ठाया निरवच्छिन्नतया तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम् ; तद्विषयतायाः प्रत्यक्त्वैकत्वानुकूलत्वावच्छिन्नत्वेन निरवच्छिन्नत्वाभावात् ॥

न च—नित्यविभूतेः स्वप्रकाशतया तद्विषयतायाः स्वनिष्ठाया निरवच्छिन्नत्वात् तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम् । तस्या अप्येकत्वावच्छिन्नत्वात् स्वप्रकाशात्मकाहमित्याकारकानुभवविषयतायाः प्रत्यक्त्वैकत्वानुकूलत्वावच्छिन्नत्वस्य टीकायामुक्तत्वेन तत्तुल्यन्यायेन नित्यविभूतिविषयताया एकत्वावच्छिन्नत्वावश्यकत्वात् ॥

ननु——उक्तभाष्यस्य द्विविधव्याप्तिपरत्वं न सम्भवति, 'यस्तु-स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठस्समयः' इत्युत्तरभाष्यासङ्गतेः । स्वानुभवात्मकप्रमाणेन निर्विशेषसिद्ध्यङ्गीकारेऽप्युक्तव्याप्तिद्वयाविघातात् ॥ न च—स्वानुभवसिद्धत्वं नाम स्वनिरूपितनिरवच्छिन्नविषयतावत्त्वं, अनुभूतेस्स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् ; तथा च तादृशविषयतायां

द्वितीयव्याप्तेर्व्यभिचारपरिहाराय यस्त्वित्यादिभाष्यमिति नासङ्गतिरिति--वाच्यम्। परमते हि स्वस्य स्वविषयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं न स्वीक्रियते, अभेदे विषयिविषयभावस्य तैरनङ्गीकारात्; किन्तु ज्ञानविषयतां विनैव व्यवहारविषयत्वं, 'अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं स्वप्रकाशत्वम्' इत्यद्वैतसिद्धावुक्तत्वात् ॥ यथा हि–घटादेश्चाक्षुषविषयत्वे आलोकसंयोगो नियामकः, आलोकस्य तथात्वे चालोकत्वमेव नियामकं; न तु तत्संयोगः। तथा–घटादेर्व्यवहारविषयत्वे ज्ञानविषयत्वं नियामकम्। ज्ञानस्य तथात्वे तु ज्ञानत्वमेव नियामकं, न तु तद्विषयत्वं; घटज्ञानविषयकव्यवहारे घटज्ञानज्ञानत्वेन हेतुत्वापेक्षया घटज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवात्। अत एवानुभूतिस्स्वविषयेत्यनुक्त्वा–अनुभूतिरनन्याधीनस्वव्यवहारा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्व्यवहारहेतुत्वात्–इति स्वप्रकाशत्वसाधकमनुमानं परैः प्रयुक्तम्। स्वस्य स्वविषयत्वाङ्गीकारे स्वविषयेत्येव प्रयोक्तुमुचितत्वात्। उक्तं च महापूर्वपक्षे—

"सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति ॥"

—इति ॥

टीकायामपि पूर्वपक्षतया तन्मतमुपपादितम्—

"ननु–घटादिषु व्यवहारार्हत्वं स्वव्यतिरिक्तज्ञानहेतुकं दृष्टं; ज्ञाने व्याप्तिर्भज्यते चेद्व्यवहारस्य ज्ञानपूर्वकत्वव्याप्तेश्चभङ्गेनाज्ञातस्यैव ज्ञानस्य व्यवहारास्पदत्वं स्यात् ॥" —इति ॥

न च–परमते एकदेशिना **चित्सुखाचार्येण** स्वस्य स्वविषयत्वं स्वीक्रियते; तत्स्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्विषयत्वमिति तेनोक्तत्वात्; तथा च तन्मते व्यभिचारप्रसक्त्या तन्निराकरणाय यस्त्वतिभाष्यमिति नासङ्गतिः—इति वाच्यम्; तन्मतेऽपि तदनङ्गीकारात्, तदीयवाक्ये तद्विषयत्वमित्यस्य तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वमित्यर्थ इति

गौणार्थपरताया अद्वैतसिद्धौ व्याख्यातत्वात् ॥ न च—स्वस्य स्ववि-षयत्वाभावेऽनुभूतिस्स्वतस्सिद्धेत्यस्य अपार्थकतेति—वाच्यम्; स्वत-स्सिद्धेत्यस्य स्वजन्यव्यवहारविषयेत्यर्थात्। उक्तं च अद्वैतसिद्धौ—

"ननु—स्वत इत्यस्य स्वेनैवेत्यर्थे स्वविषयत्वापत्तिः; प्रमाणं विने-त्यर्थे उपायान्तरानुपन्यासेनासिद्ध्यापत्तिः; अन्यथा शशशृङ्गा-देरपि सिद्ध्यापातः—इति चेन्न। मानानपेक्षसिद्धेरेव स्वत-स्सिद्धशब्दार्थत्वात् ॥ न च शशशृङ्गादावतिप्रसङ्गः; तद-सत्त्वव्यावृत्तिफलकप्रमाणाभावात्। प्रकृते च वेदान्तजन्यवृत्ति-विषयतामात्रेण तत्सत्त्वात्सिद्धिरूपे आत्मनि सिद्धव्यवहारस्य सिद्धिप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वपरतया गौणत्वात् ॥"—इति ॥

एवं च यस्त्वित्यादिभाष्यस्य व्यभिचारपरिहारपरत्वासम्भवादस-ङ्गतिर्दुर्वारा ॥ —इति चेत् ॥

अत्रोच्यते—परमते स्वस्य स्वविषयत्वानङ्गीकारेऽपि 'घटोऽनुभूयते' 'घटस्सन्' इत्यादिव्यवहारविषयताया निरवच्छिन्नाया अनुभूतौ स्वीकारात्तथाविधव्यवहारविषयतायां व्यभिचारपरिहाराय यस्त्वित्यादिभाष्यं प्रवृत्तम्। आत्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव तथा-विधात्मसाक्षिकानुभवप्रयोज्यव्यवहारादेव 'इदमहमदर्शम्' इति केन-चिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्, सर्वेषामनुभवानां तदधीनव्यवहाराणां च आश्रयविषयोभयावच्छिन्नविषयताकत्वेन निरवच्छिन्नविषयता-कत्वाभावात्; घटोऽनुभूयत इत्यादिव्यवहारविषयतायाश्चाधेयतासम्ब-न्धेन घटावच्छिन्नत्वाच्च न तत्रोक्तव्याप्तेर्व्यभिचार इत्यर्थः ॥

नन्वेवमपि—अनुभूतिर्विशेषसामान्याभाववती, अनुभूतित्वात्—इत्याद्यनुमाननिरूपितविशेषसामान्याभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य-तायां प्रथमव्याप्तेर्व्यभिचारो दुर्वारः। तद्विषयताया अनुमानरूपप्रमाण-प्रयोज्यत्वेन तदप्रयोज्यत्वाभावाद्विशेषवन्निष्ठत्वाभावाच्चेत्याशङ्कायां

सविशेषोऽप्यनुभूयमान इत्यादिभाष्यं प्रवृत्तम्। स्वासाधारणैस्स्वभाव-विशेषैस्सविशेष एवावतिष्ठते—इति। उक्तानुमितिविषयतायां विशेष-वन्निष्ठत्वसत्त्वात्, उक्तानुमितेर्विशेषवति विशेषाभावप्रकारकत्वेन प्रमा-णत्वाभावेन तथाविधविषयतायां प्रमाणप्रयोज्यत्वाभावस्यापि सत्त्वाच्च। न प्रथमव्याप्तेरपि व्यभिचार इति भावः। किं च—अनुभूतिनिष्ठा स्वानुभवविषयता ज्ञातृज्ञेयान्यतरावच्छिन्नैव भवताऽपि वाच्या; तद-न्यतरानवच्छिन्नत्वे घटादेरिव ज्ञानत्वस्वप्रकाशत्वयोरनुपपत्तेः। यत्र ज्ञातृज्ञेयान्यतरानवच्छिन्नविषयतावत्त्वं तत्र ज्ञानत्वाभावः, स्वप्र-काशत्वाभावश्चेति व्याप्तेः। उक्तं च विवरणे—

"ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वात्॥" —इति॥

अत्र प्रकाशस्य ज्ञानत्वादित्यनभिधाय ज्ञातुरर्थेत्युक्तिर्न तावज्ज्ञान-पदार्थे तयोर्घटकतालाभाय, वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यासत्त्वापादकाज्ञान-विषयत्वाभावविशिष्टचैतन्यस्य वा तन्मते ज्ञानपदार्थत्वेन तत्र ज्ञातृ-ज्ञेययोर्घटकत्वाभावात्; किन्तु—ज्ञाननिष्ठविषयताऽन्यतरावच्छिन्नेति नियमसूचनाय॥

एवं च—अनुभूतावुक्तान्यतरानवच्छिन्नविषयतास्वीकारे ज्ञानत्वा-नुपपत्तिः, ततश्च स्वप्रकाशत्वानुपपत्तिः—इत्यभिप्रेत्य, 'धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः' —इति भाष्यं प्रवृत्तम्॥

ननु—'स्वापमदमूर्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः' इति भाष्यं किमर्थं प्रवृत्तम्? न तावत्प्रथ-मव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय; स्वापकाले विशेषसामान्याभावप्रकार-कानुभवस्य परैरनङ्गीकारात्। नापि द्वितीयव्याप्तौ 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदहमवेदिषम्' इति प्रबोधकालीनस्मरणेन स्वापाज्ञानोभया-वच्छिन्नानुभूतिनिष्ठविषयताकेन ज्ञानस्य तैस्समर्थितत्वेन तथाविध-

स्मरणहेतुभूतस्य सुषुप्तिकालीनानुभवस्याप्युभयावच्छिन्नानुभूतिनिष्ठविषयताकत्वावश्यकतया निरवच्छिन्नविषयताकत्वाभावात् तत्र व्यभिचाराप्रसक्तेः—इति चेन्न ॥ वार्त्तिककारमते स्वापाज्ञानोभयावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठविषयताकः सुषुप्तिकालीनानुभव इति स्वीकारेऽपि विवरणकारमते साक्ष्यज्ञानसुखाकारास्तिस्रो निर्विकल्पकरूपा अविद्यावृत्तयस्सुषुप्तावभ्युपगम्यन्ते । तत्र अहमाकारवृत्तिविषयतायाः प्रबोधकालीनाया अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेऽपि सुषुप्तिकालीनाहमाकाराविद्यावृत्तिविषयता निरवच्छिन्नैव । सुषुप्तावन्तःकरणस्य लीनत्वेन तद्दशायां तस्याभानात् ॥ तथा च—अहमाकाराविद्यावृत्तिविषयतायां निरवच्छिन्नायां व्यभिचारपरिहाराय स्वापमदमूर्छास्वित्यादि भाष्यं प्रवृत्तम् । तत्र स्वावसर इत्यस्य—अहमर्थात्मत्वसमर्थनावसर इत्यर्थः । तत्र भाष्ये सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवस्य सुखित्वप्रत्यक्त्वोभयावच्छिन्नविषयताकत्वसमर्थनात् ॥

तथा च श्रीभाष्यम्—

"एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमहमर्थस्यैवात्मनस्सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते ॥" —इति ॥

ननु—सुषुप्तिकालीनात्मस्वरूपानुभवे सुखित्वज्ञातृत्वयोः कथं भानम्? तस्यात्मस्वरूपविषयकत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानपरिणामविशेषरूपसुखधर्मभूतज्ञानाश्रयत्वरूपज्ञातृत्वोभयविषयकत्वायोगात् । न च—धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन तेनैव स्वपरिणामविशेषरूपसुखस्वाश्रयत्वरूपज्ञातृत्वयोर्भानमुपपद्यते—इति वाच्यम्; धर्मभूतज्ञानस्य विषयप्रकाशनवेलायामेव स्वप्रकाशत्वेन सुषुप्तौ विषयप्रकाशाभावेन स्वप्रकाशत्वायोगात् ।

उक्तं च श्रीभाष्ये—

"यत्तु—अनुभूतेस्स्वप्रकाशत्वमुक्तं, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव ; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति॥"

—इति ॥

न च—उदाहृतभाष्यं विषयप्रकाशनवेलायामेव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नान्यथेति बोधयितुं न प्रवृत्तम् ; किन्तु स्वभिन्नज्ञानाप्रयोज्यस्वव्यवहारसामान्यकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति परेषां लक्षणे परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानाधीनव्यवहारविषयत्वात् स्वानुभवस्याप्यतीतस्य अज्ञासिषमिति स्मरणजन्यव्यवहारविषयत्वाच्च स्वव्यवहारसामान्यस्य स्वभिन्नज्ञानाप्रयोज्यत्वविरहादसम्भवमभिधाय स्वभिन्नज्ञानाप्रयोज्यस्वसमानकालीनस्वाश्रयकर्तृकव्यवहारसामान्यकत्वं स्वप्रकाशत्वं वक्तव्यमिति स्वप्रकाशत्वाशिक्षार्थं प्रवृत्तम् ; तत्र च विषयप्रकाशनवेलायामित्यस्य स्वसद्भावदशायामित्यर्थात् ; तथा च सुषुप्तौ धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारेऽपि न तद्भाष्यविरोधः—इति वाच्यम् । एवमपि 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' इति सूत्रविरोधापत्तेः, तत्सूत्रे सुषुप्तावनभिव्यक्तस्यैव धर्मभूतज्ञानस्य जागरेऽभिव्यक्तिबोधनात् ॥ —इति चेत् ॥

अत्र व्यासार्याः—

"सुखित्वमित्यनेन धर्मभूतज्ञानपरिणामविशेषरूपसुखाश्रयत्वं, ज्ञातृत्वमित्यनेन धर्मभूतज्ञानाश्रयत्वं च न विवक्षितम् । उदाहृतभाष्यसूत्रयोर्विरोधापत्तेः । किन्तु स्वस्मै स्वयमनुकूलमित्यात्मस्वरूपगतानुकूल्यप्रतियोगित्वं स्वस्मै भासत इति भानप्रतिसम्बन्धित्वरूपं प्रत्यक्त्वं च विवक्षितम् ; तयोरात्मस्वरूपानुभवे भानसम्भवात् ॥"

—इति वदन्ति ॥

एवं च—सुषुप्तिकालीनानुभवविषयताया अनुकूलत्वप्रत्यक्त्वोभयावच्छिन्नत्वेन निरवच्छिन्नत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इति स्वापमदमूर्छास्वित्यादिभाष्यस्याभिप्रायः ॥

ननु—अनुभूतिस्स्वभिन्नविशेषशून्या, अनुभूतित्वात्—इत्यनुमानमेव निर्विशेषसाधकं प्रमाणम् । न हि उक्तानुमानस्य द्विविधव्याप्त्या निरासस्सम्भवति । उक्तानुमितेर्भ्रमत्वाभावेऽपि विशेषसामान्याभावप्रकारकानुमितेर्भ्रमत्वमात्रेण प्रथमव्याप्तिनिर्वाहात्, स्वभिन्नविशेषशून्यत्वस्यैव निर्विशेषत्वरूपत्वात् ॥ न च—स्वभिन्नविशेषाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यता स्वभिन्नविशेषवन्निष्ठेति व्याप्तिरङ्गीक्रियत इति—वाच्यम् । अनुभूतौ निर्विशेषत्वसाधकहेत्वादीनामनुभूतिरूपताया अपि सम्भवेन तद्भिन्नत्वानावश्यकत्वात् उक्तव्याप्त्यसिद्धेः ॥

उक्तं च **पञ्चपादिकायाम्**—

"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते ॥" —इति ॥

—**इत्याशङ्क्य**; स्वभिन्नविशेषवन्निष्ठत्वघटितव्याप्तिं समर्थयितुं अनुभूतौ पराभ्युपगतानां नित्यत्वादिधर्माणामनुभूतिस्वरूपात् भेदं साधयति । स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेकविशेषास्सन्त्येव, ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः, वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदे विवाददर्शनात्स्वाभिमततत्तद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनादिति ॥

ननु—उदाहृतभाष्ये नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः, तद्विषयकनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषयत्वात्; यो यद्विषयकनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषयः स तद्भिन्नः, यथा घटनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषयः पटः—इत्यनुमानं विवक्षितम् । तच्चायुक्तम् । धर्मनिश्चयोत्तरकालीनसंशयविषये धर्मिणि व्यभिचारात् ॥ न च—तन्निश्चयोत्तरकालीनसंशयकोटित्वं यत्र, तत्र तद्भिन्नत्वमिति व्याप्त्यङ्गीकारान्न

धर्मिणि व्यभिचार इति–वाच्यम् ; एवमपि घटादिविषयकाहार्यादिनिश्चयानन्तरकालीनसंशयकोटिभूते घटादौ व्यभिचारात् । निश्चयपदेनानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयविवक्षणेऽपि घट इति निश्चयानन्तरकालीनस्य भूतलं घटवन्न वेति संशयस्य विषये घटे व्यभिचारात् ॥ न च–नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः, ब्रह्मधर्मिकसंशयप्रकारत्वात् ; यो यद्धर्मिकसंशयप्रकारस्स तद्भिन्नः ; यथा भूतलं घटवन्न वेति संशयप्रकारो भूतलभिन्नो घटादिः ब्रह्मधर्मिकसंशयप्रकाराश्च नित्यत्वादय इत्यनुमाने तात्पर्यमिति–वाच्यम् । घटस्तद्घटवान्न वेति संशयविषये तद्घटे व्यभिचारात् ॥—इति चेत् ॥

अत्रोच्यते ॥ नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः ; तदभ्युपगमसमानकर्तृकानभ्युपगमविषयत्वात् । यो यदभ्युपगमसमानकर्तृकानभ्युपगमविषयस्स तद्भिन्नः, यथा–अवयवाभ्युपगमसमानकर्तृकानभ्युपगमविषयोऽवयवी तद्भिन्नः। अनुभूतिस्वरूपाभ्युपगमसमानकर्तृकानभ्युपगमविषयाश्च नित्यत्वादयः । बौद्धैरनुभूतिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि तस्याः क्षणिकत्वाङ्गीकारेण नित्यत्वानभ्युपगमात्, वैशेषिकादिभिर्जडत्वबहुत्वाङ्गीकारेण स्वप्रकाशत्वैकत्वयोरनभ्युपगमात् । अभ्युपगमनाभ्युपगमौ च प्रामाणिकत्वाप्रमाणिकत्वप्रकारनिश्चयावित्यनुमाने तात्पर्यान्नानुपपत्तिः । एवमनुमानमभिप्रेत्यैवोक्तं **टीकायां**—

> "बौद्धैरनुभूतेः क्षणिकत्वमुक्तम् ; अनेन तु नित्यत्वम् । वैशेषिकादिभिश्च जडत्वबहुत्वे ; अनेन तु स्वप्रकाशत्वैकत्वे । स्वरूपन्तु तैस्सर्वैरभ्युपेतम् । अतो विप्रतिपत्तिविषयस्सम्प्रतिपत्तिविषयश्च एक एवेति वक्तुमयुक्तमित्यर्थः ॥" —इति ॥

विप्रतिपत्तिविषयः–अनभ्युपगमविषयः, सम्प्रतिपत्तिविषयः–अभ्युपगमविषयः—इत्यर्थः । किं च–नित्यत्वादयोऽनुभूतिस्वरूपाद्भिन्नाः, तद्विषयकप्रमाणोपन्यासानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकत्वात् । यो य-

द्विषयकप्रमाणोपन्यासानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकः स तद्भिन्नः; यथा—द्रव्यविषयकप्रमाणोपन्यासानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकमद्रव्यं द्रव्यभिन्नम्; अनुभूतिविषयकप्रमाणानिवर्त्यजिज्ञासाविषयप्रमाणकाश्च नित्यत्वादयः। परैरनुभूतौ प्रमाणमुपन्यस्य नित्यत्वस्वप्रकाशत्वादौ प्रमाणान्तरोपन्यासादित्यनुमानान्तरमभिप्रेत्योक्तम्—'स्वाभिमततत्तद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात्' इति। स्वमतोपपादनात् न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादना इत्यन्वयः। नित्यत्वादिरूपतत्तद्धर्मप्रकारकप्रमाणोपन्यासात्—इति तद्भाष्यार्थः। विधाभेदैरिति तृतीयायाः प्रकारत्वार्थकत्वात्, तस्योपपादनपदार्थप्रमाणोपन्यासैकदेशे प्रमाणेऽन्वयादिति ॥

ननु—'शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्' इत्यादि भाष्यं किमर्थं प्रवृत्तम्? न च—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिसमानाधिकरणवाक्यात् निर्विशेषनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताशालिबोधोऽखण्डार्थवादिभिः परैरभ्युपगम्यत इति तथाविधबोधीयविषयतायां व्यभिचारवारणाय तद्भाष्यं प्रवृत्तम्—इति वाच्यम्। तथाविधनिर्विकल्पकशाब्दबोधे पदजन्यनिर्विकल्पकस्मरणस्य कारणत्वेन, स्मरणे च समानाकारानुभवस्य कारणत्वेन तथाविधानुभवनिरासादेव शाब्दबोधस्यापि निरस्तप्रायत्वात्, पूर्वं स्वानुभवरूपस्य सुषुप्तिकालीनस्य च निर्विशेषानुभवस्य निरस्तत्वात्, तद्विषयकप्रत्यक्षस्य च निराकरिष्यमाणत्वात्; शाब्दबोधस्य समानाकारानुभवमूलकस्मरणाधीनतया तथाविधानुभवं विनाऽसम्भवात्—इति चेन्न॥ परमते हि—विशिष्टविषयकानुभवजन्यसंस्कारस्यापि शुद्धविषयकस्मृतिहेतुत्वं सम्भवति; शुद्धब्रह्मतात्पर्यविषयकपदज्ञानरूपोद्बोधकस्य विशेषणांशे संस्कारानुद्बोधकत्वात्, विशेष्यांश एव संस्कारोद्बोधकत्वात्—इति कल्प्यते। तथैव **सिद्धान्तबिन्दुव्याख्यायां ब्रह्मानन्देनोक्तत्वात्** ॥

एवं च–निर्विशेषविषयकप्रत्यक्षादिरूपस्यानुभवस्याभावेऽपि तद्विषयकस्मरणशाब्दबोधयोरुत्पत्त्या तथाविधबोधविषयतायां व्यभिचारपरिहाराय शब्दस्य त्वित्यादिभाष्यं प्रवृत्तम् ॥

ननु–सिद्धान्तेऽपि शाब्दबोधस्य स्वसमानविषयकशाब्दान्यानुभवाधीनस्मरणमूलकत्वमिति नियमो न सम्भवति; तथा सति वेदान्तवाक्याद्ब्रह्मविषयकबोधानुपपत्तेः, तन्मूलभूतस्य ब्रह्मविषयकशाब्दान्यानुभवस्याभावात्; शाब्दानुभवस्यैव पदार्थस्मरणहेतुत्वेऽनवस्थापत्तेः –**इति चेन्न**। 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इत्यादिवाक्यजन्यब्रह्मविषयकशाब्दबोधो हि बृहत्त्वबृंहणत्वोभयविशिष्टविषयकपदजन्यस्मरणाधीनः। तादृशस्मरणं च 'बृहति बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिजन्यशाब्दबोधजन्यम्। तथाविधश्रुतिजन्यबोधश्च बृहधात्वादिजन्यब्रह्मपदार्थघटकप्रत्येकपदार्थानुभवमूलक इति नोक्तनियमानुपपत्तिः, न वाऽनवस्थेति ॥

उक्तं हि टीकायां—

"**ननु**–ब्रह्मशब्दो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वा भगवति मुख्यः? अव्युत्पन्नत्वे बोधकत्वविरहिणस्तस्य न क्वचिदपि मुख्यत्वम्। नापि व्युत्पन्नस्स मुख्यः, अलौकिकेऽर्थे व्युत्पत्त्यसम्भवात्। कथमप्रतीते व्यवहाराविषये बुद्धिपूर्विका यादृच्छिकी च व्युत्पत्तिस्सम्भवति ॥ **उच्यते**। यथा–कामिनीचन्दनभवनादिषु प्रयोगेण सुखविषयतया व्युत्पन्नस्य स्वर्गशब्दस्य 'यस्मिन्नोष्णम्' इत्याद्यर्थवादपदसमभिव्याहारेण अलौकिकसुखविशेषविषयतया व्युत्पत्तिः; यथा लौकिके क्वचिदप्यव्युत्पन्नत्वेऽपि यूपाहवनीयस्फ्यकपालचषालचात्वालादिशब्दानां वाक्यान्तरपदान्तरसमभिव्याहारात्तत्तदर्थविषयतया व्युत्पत्तिः, एवं ब्रह्मात्मेश्वरादिशब्दानां च लोके केषुचिदर्थेषु प्रयोग-

देशः—इति ज्ञाने घटांशे भूतलस्य विशेषणत्वापत्तेः। घटनिष्ठप्रकारताया घटत्वांशे विशेष्यतारूपत्वात् । भूतलनिष्ठविशेष्यताया देशांशे प्रकारतारूपत्वात् । तत्र तत्र विभिन्नानन्तविषयतास्वीकारे महागौरवात् ॥ ——इत्याहुः ॥

तच्चिन्त्यम् ॥

चाक्षुषप्रत्यक्षजनकचक्षुस्संयोगस्य चक्षुष्यपि सत्त्वेन चक्षुषोऽपि तद्विषयत्वापत्तेः, यत्र चक्षुर्वृत्तिशालिनि देशे घटादिकमानीतं तादृशघटादेर्विषयत्वानुपपत्त्या अनुयोगितया तद्वत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । देहोपरि दण्डादिपतने दण्डादावनुयोगितया त्वक्सन्निकर्षस्य अभावेन त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेश्च; विनश्यदवस्थात्संयोगाद्यत्र ज्ञानोत्पत्तिः तत्र ज्ञानविषयो घट इति व्यवहारानुपपत्तेश्च॥ अनुमित्यादिस्थले तज्जनकपरामर्शादिविषयत्वमनुमितिविषयत्वमित्यङ्गीकारे परामर्शस्य शाब्दादिरूपत्वे तज्जनकसन्निकर्षाप्रसिध्या वह्निमत्पर्वतादावनुमितिविषयत्वं दुर्वचम्। तज्जनकेश्वरीयपरामर्शमादाय 'सर्वमनुमिनोमि' इत्यादिव्यवहारापत्तिश्च । तत्र अतिरिक्तविषयतास्वीकारे ईश्वरज्ञानातिरिक्तस्थले तत्कल्पनं गौरवाय—इति भवद्वचनविरोधः। स्मरणादिस्थले तज्जनका[illegible]नकसन्निकर्षादिरूपत्वे आंशिकोपेक्षात्मकप्रात्यक्षिकानुभवज[illegible]सन्निकर्षादिकमादाय उदासीनतृणादेरपि स्मृतिविषयत्वापत्तेरित्यलं पल्लवितेन ॥

सिद्धान्तविदस्तु—

"ज्ञानं तावन्मणिद्युमण्यादेः प्रभेर्द आत्मनः अपृथक्सिद्धं द्रव्यम्। ज्ञानस्य द्रव्यत्वं च—ज्ञानं द्रव्यं प्रसरणवत्त्वात्, संप्रतिपन्नद्रव्यवत्—इत्यनुमानेन सिद्ध्यति" इत्युक्तं **न्यायसिद्धाञ्जने**। अत्र यद्यप्युत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपप्रसरणस्य न ताद्रूप्येण हेतुत्वं, वैयर्थ्यात्; क्रियात्वेनैव हेतुत्वसम्भवात्। तथाऽपि क्रियावत्त्वरूपहेतोरासिद्धि

माध्वास्तु—

ज्ञानजनकसन्निकर्षादिमत्त्वमेव ज्ञानविषयत्वम् । भ्रमस्थले च आकारत्वमेव । तथा ईश्वरज्ञाने च अगत्या विषयतान्तरं स्वीक्रियते, अन्यत्र तत्कल्पन एव गौरवात् । साक्षात्करोमीति प्रतीतिनियामकलौकिकसन्निकर्षाधीनविषयत्वान्तरकल्पनापेक्षया सन्निकर्षस्यैव तथात्वे लाघवात् ॥

अथ—सन्निकर्षस्यैव विषयतात्वे यत्रैकेनैव सन्निकर्षेण 'घटवद्भूतलम्' 'भूतले घटः' इति ज्ञानद्वयोत्पत्तिः, तत्र विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्गः । घटे भूतलसन्निकर्षयोरन्त्यज्ञानानुरोधेन विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपतायाः पूर्वज्ञानानुरोधेन विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपतायाश्च आवश्यकत्वात्—इति चेन्न ॥

घटवद्भूतलमिति ज्ञाने घटभूतलविषयतयोः, भूतले घट इति ज्ञाने भूतलघटविषयतयोः, प्रकारतात्वविशेष्यतात्वाभ्यामिव विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभ्यां निरूप्यनिरूपकभावानभ्युपगमेन विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थोपपत्तेः ॥

एतेन—घटवद्भूतलं, घटो रूपवान्, भूतले पट इत्यादिसमूहालम्बनज्ञाने घटांशे भूतलविशेषणकत्वापत्तिः ; घटसन्निकर्षस्य विशेष्यतारूपतायाः, भूतलसन्निकर्षस्य विशेषणतारूपतायाः, तयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य चावश्यकत्वात्—इत्यपास्तम् । तादृशज्ञाने घटविषयताया विशेष्यतात्वेन भूतलविषयत्वानिरूप्यत्वात् ॥ न च—'घटो भूतलवान्' इति ज्ञानानुरोधेन विशेष्यतात्वेनापि तदनिरूपितत्वमावश्यकमिति—वाच्यम् । घटवद्भूतलमिति ज्ञानावच्छेदेन तदनभ्युपगमात् ॥

यत्तु—निरूप्यत्वादेरतिरिक्तत्वे विषयत्वमेव तथास्त्विति ॥ तन्न । निरूप्यत्वादेरपि आश्रयानतिरिक्तत्वात्, विषयतातिरेकेऽपि निरूप्यनिरूपकभावनियमस्य आवश्यकत्वात् ॥ अन्यथा—घटवद्भूतलवानयं

करणे तदत्यन्ताभावसत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । द्वितीये—सर्वत्र समानाधिकरणप्रतीतिस्थले भेदाभेदाङ्गीकारात् प्रकारता विषयतावच्छेदिकेति समानाधिकरणप्रतीतिबलात् प्रकारतायामप्युक्तावच्छेदकताऽनवच्छेदकत्वमक्षतमिति उक्तदोषस्तदवस्थः ॥

न च—'द्रव्यं घटः' इत्यादाविव प्रकृते समानाधिकरणप्रतीतेरौपाधिकभेदविषयकत्वान्नानुपपत्तिः, अनौपाधिकभेदस्यैव निवेशादिति—वाच्यम् । अनौपाधिकत्वं हि तद्धर्मयोर्यो भेदस्तदन्यो यस्तदुपहितयोर्भेदः तद्वत्त्वमिति त्वयैव निरुक्तम् । तथा च—अयं तद्धर्मभेद इति समानाधिकरणप्रतीत्या तत्रापि तादृशभेदसत्त्वात्, तत्राप्यनौपाधिकत्वनिवेशे अनवस्थानात् ॥

एतेन—विषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतानवच्छेदकविषयतानिष्ठं उक्तनिरूपकत्वं सांसर्गिकविषयतात्वं—इत्यपि प्रत्युक्तम् । इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

यदपि—न हि रजतविषयत्वस्य इदंविषयत्वावच्छिन्नत्वे कस्यापि विप्रतिपत्तिः, तस्य तादात्म्यादिसंसर्गीयविषयतात्वाग्राहकेणापि इदं रजतं जानामीत्यनुभवेन ग्रहणात्—इति ; तत्तु—परस्पराध्यासविवेचन[illegible]स्ववचनेनैव विरुध्यते । तत्रत्या पङ्क्तिरियम्—

[illegible]तमिदं जानामीति प्रत्यये रजतादिविषयत्वावच्छि-[illegible]विषयताविशेषिततादात्म्यादिविषयत्वे न भाति, किन्तु [illegible]ति वाच्यम् । तथा सति विशेषणविषयत्वे विशेष्य-[illegible]त्वावच्छिन्नत्वस्य असिद्ध्यापातात् । न हि तदनुभवः [illegible]स्ति ॥" —इति ॥

[illegible]ानन्दोक्तमसङ्गतम् ॥

— इति [illegible]

त्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्यतदभावयोरुपपादनार्थमवच्छेद्यावच्छेदकभावस्वीकारः—इति ॥ तन्न । एकाधिकरणे एकावच्छेदेनैव भावाभावयोर्वृत्तिमभ्युपगच्छतां भवतामुक्तरीत्यसम्भवात् । अग्रमूलादेरप्यवच्छेदकत्वस्य भवतामनिष्टत्वात् ॥

अत एवोक्तं त्वयैव चतुर्थमिथ्यात्वे—

"सर्वदृश्यानां व्यतिरेकित्वेन कालेऽत्यन्ताभावस्तावदवश्यं वाच्यः, तस्य च किञ्चिद्देशावच्छेदेन काले किञ्चित्कालावच्छेदेन देशे वृत्तिरिति स्वीकारे देशकालनिष्ठात्यन्तावच्छेदकताव्यक्तीनां कल्पने महागौरवात् ॥" —इति ॥

"वृक्षे मूले न संयोगः—इत्यादिधीरपि वृक्षादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावं मूलादाववगाहते"—इति च ॥

न च—समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधाङ्गीकर्तृमताभिप्रायकोऽयमवच्छेदकत्वाभ्युपगम इति—वाच्यम् । तथाऽपि विशेष्यतात्वस्यातिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ तथा हि—

इदं रजतमित्यादिस्थले रजतादिविषयत्वमिदंविषयत्वावच्छिन्नमिदमवच्छिन्नं चेति भवतामभ्युपगमः, तथा च—विषयतावच्छेदकत्वमिदंपदार्थस्यापीति तद्वारणाय विषयतानिष्ठमित्युक्तम्
विशेष्यत्वं प्रकारताज्ञाननिरूपितेत्यादौ तत्रातिप्र

यदि च—विषयतावच्छेदकताऽनवच्छेदकविषय
कत्वं विशेष्यतात्वं, तथा च—विशेष्यस्य विशेष्यत
तायामवच्छेदकत्वान्नातिप्रसक्तिः—इत्युच्यते । तदा
मिति व्यर्थम् ॥

किञ्च—उक्तावच्छेदकताऽनवच्छेदकत्वं किमुक्तावच्छे
ः, तादृशावच्छेदकताभेदो वा ? आद्ये—भवतां मते

शङ्कापरिहाराय, 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी' इत्युत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाबोधकप्रमाणसूचनाय तथोक्तिः ॥

न च—अत्र 'ग्रामाद्वनं गच्छति' इत्यादाविव प्रकृतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वरूपमपादानत्वं तच्छब्दार्थस्यात्मनो न सम्भवतीति **तस्मात्** इति पञ्चम्यनुपपत्तिः, ज्ञानात्मनोरपृथक्सिद्धिसम्बन्धसत्त्वेन विभागासम्भवादिति—वाच्यम्। प्रदेशविशेषावच्छेदेन विभागमादाय 'बिलादधं निस्सृतस्सर्पः' इत्यादाविव तदुपपत्तेः । संयोगरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वेऽपि 'प्रसृता' इतिधातोर्न सकर्मकत्वं। अधस्संयोगावच्छिन्नव्यापारबोधकस्य 'पतति' इत्यस्य सकर्मकत्ववारणाय आश्रयानवच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वं—इति वक्तव्यत्वात् ॥ तथा च—प्रकृते कर्माकाङ्क्षाविरहात् न कर्मवाचकपदप्रयोगः । **पुराणत्वं** च—प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकल्पपूर्वकालवृत्तित्वं यद्यपि ज्ञाने सम्भवति। तथाऽपि तावन्मात्रस्य नित्यानित्यसाधारणत्वेन अव्यावर्तकतया प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपलाक्षणिकार्थे तात्पर्यमवसीयते ॥

अत एव च—प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं; तस्य 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात्' इत्यादिना ध्वंसाप्रतियोगित्वावगमात्। व्याख्यातश्चैतदात्मसिद्धौ—

"ज्ञातुरविनाशित्वादेवास्य ज्ञानस्याविनाशित्वमुपपादयन्तीयं श्रुतिः ज्ञातुः स्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयति"—इति ॥

अत्र ज्ञानप्रतियोगिकनाशात्यन्ताभावे वर्तमानकालसम्बन्धित्वं यथाश्रुतश्रुतिवाक्यात् प्रतीयते ; तच्चानुपपन्नम्, ज्ञानप्रतियोगिकनाशाप्रसिद्धेः ; परं तु प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशाभाववत्त्वं ज्ञानस्य प्रतीयत इत्यभिप्रायेण ज्ञानस्याविनाशित्वमिति व्याख्यातम् । देवदत्तो न

(१.) प्रसृतैकदेशसृधातोरित्यर्थः ॥

पचतीत्यादौ व्यभिचारेण अत्यन्ताभावबोधे सप्तम्यन्तानुयोगिवाचक-पदसमभिव्याहारस्य अहेतुत्वात् । नामार्थप्रतियोगिकाभावबोधे तस्य कारणत्वमित्यपि न, 'यमस्य करुणा नास्ति' इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः । श्रुतावविनाशित्वादिति पञ्चमी न कार्यकारणभावे, बाधात्; किन्तु ज्ञाप्यज्ञापकभावे, स च व्याप्यव्यापकभावं विना अनुपपन्न इति व्याप्यव्यापकभावो वक्तव्यः । तत्र आत्मगताविनाशित्वस्य व्याप्यत्वं कर्माप्रयोज्यत्वविशिष्टस्वाश्रयापृथक्सिद्धत्वसम्बन्धेन वक्तव्यम्, साक्षात्सम्बन्धेन ज्ञानगताविनाशित्वव्यधिकरणत्वात् । तत्र स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनेत्युक्तौ आत्मगतवायुसंयोगादौ व्यभिचारः । स्वाश्रयापृथक्सिद्धद्रव्यत्वनिवेशेऽपि शरीरादौ व्यभिचार इति कर्माप्रयोज्यत्वनिवेशः । तदिदमभिप्रेत्योक्तं— "ज्ञातृस्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयति ॥" —इति ॥

एतत्तात्पर्यकमेव 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इति श्रुत्यन्तरम्; अयमात्मा यतोऽविनाशी ततोऽनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थात्, ज्ञानस्वरूपधर्मस्याविनाशित्वे आत्माविनाशित्वस्य हेतुत्वे तात्पर्यात्। अनुच्छित्तिः ध्वंसाप्रतियोगित्वं धर्मो यस्येति नार्थः, 'अविनाशी' इत्यनेन पौनरुक्त्यात्। तदुक्तं—ज्ञोऽतएवेत्यत्र श्रुतप्रकाशिकायाम्—

> "तत्र नानुच्छित्तिरेव धर्मतया विवक्षिता; 'अविनाशी' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अत उच्छेदरहितज्ञानधर्मकत्वं विवक्षितम् ॥" —इति ॥

ननु—उक्तरीत्या ज्ञानस्य नित्यत्वे 'घटज्ञानमुत्पन्नं, पटज्ञानं नष्टम्' इति व्यववहारः कथम्—इति चेन्न। अवस्थागतस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य ज्ञाने उपचारात् ॥ यथोक्तं श्रीमति भाष्ये—

> "तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्य उदयास्तमयव्यपदेशः ॥" —इति ॥

अथवा—अवस्थाविशिष्टे प्रागभावप्रतियोगित्वादिकं पर्याप्तम्; ज्ञानस्य तादृशप्रतियोगित्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं घटपटोभयपर्याप्तद्वित्वानधिकरणत्वं घटस्येवोपपादनीयम् ॥

एतेन—ज्ञानोत्पत्तिवादिनां लौकिकव्यवहाराणां 'स ईक्षाञ्चक्रे' 'स ऐक्षत' इति भगवत्सङ्कल्पोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतीनाञ्च लक्षणाप्रसङ्गः—इति **निरस्तम्**; उक्तरीत्या विशिष्टशुद्धविषयभेदेन ध्वंसप्रतियोगित्वनित्यत्वादिव्यवहारोपपत्तेः । इत्थं च—ज्ञानस्य द्रव्यत्वात् घटादौ संयोगादिरेव विषयता । यथोक्तं **श्रीभाष्ये**—

"सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः ॥" —इति ॥

इन्द्रियद्वारा प्रसृतस्य ज्ञानस्य घटादौ संयोगो विषयतेत्यर्थः ॥

परोक्षस्थलेऽपि सूक्ष्मतयाप्रसरणमभ्युपगम्यत इति तत्रापि संयोगात्मकविषयतासिद्धिः ॥ तदुक्तमद्वैतविद्याविजये—

"न च परोक्षे प्रसरणाभावः, तत्राप्यान्तरस्य प्रसरणस्य सत्त्वात् ॥"

—इति ॥

तथा च 'घटो रूपवान्' इतिज्ञाने जाते रूपावच्छिन्नघटे ज्ञानसंयोगरूपविषयता जायते । 'रूपवन्तं घटं जानामि' इत्यनुभवेन ज्ञाने रूपविशिष्टघटानुयोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्य विषयीकरणात् । तत्र तादृशज्ञानसंयोगानुयोगित्वं ज्ञाने घटस्य विशेष्यता, तादृशानुयोगितावच्छेदकत्वं रूपस्य प्रकारता, तादृशावच्छेदकतानिरूपितसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपं तादृशावच्छेदकतायां संसर्गविधयाऽवच्छेदकत्वं अपृथक्सिद्धिसम्बन्धस्य संसर्गता । तादृशावच्छेदकतानिरूपितकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं च प्रकारतावच्छेदकत्वं रूपत्वादेरिति विवेकः ॥

न च—ज्ञानसंयोगानुयोगितावच्छेदकत्वं रूपस्येव घटत्वस्यापि अक्षतमिति तस्यापि प्रकारत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; इष्टत्वात् ॥ न चैवं-

घटो रूपवानिति घटत्वधर्मितावच्छेदककज्ञानात् 'रूपवान् घटः' इति रूपधर्मितावच्छेदककज्ञानस्य वैलक्षण्यानुपपत्तिः, विषयतावैलक्षण्यविरहात्–इति वाच्यम्। यतो घटत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकस्य ज्ञानसंयोगानुयोगितायामवच्छेदकत्वमिव रूपनिष्ठतदनुयोगितावच्छेदकतायामपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियते। एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विधेये भासत इति नैयायिकैरभ्युपगमात्॥ तथा च–ज्ञानसंयोगानुयोगितावच्छेदकतानिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता विशिष्टतदनुयोगितावच्छेदकत्वं धर्मितावच्छेदकत्वम्; तादृशसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वे सति संयोगानुयोगितावच्छेदकत्वं प्रकारतेति भेदः। अत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन 'वह्निविशिष्टधूमवान् पर्वतः' इति ज्ञाने वह्नेर्धर्मितावच्छेदकतावारणाय ज्ञानसंयोगानुयोगितावच्छेदकत्वस्य धर्मितावच्छेदकताशरीरे निवेशः॥

अथैवमपि–सामानाधिकरण्येन वह्निविशिष्टधूमवान् पर्वत इति ज्ञाने वह्नेर्धर्मितावच्छेदकत्वं दुर्वारम्। विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानात् विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं इति ज्ञानस्य वैलक्षण्यनिर्वाहाय विशेषणतावच्छेदकस्य विशेष्ये भानावश्यकत्वेन वह्निज्ञानसंयोगानुयोगितावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वात्–इति चेन्न॥ विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोग शुद्धसंयोगयोः प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धयोः वैलक्षण्यादेव तादृशज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाहे विशेषणतावच्छेदकस्य विशेष्ये भानानावश्यकत्वात्। 'अयं गन्धः सुरभिः', 'अयं रसो मधुरः' इत्यादिज्ञाने गन्धरसयोर्विशेष्यत्वं न ज्ञानसंयोगानुयोगित्वरूपं, गुणे संयोगासम्भवात्; किन्तु संयुक्तानुयोगिकत्वविशिष्टापृथक्सिद्धिप्रतियोगित्वमिति–तदनुसारेणैव प्रकारत्वादयः पूर्ववन्निर्वक्तव्याः॥

तदिदमभिप्रेत्योक्तं–**षडर्थसङ्ग्रहे श्रीराममिश्रैः**—

"संयोगस्तदर्हेषु विषयत्वाकारः, अनर्हेषु ततस्तदन्वयिषु ॥"

—इति ॥

विवृतमेतत् **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"संयोगार्हवस्तुषु वर्तमानत्वादिविशिष्टद्रव्येषु प्रकाशनं संयोगः, संयोगानर्हाणान्तु रूपादीनां अतीतानामनागतानां च प्रकाशनं, तदन्वयिष्वाश्रयेषु कारणेषु कार्येषु च यथासम्भवं संयोगः ॥"

—इति ॥

अत्र तदन्वयिष्विति मूलस्य तदवच्छिन्नेष्वित्यर्थः। तदवच्छिन्नेषु संयोगः प्रकाशनं–इत्यस्य रूपादिषु संयोगानुयोगितावच्छेदकत्वं रूपवान् घट इति ज्ञानीयप्रकारत्वमित्यर्थः, न तु ज्ञानसंयुक्तापृथक्सिद्धत्वम् ; घटो रूपवानिति ज्ञाने रसादेः प्रकारत्वापत्तेः, रसस्यापि ज्ञानसंयुक्तघटापृथक्सिद्धत्वात् । तत्संयोगानुयोगितावच्छेदकत्वं तु रूपस्यैव, न रसादेः ; रूपिचाक्षुषदशायां रूपवन्तं घटं जानामीति रूपादेरेवानुयोगितावच्छेदकत्वभानात् ॥

अथवा–तदन्वयिषु–तत्प्रतियोगिकापृथक्सिद्ध्यनुयोगिषु। तथा च–संयुक्तानुयोगिकत्वविशिष्टापृथक्सिद्धिप्रतियोगित्वं 'रूपं गुणः' इति ज्ञानीयविशेष्यतेत्यर्थः ॥

अत्र–अतीतादिस्थले अतीतान्वितेषु कार्येषु कारणेषु च ज्ञानसंयोगकथनं विभिन्नकालीनयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावाङ्गीकाराभिप्रायेण अतीतादिस्थले तदन्वयिषु कार्यादिषु ज्ञाततोत्पत्तिमङ्गीकुर्वतां प्राचीनभाट्टानां मतमनुसृत्य ॥

अन्यथा पुनरतीतादिस्थले अतिरिक्तैव विषयतेति **केचिदाचार्याः** ॥

(१.) तदन्वयिषु ततः–इति योजना। ततः-तत्सत्त्वात्-इत्यर्थः ॥

तदुक्तं प्रज्ञापरित्राणे--स्वयंसिद्धिप्रकरणे—

"अतीतानागता अर्था अपि भान्ति च धीबलात् ।
संयोगमनपेक्ष्यैव सर्वत्राप्यर्थकृत्यकृत् ॥
तस्माद्विषयिविषयभावः सम्बन्ध एव हि ।
ज्ञानार्थयोस्तु सम्बन्धः सोऽखिलैरपि संविदः ॥" —इति ॥

यतस्संयोगादिरूपा विषयता, अत एव घटं जानातीत्यादिक्रियाजन्य-फलशालित्वरूपं कर्मत्वं घटादेरुपपद्यते। अन्यथा तु विषयतारूपं गौणं कर्मत्वम्। घटं जानातीत्यादौ अनुयोगितानिरूपकसंयोगरूपविषयत्वं द्वितीयार्थः। तद्घटकानुयोगितायां घटादेराधेयतया घटत्वादेश्चावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयः। अपृथक्सिद्धत्वमाख्यातार्थः—इति घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठानुयोगिताकसंयोगवज्ज्ञानापृथक्सिद्धश्चैत्रादिरिति बोधः॥

एवमेव—"जानात्येवायं पुरुषः" इति श्रुतेरर्थ ऊह्यः। ज्ञातेत्यादौ तृच्प्रत्ययार्थोऽपि अपृथक्सिद्धत्वरूपमेव कर्तृत्वं, न तु पक्तेत्यादाविव तदनुकूलकृतिमत्त्वरूपं; ज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य निषेधात् ॥

तथा च शौनकः—

"यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥
यथोदपानखननात्क्रियते न जलाम्बरं ।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतस्सम्भवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥" —इति ॥

अत्र यद्यपि—मलप्रक्षालनात्, दोषप्रहाणात्, उदपानखननात्—इति पञ्चमीत्रयं मृत्पिण्डाद्घटं करोतीत्यादाविव तदुपादानकत्वपरम्। उपादानता—प्रयत्ननिरूपितविषयताविशेषः। 'मृत्पिण्डाज्जलाहरणार्थं घटं करोति' इत्यादौ-मृत्पिण्डादावुपादानता, घटे साध्यता, जलाहरणे चोद्देश्यता--इति कृतेर्विषयतात्रयं प्रतीयते ॥

एवं च—पञ्चम्या उपादानार्थकतया मणिसम्बन्धिमलप्रक्षालनोपादानककृतिसाध्यत्वाभावो ज्योत्स्नायां, आत्मसम्बन्धिदोषप्रहाणोपादानककृतिसाध्यत्वाभावश्च ज्ञाने, उदपानखननोपादानककृतिसाध्यत्वाभावश्च जलाम्बरयोः प्रतीयते । मणेरित्यस्य मले आत्मन इत्यस्य दोषे अन्वयात् ॥

एवं च—ज्ञाने अन्योपादानककृतिसाध्यत्वाभाव-कृतिसाध्यत्वसामान्याभावयोरलाभान्न प्रकृतोपयोगः । अन्यथा कृतिसाध्यत्वसामान्याभावतात्पर्यकत्वे ज्योत्स्नायामपि तथात्वापत्त्या वाक्यार्थबाधापत्तेः ॥ एवं—सम्पद्याविर्भाव—इत्यधिकरणभाष्ये कृतिसाध्यत्वसामान्याभावपरतयैतद्वचनोदाहरणमप्यसङ्गतम्। तथाऽपि—नित्यत्वोपपादकतया उपादानस्वारस्यानुरोधेन नित्यत्वव्याप्यस्यैव कृतिसाध्यत्वाभावस्य बोधनीयतया तथाभूतकृतिसाध्यत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिः, दोषप्रहाणादित्यस्य व्यापारसामान्योपलक्षणत्वात्, व्यापारसामान्यविषयककृतिसाध्यत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वसामान्याभावे पर्यवसानात् ॥

ज्ञानस्य प्रयत्नसाध्यत्वानुपगमे मोक्षार्थं प्रयत्नो विफलः स्यात्, मोक्षस्य सर्वविषयकज्ञानादिरूपत्वादित्याशङ्क्य मोक्षस्य दोषप्रहाणोपादानकप्रयत्ननिष्पाद्यत्वमस्तीति समाधास्यन् तदंशे दृष्टान्तमाह—**यथा न क्रियत इति** ॥ मलप्रक्षालनोपादानककृतिसाध्यत्वं यथा ज्योत्स्नायां एवं दोषप्रहाणोपादानकप्रयत्ननिष्पाद्यत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः ॥

तथा च—मोक्षोद्देश्यक एव प्रयत्नो न तु तत्साध्यक इति ज्ञानसाध्यकप्रयत्नानुपगमेऽपि न क्षतिरित्यत्र तात्पर्यान्न प्रकृतानुपयोगः; न वा दृष्टान्तवैषम्यम्, नापि भाष्यासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥

'देहं प्रक्षालयति' इत्यादाविव प्रक्षालनपदेनैव मलध्वंसप्रयोजकव्यापारस्य लाभेऽपि मलपदोपादानानुरोधात् 'विशिष्टवाचकानां' इति

न्यायेन प्रक्षालनपदस्य ध्वंसप्रयोजकव्यापारपरता बोध्या ॥ ततश्च— "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति श्रुतावपि विज्ञानापृथक्सिद्ध एव विज्ञातृपदार्थः । एवं 'ज्ञ' इत्यादावपि ज्ञानापृथक्सिद्ध एवार्थः; ज्ञः, ज्ञाता—इत्यनयोस्समानार्थकत्वात् ॥

तथा च—"ज्ञोऽत एव" इत्यधिकरणभाष्यम्—

"ज्ञ एव—अयमात्मा ज्ञातृस्वरूप एव, न ज्ञानमात्रम्, नापि जडस्वरूपः ॥" —इति ॥

एवं च—ज्ञश्चिद्रूप इति परेषां व्याख्यानं सूत्राक्षराननुगुणम्; ज्ञशब्दस्य ज्ञानापृथक्सिद्धवाचित्वेऽपि ज्ञानस्वरूपवाचित्वाभावात्, "धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः" इति कोशाच्च ॥

ननु—ज्ञशब्दस्य ज्ञानस्वरूपवाचकत्वं श्रीभाष्य एवाङ्गीकृतम् । तथा हि—ज्ञोऽत एवेत्यस्यायमर्थः । "नात्मा श्रुतेः" इति सूत्रात् आत्मेत्यनुषज्यते । अत इत्युत्तरं वर्तमान एवकारः ज्ञ इत्यनन्तरं योज्यः । अतइत्येतच्छब्देन "नात्मा श्रुतेः" इति प्रकृता श्रुतिः परामृश्यते । तथा च—आत्मा ज्ञ एव, श्रुतेः—इति फलति ॥

अत्रत्य एवकारः 'शङ्खः पाण्डुर एव' इतिवत् विशेषणसङ्गतत्वादयोगव्यवच्छेदार्थकः । अयोगव्यवच्छेदश्च—उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम् । अयोगस्य—उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणायोगस्य उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वपर्यवसितस्य, व्यवच्छेदः—अभावः—इति तदर्थात् ॥

तथा च—ज्ञ इत्यस्य ज्ञातृत्वमात्रार्थकत्वे शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं पाण्डुरत्व इव आत्मत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं ज्ञातृत्वे प्रतीयते । ततश्च ज्ञातृत्वाभावव्यावृत्तावपि ज्ञानत्वाभावाव्यावर्तनात् 'नापि जडस्वरूपः'

इति व्याख्यानमयुक्तम् । न हि—शङ्खः पाण्डुर एवेत्युक्ते पाण्डुररूपानाश्रयत्वव्यवच्छेदवत् तद्रूपत्वाभावव्यवच्छेदोऽपि लभ्यते ॥

एवमपरस्त्वित्यादिना नैयायिकस्य पूर्वपक्षित्वोत्कीर्तनं चायुक्तं स्यात् । अतो ज्ञ इत्यस्य चिद्रूपार्थकत्वे च तदुभयं सङ्गच्छत इति ज्ञ इत्यस्य ज्ञाता चिद्रूपश्चार्थ इति भाष्याभिप्रायः—**इति चेन्न ॥**

तथा सति तदधिकरणश्रुतप्रकाशिका विरुध्यते ॥

तत्रत्या चेयं पङ्क्तिः—

"परेषां सूत्राक्षरास्वारस्यम् । द्रष्टृशब्दस्येव ज्ञशब्दस्य ज्ञप्तिवाचित्वाभावात्" —इति ॥

अतो 'नापि जडस्वरूपः' इति श्रीभाष्यस्य न नैयायिकाभिमतात्मवत्कदाचिदपि ज्ञानशून्यस्वरूपक इत्यर्थः । आत्मा ज्ञ एवेत्युक्ते आत्मनि ज्ञानाभावस्य कादाचित्कस्यापि व्यावृत्तेः नैयायिकमतखण्डनसङ्गतेः । न हि कदाचिदपि ज्ञानाभावे अभ्युपगम्यमाने आत्मत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं ज्ञातृत्वे सम्भवति ॥

ननु—अनेनाधिकरणेन जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वं न सिद्ध्यतीति चेत्, काक्षतिः । प्रमाणान्तरेण तत्सिद्धेः ॥

अत एव ज्ञप्तिमात्रस्वरूपतानिराकरणपरमेवेदमधिकरणमित्युक्तमात्मसिद्धौ—

"नात्मा श्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति ।
ज्ञोऽत एवेत्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम् ॥"—इति ॥

तथा च—आत्मा ज्ञ एवेति प्रतिज्ञावाक्यादात्मत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिज्ञानापृथक्सिद्ध आत्मेति बोधात् आत्मनि नादृशज्ञानापृथक्सिद्धत्वमात्मत्वे वा स्वाभाववदवृत्तित्वस्वापृथक्सिद्धवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानं साध्यमिति प्रतीयते । हेतुश्च न प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन श्रुतिसामान्यम्, अचेतने व्यभिचारात् ॥

नापि—'नात्माश्रुतेः' इति प्रकृता श्रुतिः अत इत्येतच्छब्देन परामृश्यते—इति भाष्यम्। तत्र श्रुतप्रकाशिका—

"श्रुतिव्यक्तिभेदेऽपि एतच्छब्दोऽर्थवशादपेक्षितं वाक्यविशेषमुपस्थापयति। एतच्छब्दोऽयं प्रकृतजातीयपरामर्शीत्यर्थः"—इति॥

तथा च—'योऽयं विज्ञानमय एष हि द्रष्टा' इत्यादिभाष्योदाहृतश्रुतिष्वन्यतमस्य तद्व्यक्तित्वेन प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन हेतुत्वान्न दोषः—इति गुरुक्तम्॥ तथाऽपि ज्ञान-ज्ञानत्वात्मत्वादौ व्यभिचारात् तत्र ज्ञानापृथक्सिद्धत्वरूपसाध्याभावात्, उक्तश्रुतेः प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन तत्रापि सत्त्वाच्च॥

यदि च—स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन उक्तश्रुतेर्हेतुत्वान्न दोषः—इत्युच्यते। तदापि तादृशश्रुतेस्तद्व्यक्तित्वेनैतच्छब्देन परामर्शो न सम्भवति, पूर्वं येन रूपेण निर्देशस्तेनरूपेणैव एतच्छब्देन बोधनात्। न हि—'भूतले द्रव्यमस्ति एनमानय' इत्युक्ते एतच्छब्देन घटत्वेन बोधो भवति। अत एतच्छब्देन श्रुतेस्तद्व्यक्तित्वेन परामर्शासम्भव इति। किन्तु स्वजन्यबोधीयात्मत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिज्ञातृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन श्रुतिसामान्यस्य हेतुत्वान्न व्यभिचारः; न वा प्रकृतपरामर्शासङ्गतिः॥

अत्र स्वजन्यबोधीययद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन श्रुतिर्यत्र तत्र तद्धर्मवत्त्वम्—इति व्याप्तौ, प्रसिद्धश्रुतिसम्प्रतिपन्नोऽर्थो दृष्टान्तः। श्रुतित्वं च—अपौरुषेयवाक्यत्वम्। अत्र हेतावपौरुषेयत्वनिवेशात् घटो ज्ञातेति भ्रान्तप्रयुक्तवाक्यमादाय न घटादौ व्यभिचारः। उक्तसम्बन्धेनात्मनि विद्यमाना श्रुतिश्च 'जानात्येवायं पुरुषः', 'विज्ञानघन एव प्रज्ञानघनः'—इत्यादिरेवकारघटितैव ग्राह्या। तादृशश्रुते-

रेवात्मत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिज्ञातृत्वबोधकत्वात् । भाष्ये एवकाराघटितानां 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः', 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्', 'एष हि द्रष्टा श्रोता' इत्यादिश्रुतीनामुक्तार्थपरतया उदाहरणम् । 'सर्वं वाक्यं', इति न्यायेन एवकारोऽध्याहर्तव्यः—इत्यभिप्रायेणेति न कोऽपि दोषः—इत्यवधेयम् ॥

एवमेव—'सर्वज्ञः' इत्यस्यापि सर्वविषयकज्ञानाप्रतिबद्ध इत्येवार्थः। सर्वज्ञत्वं च, संशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयतासामान्यवज्ज्ञानवत्त्वम् । संशयनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वव्यापकस्वनिरूपिता-धेयताकज्ञानवत्त्वपर्यवसितम् । इदं च—जीवीयप्रमात्मकज्ञाने या या विषयता, घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविषयता-रूपा सा सर्वा ईश्वरज्ञाने वर्तत इति पक्षे ॥

यदि च—प्रत्येकं सर्वविषयताऽभ्युपगमेनैव सर्वविषयकत्वोपपत्तौ निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताङ्गीकारे मानाभावः—इत्युच्यते । तदा—सकलतद्व्यक्तित्वानि उभयावृत्तिधर्मत्वेन अनुगमय्य उभयावृत्ति-धर्मत्वव्यापकनिरवच्छिन्नविषयताकज्ञानवत्त्वं सर्वज्ञत्वं—इति निर्व-क्तव्यम् । ईश्वरस्तु सर्वपदार्थान् तत्तद्व्यक्तित्वेन जानातीति निरुक्त-सर्वज्ञत्वोपपत्तिः । मुक्तानामपि तादृशं सर्वज्ञत्वमिष्टमेव । 'सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः'—इति श्रुतेः ॥

अत्र ज्ञानद्वारकव्याप्तेस्सर्वज्ञत्वोपपादकतयोपात्तत्वात् संयोगादि-रूपप्राप्तिरेव विषयतेति श्रुतेस्तात्पर्यमुन्नीयते ॥

एतेन—सर्वज्ञत्वस्य सर्वविषयकज्ञानवत्त्वरूपत्वे सर्वपदजन्य-बोधवति बद्धपुरुषेऽतिप्रसक्तिः । प्रमेयत्वव्याप्यतद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-

विषयताकज्ञानवत्त्वरूपत्वे प्रमेयत्वव्याप्यतत्तद्व्यक्तिताऽवच्छिन्नेत्याद्युक्तवाक्यजन्यबोधवति अतिप्रसङ्ग इति— **परास्तम्** ॥

—इति प्राहुः ॥ —इति निरवद्यम् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
विषयतावादः
समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

ब्रह्मपदशक्तिवादः.

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

श्रीकाञ्चीपुरनिवासिभिः
विद्वद्वरेण्यैः श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासार्यवर्यैः
सम्यक् परिशोध्य ।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—४—०

|| श्रीः ||

ब्रह्मपदशक्तिवादः

मुरहरचरणाब्जध्यानधारां विधाय
प्रथितयतिपतिश्रीपादपद्मं प्रणम्य ।
विशदतममनन्ताचार्यवर्यः प्रसिद्धां
प्रकटयति विविक्तां ब्रह्मशब्दस्य शक्तिम् ॥

इह तावद्ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विचार्यते ॥ स्वावच्छिन्नाश्रयत्व–स्वावच्छिन्नाश्रयाश्रयत्व-स्वावच्छिन्नज्ञानजनकसङ्कल्पवत्त्वै तत्त्रितयसंबन्धेन **परममहत्परिमाणत्ववत्त्वरूपं बृहत्त्वमेव ब्रह्मपद-प्रवृत्तिनिमित्तम्**। ब्रह्मणश्च विभुत्वेन परममहत्परिमाणाश्रयत्वात्सर्वज्ञत्वेन परममहत्परिमाणविशिष्टज्ञानाश्रयत्वान्मुक्तानां सार्वज्ञ्यसम्पादकत्वेन तज्ज्ञाननिष्ठपरममहत्परिमाणहेतुभूतसङ्कल्पाश्रयत्वाच्च ब्रह्मपदवाच्यतोपपत्तिः । परममहत्त्वत्वञ्च–परिमाणत्वव्याप्यो धर्मविशेषः, परिमाणतद्भेदानां सिद्धान्ते स्वीकारात् । उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**–"परिमाणप्रत्ययविषयः परिमाणं, तच्चतुर्धा अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदात्"—इत्यादिना ॥

यदि च–संयोगविशेष एव परिमाणं, न तु गुणान्तरं। उक्तं च तत्रैव–
"एकदिगवच्छेदेन संयोगाधिक्यं दैर्घ्यं, तेनैव न्यूनभावो ह्रस्वत्वं; बहुदिगवच्छेदेन संयोगाधिक्यं महत्त्वं, तेनैव न्यूनभावोऽणुत्वम् ॥" —इति ॥

तथा च विभुत्वं सर्वद्रव्यसंयुक्तत्वं, द्रव्यत्वनिरूपितसंयोगसंबन्धघटितव्यापकतापर्यवसितं; विभुद्रव्याणामपि परस्परं संयोगाङ्गीकारेण विभुद्रव्येषु द्रव्यत्वव्यापकत्वस्याबाधात्—इत्युच्यते ॥ तदा—स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयज्ञानाश्रयत्व—स्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन द्रव्यत्वव्यापकतावत्त्वरूपमेव बृहत्त्वं ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

तथा च जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्—"बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्यार्थः"—इति ॥ अनवधिकातिशयं बृहत्त्वं—परममहत्परिमाणं, द्रव्यत्वानिरूपितसंयोगसबन्धघटितव्यापकत्वं वा। स्वरूपेण—आश्रतासम्बन्धेन ; गुणैश्च—गुणघटितपरम्परासम्बन्धेन; स च सम्बन्धः स्वाश्रयाश्रयत्वरूपः, स्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्तारूपश्चेत्युक्तसम्बन्धत्रयलाभः । मुख्यार्थः—शक्यार्थः ॥

यद्यपि—उदाहृतभाष्यात्स्वाश्रयत्वस्वाश्रयाश्रयत्वादिसम्बन्धत्रयेण परममहत्परिमाणमेव प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतीयते, न तूक्तसम्बन्धत्रयेण परममहत्परिमाणत्ववत्त्वम् ॥ **तथाऽपि** स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयाश्रयत्व-स्वजनकसङ्कल्पवत्त्वरूपसम्बन्धत्रयेण कस्यापि परिमाणस्य ब्रह्मण्यभावेन यथाश्रुतार्थबाधादुक्तसम्बन्धत्रयेण परममहत्त्वत्वरूपपरिमाणत्वव्याप्यधर्मवत्त्वरूपपूर्वोक्तार्थ एव तात्पर्यमवसीयत इति न दोषः। द्वितीयकल्पे च यथाश्रुतभाष्यार्थेऽपि नानुपपत्तिः । द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वरूपद्रव्यत्वव्यापकत्वस्यैकस्यैव ब्रह्मतज्ज्ञानमुक्तज्ञानसाधारण्येनोक्तसम्बन्धत्रयेण तद्वत्त्वस्य ब्रह्मण्यबाधात् ॥ अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावेन ब्रह्मनिष्ठोक्तावच्छेदकत्वाभावस्य ब्रह्मज्ञानादिवृत्तावविरोधात् ॥

यदि च—सिद्धान्ते अभावस्तत्तदधिकरणवृत्तिधर्मस्वरूपः, न तु नैयायिकादिमतवदतिरिक्तः—**इत्युच्यते** ॥ **तदाऽपि**—नानुपपत्तिः । उक्तावच्छेदकत्वाभावस्य ब्रह्मतज्ज्ञानमुक्तज्ञानेतत्त्रितयवृत्त्यनुगतधर्म-

स्वरूपत्वसम्भवात् ॥ न च—तत्त्रितयानुगतधर्मे प्रमाणाभावः ; त्रित्वस्यैव तादृशधर्मस्य प्रसिद्धेः ॥

यद्यपि—अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव त्रित्वादिकं न त्वतिरिक्तम्, अपसिद्धान्तात्। तथा च संयोगरूपविषयताया विषयभेदेन भिन्नत्वान्न त्रितयानुगतत्वं । **तथाऽपि** विषयतासम्बन्धेन तत्त्रितयसम्बद्धा अपेक्षाबुद्धिरेवानुगतेति तद्रूपत्वमेवोक्तावच्छेदकत्वाभावस्येति बोध्यम् ॥

वस्तुतस्तु—ब्रह्मत्वस्योक्तावच्छेदकत्वाभावरूपत्वकल्पेऽपि स्वावच्छिन्नाधिकरणत्व-स्वावच्छिन्नाधिकरणाश्रयत्व—स्वावच्छिन्नाधिकरणताप्रयोजकसंकल्पवत्त्वैतत्त्रितयसंबन्धेनोक्तावच्छेदकत्वाभावत्ववत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं युक्तम्; बन्धनिवृत्त्युत्तरकालीनमुक्तज्ञाननिष्ठोक्तावच्छेदकत्वाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताप्रयोजकसंकल्पवत्त्वस्यैव—बृंहणत्वरूपत्वात्। मुक्तज्ञाने तादृशावच्छेदकत्वाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतैव हि बृहत्त्वं, न तु तादृशाभावमात्रं; तादृशाभावस्य तद्वृत्तिधर्मरूपस्य मुक्तेः पूर्वमपि सत्त्वात् ॥

एतेन—परिमाणाभावविशिष्टद्रव्यत्वमेवानवधिकातिशयबृहत्त्वं, तदेव च—ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं; विभुद्रव्येषु सर्वत्र परिमाणानङ्गीकारात्तेषामपरिमितप्रत्ययविषयत्वात् ॥ न चापरिमितव्यवहारस्संकुचितपरिमाणाभावविषयः, परिमाणसामान्याभावविषयत्वे बाधकविरहात्, द्रव्यत्वस्य परिमाणव्याप्यत्वानङ्गीकारात्, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधाच्च; विभुद्रव्येषु सर्वत्र परिमाणं नास्त्येव ॥ उक्तं **चागमप्रामाण्ये**—"परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः, इयत्ता, परितोभाव इति यावत्। न च नभसि तदस्ति ॥"—इति ॥ तथा च—स्वरूपतो गुणतश्च परिमाणाभावविशिष्टद्रव्यत्ववत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तम्—इत्येतत्कल्पोऽपि **व्याख्यातः**। स्वावच्छि-

न्नाधिकरणत्व–स्वावच्छिन्नाधिकरणताश्रयत्व–स्वावच्छिन्नाधिकरणता प्रयोजकसंकल्पवत्त्वैतत्त्रितयसंबन्धेन परिमाणाभावत्ववत्त्वं ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्येतत्कल्पाभिप्रायात् परिमाणाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताया एव मुक्तज्ञाने बृहत्त्वरूपत्वात् तादृशबृहत्त्वस्यैव भगवत्संकल्पप्रयोज्यत्वात् ॥

ननु–उदाहृतभाष्यानुसारात्स्वाश्रयत्वस्वाश्रयाश्रयत्वोभयसंबन्धेन बृहत्त्ववत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं युक्तं; स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानगतबृहत्त्ववत्सु मुक्तेषु ब्रह्मपदप्रयोगवारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः; मुक्तज्ञानेषु ब्रह्मपदप्रयोगवारणाय द्वितीयसम्बन्धनिवेशः। न तूक्तत्रितयसम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वं तथा, तृतीयसम्बन्धनिवेशस्य वैयर्थ्यात्। ब्रह्माभिन्ने सर्वत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन बृहत्त्वविरहात् ॥ तथा च–ब्रह्मपदशक्यतावच्छेदककोटौ स्वप्रयोजकसंकल्पवत्त्वरूपतृतीयसम्बन्धनिवेशो विफलः—**इति चेत्** ॥

अत्र टीकाकृतः–"ब्रह्मशब्दादुक्तोभयसम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वस्येव स्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्तासम्बन्धेन तद्वत्त्वरूपबृंहणत्वस्यापि बोधस्यानुभाविकतया तस्यापि तत्पदशक्यतावच्छेदककोटिनिवेश आवश्यकः; यथा–पद्मत्वमात्रस्य अनतिप्रसक्तत्वेऽपि पङ्कजनिकर्तृत्वस्यापि पङ्कजपदाद्बोधस्यानुभवसिद्धतया तस्यापि तत्पदशक्यतावच्छेदककोटौ निवेशस्सर्वसिद्धः। अत एव 'बृहति–बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्यथर्वशिरश्श्रुत्या 'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते' इति विष्णुपुराणोपबृंहितया बृहत्त्वबृंहणत्वे प्रवृत्तिनिमित्ततयाऽवगते ॥ न च बृहत्त्वं च स्वरूपेणेत्यादिभाष्ये निरुक्तबृंहणत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं नोक्तमिति–वाच्यम्। उक्तश्रुतिस्मृतिभ्यां बृंहणत्वस्यापि तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सिद्धे भाष्ये न्यूनतापरिहाराय गुणतो बृहत्वे बृंहणत्व-

स्यान्तर्भावनीयत्वात् । तथा च—बृहत्त्वबृंहणत्वोभयरूपं उक्तत्रितय-सम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥"

—इति वदन्ति ॥

परे तु—

स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं, न तु निरुक्तबृंहणत्वमपि ॥ न चैवं—बृहति-बृंहयतीत्यादिश्रुतिविरोधः, तादृशश्रुत्या निरुक्तबृंहणत्वस्यापि ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततबोधनात्—इति वाच्यं; तादृशश्रुतौ बृंहयतीत्यस्य स्वगुणान् बृंहयतीत्यर्थाङ्गीकारेण स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधेनाविरोधात् । बृहत्त्वं च स्वरूपेणेत्यादिभाष्यफक्किकयाऽपि बृंहयतीत्यस्योक्त एवार्थोऽवगम्यते ; तत्र बृहत्त्वं च स्वरूपेणेत्यनेनोक्तश्रुतिघटकं बृहतीत्यंशं व्याख्याय गुणैश्चेत्यनेन बृंहयतीत्यंशव्याख्यानात् । गुणैर्बृहत्त्वं हि गुणद्वारकबृहत्त्वं, स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन बृहत्त्वपर्यवसितं ; बृंहयतीत्यस्य गुणान् बृंहयतीत्यस्मिन्नेवार्थे जन्माद्यधिकरणभाष्यस्वारस्यम् ॥

तथा च **तदधिकरणभाष्यं**—"ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति तन्मते—ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः—इत्यसङ्गतं स्यात् । निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मेति निर्वचनात् ॥" —इति ॥

अत्र टीका— "आद्यसूत्रासङ्गतिमुपपादयति—निरतिशयेति । अथर्वशिरसि श्रीविष्णपुराणे चोक्तनिर्वचनमभिप्रेतं, न निर्विशेषं ब्रह्मेति निरुक्तमिति भावः ॥" —इति ॥

अत्र बृंहयतीत्यस्य गुणतो बृहत्त्वरूपत्वे हि निर्गुणब्रह्मवादनिराकरणत्वोपपत्तिः ॥ न च—बृंहयतीत्यस्य मुक्तान् बृंहयतीत्यर्थाङ्गीकारेऽपि मोक्षप्रदत्वौपयिकनिरवधिकक्षान्तिकारुण्यादिगुणानामर्थापत्त्या लाभसम्भव इति—वाच्यम् । "आक्षेपतः प्राप्तात् आभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्" इतिभाष्यानुरोधेन शब्दशक्त्या गुणलाभसम्भवे अर्था-

पत्त्या गुणलाभाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् ॥ उक्तार्थसूचकमेव जन्माद्यधिकरणे भाष्यान्तरमपि—"उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहद्बृंहणं च ; बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात्" इति ॥ इत्थं च—अद्वारकबृहत्त्वगुणद्वारकबृहत्त्वबृंहणत्वानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वं चेद्भाष्याभिप्रेतं तदा जिज्ञासाधिकरणभाष्ये बृंहणत्वानुक्त्या जन्माद्यधिकरणभाष्ययोर्गुणद्वारकबृहत्त्वानुक्त्या च न्यूनता स्यात् । तदुक्त्योरेवानुक्तस्यान्तर्भावकल्पने च प्रयासाधिक्यम् । गुणतो बृहत्वस्यैव बृंहणत्वरूपत्वे च न कश्चित् क्लेशः । उदाहृतभाष्यत्रयस्यैककंठ्यवशादुक्तोभयसम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वस्य ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वावगमादुक्तक्लेशं सोढा गुणद्वारकबृहत्त्वापेक्षया बृंहणत्वस्य पार्थक्यमङ्गीकृत्य निरुक्तसम्बन्धत्रयेण बृहत्त्ववत्त्वस्य ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वास्वीकारे सम्बन्धत्रयघटकान्यतमवैयर्थ्यपरिहारोऽपि क्लेशसाध्यो न ललितोपायसाध्यः ॥

अथ—परिमाणसामान्याभाव एव विभुत्वं, तदेव चानवधिकातिशयं बृहत्त्वमिति तृतीयकल्पे स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयीभूतगुणत्वरूपत्वाद्याश्रयत्वोभयसम्बन्धेन बृहत्त्वस्य रूपादावपि सत्त्वात्तत्रापि ब्रह्मपदप्रयोगापत्तिः । रूपे तद्गतगुणत्वादिधर्मे च परिमाणाभावसत्त्वादित्यतः स्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वनिवेशस्सफलः । स्वाश्रयाश्रयत्वस्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वोभयसम्बन्धेन बृहत्त्ववत्त्वस्य मुक्तादौ सत्त्वात्तत्रापि ब्रह्मपदप्रयोगापत्तिः । मुक्तज्ञानगतबृहत्त्वे ब्रह्मसङ्कल्पस्येव मुक्तसङ्कल्पस्यापि प्रयोजकतास्वीकारात्, प्रजापतिवाक्ये मुक्तस्यापि सत्यसङ्कल्पत्वश्रवणात् । अतः स्वाश्रयत्वनिवेशः—इति चेत् एवमपि स्वाश्रयत्वस्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वोभयसम्बन्धेन बृहत्त्वस्यैव अनतिप्रसक्ततया स्वाश्रयाश्रयत्वस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरं ; अतस्सम्बन्धत्रयानिवेशो न भाष्याभिप्रेतः ॥

—इत्याहुः ॥

इदं तु टीकातात्पर्यं—परममहत्परिमाणं, द्रव्यत्वनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकत्वं वा, परिमाणाभावो वा, निरतिशयबृहत्त्वमस्तु। पक्षत्रयेऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन तादृशबृहत्त्ववत्त्वे सति अनन्तगुणवत्त्वेऽसत्यचेतनस्य यत्स्थूलपरिमाणं यच्च चेतनानां 'स चानन्त्यायकल्पते' इत्युक्तज्ञानबृहत्त्वं तदुभयहेतुभूतसंकल्पवत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं; न तूक्तोभयसम्बन्धेनानवधिकातिशयबृहत्त्ववत्त्वं तत्; स्वरूपे बृहत्त्वस्यपरमम्हत्परिमाणादिरूपत्वेन गुणेषु च तस्यानंत्यरूपत्वेन तयोरेकरूपेण शक्यतावच्छेदकगर्भे निवेशासंभवात्, परममहत्परिमाणानन्त्ययोरनुगमकरूपाभावात् ॥ न चान्यतरत्वं तदुभयविषयकज्ञानविषयत्वं वा तयोरनुगमकं सम्भवतीति वाच्यं, तथा सत्यन्यतरत्वादिघटकभेदादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छेदकभेदापत्त्या शक्तिभेदापत्तेः। एवं स्वरूपगतबृहत्त्वमुक्तज्ञानगतबृहत्त्वयोः परममहत्परिमाणत्वाद्यनुगतरूपेण निवेशसम्भवेऽप्यचेतनगतस्थौल्यस्य तेन सङ्ग्रहो न सम्भवति, अचेतनस्य प्रकृत्यादेर्नित्यविभूतौ व्याप्तचभावेन तद्गतपरिमाणस्य परिच्छिन्नत्वेन परममहत्त्वरूपत्वासम्भवात्। अभिमतश्चाचेतनगतस्थौल्यस्यापि बृंहणत्वशरीरे प्रवेशः ॥

उक्तं च जन्माद्यधिकरणटीकायां—"बृंहणत्वमपि ब्रह्मशब्दार्थः। तच्च स्वसङ्कल्पेनाचेतनस्य स्थूलपरिमाणहेतुत्वं चेतनानां 'स चानन्त्याय कल्पते' इत्युक्तज्ञानबृहत्त्वहेतुत्वं च" —इति ॥

किं च—परममहत्त्वत्वादिना स्वरूपगतबृहत्त्वमुक्तज्ञानगतबृहत्त्वेऽनुगमय्य तयोराश्रयत्वस्वप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वैतदुभयस्य सम्बन्धतया निवेशे सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्यर्थवर्णनपरजन्माद्यधिकरणभाष्यविरोधः। तत्र हि—"ज्ञानपदं नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह, तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः" इत्युक्तम् ॥ तत्र हि—ज्ञनत्वावाच्छिन्न-

वाचिना ज्ञानशब्देन ज्ञानवतो लाभो ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकघटक-सङ्कल्पे ज्ञानपदार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयमङ्गीकृत्यैव समर्थनीयः॥

समर्थितं चैवमेव **टीकायां**—"ततश्च सत्यसङ्कल्पादिविशिष्टार्थोपस्थापकब्रह्मशब्दप्रतिपन्नविशिष्टवस्तुविशेषकत्वात्—ज्ञानपदमसङ्कुचितशक्तितया विशेष्यांशे विशेषणांशे च स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतज्ञानत्वान्वयं प्रतिपादयति॥" —इति॥

विवेचितं चेदं **लक्षणवादे**॥ तथा च ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकगर्भे सङ्कल्पस्य संसर्गतया निवेशे ज्ञानपदार्थस्य तत्रान्वयासम्भवेन ज्ञानपदस्य ज्ञानवत्परत्वकथनमसङ्गतं स्यादिति तस्य विशेषणविधयैव निवेश आवश्यकः। इत्थं च--बृहत्त्ववत्त्वे सत्यनन्तगुणवत्त्वे सत्यचेतनगतस्थौल्यचेतनगतज्ञानानन्त्योभयहेतुभूतसङ्कल्पवत्त्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्वीकरणीयम्। अनन्तगुणवत्त्वं च—स्वनिरूपितगुणानिष्ठ-आधेयताव्यापकतानवच्छेदकसङ्ख्यानिष्ठोभयावृत्तिधर्मसामान्यकत्वं; भगवन्निष्ठगुणसामान्ये कस्याश्चिदेकस्या अपि संख्याया अभावेन संख्यानिष्ठतद्व्यक्तित्वसामान्यस्य भगवद्गुणत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्। स्वपदेन ब्रह्मोपादानसंभवेनानंतगुणवत्त्वं ब्रह्मण उपपन्न; परिमितगुणानां जीवादीनां च न स्वपदेनोपादानसंभवः; जीवादिगुणसामान्येपि कस्याश्चित्सङ्ख्याव्यक्तेरसत्त्वेन जीवनिरूपितगुणनिष्ठाधेयताव्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव संख्यानिष्ठतद्व्यक्तित्वे सत्त्वात्। अत्राद्वारकबृहत्त्वगुणद्वारकबृहत्त्वबृंहणत्वानां त्रयाणां ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततामनंगीकृत्य गुणद्वारकबृहत्वस्यैव बृंहणत्वरूपत्वेन सद्वारकाद्वारकबृहत्त्वयोरेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे ब्रह्मपदेन मोक्षप्रदत्वालाभात् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन शास्त्रस्य प्रयोजनवत्ता न सिध्यति। अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मपदस्यालौकिकश्रेयस्साधनत्वावच्छिन्नबोधकतया मीमांसकैश्शास्त्रस्य सप्रयोजनकत्वमुक्तम्। अतो मोक्षरूपप्रयोजनलाभाय ब्रह्मपदशक्यतावच्छेदककोटौ निरुक्त-

बृंहणत्वस्यापि निवेश आवश्यकः। किं च—ब्रह्मपदार्थतावच्छेदककोटौ निरुक्तबृंहणत्वस्यानिवेशे नवियदश्रुतेरित्यादिना वक्ष्यमाणस्याचेतनविचारस्य आवृत्तिरसकृदुपदेशादित्यादिना क्रियमाणोपासनरूपोपायविचारस्य, नात्माश्रुतेरित्यादिना वक्ष्यमाणस्य चेतनविचारस्य, सम्पद्याविर्भाव इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य मोक्षविचारस्य चाप्रतिज्ञातार्थनिरूपणपरतया असाङ्गत्यापत्तिः। अचेतनगतस्थूलावस्थाचेतनगतमोक्षोभयघटितनिरुक्तबृंहणत्वस्य ब्रह्मपदार्थतावच्छेदककोटिघटकत्वे च तत्तद्विचाराणां ब्रह्मपदार्थविशेषणविचाररूपतया शास्त्रसङ्गत्युपपत्तिः। अत एव द्रव्यविचारपरेन्द्रियकामाद्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गत्युपपत्त्यर्थं द्रव्यसाधारणमेव धर्मत्वं निरुक्तं मीमांसकैः ॥

उक्तञ्च भाट्टरहस्ये खण्डदेवेन—

> "न तावद्विहितक्रियात्वं निषिद्धक्रियात्वं वा तत्, विहितनिषिद्धद्रव्यादौ तदनापत्तेः। न हि फलार्थगुणानुष्ठातॄणां यज्ञे रजताद्यनुष्ठातॄणां च धार्मिकोऽधार्मिक इति व्यवहाराभावः; तथात्वे इन्द्रियकामाद्यधिकरणादौ शास्त्रसङ्गत्यनापत्तेः। किन्तु वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वम्, तद्बोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्मत्वम् ॥" —इति ॥

तथा च—तद्रीत्या निरुक्तबृंहणत्वस्य ब्रह्मपदार्थतावच्छेदके निवेशे च जिज्ञासापदार्थविचारे ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकघटकाचेतनादीनामपि धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयाङ्गीकारेण तद्विचाराणामपि प्रतिज्ञातत्वात् नवियदश्रुतेरित्यादीनां शास्त्रसङ्गत्युपपत्तिः ॥

उक्तञ्च जिज्ञासाधिकरणटीकायां—

> "प्रधानस्य ब्रह्मणोऽप्रधानानामन्येषाञ्च कर्मत्वस्याक्षेपासिद्धत्वादपि प्रधानकर्मत्वस्याभिधानिकत्वमितरेषां प्रधानसम्बन्धादाकाङ्क्षावशाच्च कर्मत्वस्यार्थसामर्थ्यसिद्धत्वं च स्वीकर्तुं युक्तम् ॥"
>
> —इति ॥

अयमर्थः ॥ प्रधानस्य–ब्रह्मपदजन्योपस्थितिविशेष्यस्य ब्रह्मणः । अप्रधानानामन्येषां– ब्रह्मपदजन्योपस्थितिप्रकाराणामुपायोपासकप्रतिबन्धादीनां । ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकघटकं बृंहणत्वं हि–अचेतनगतस्थूलावस्थोपासकगतसकलबन्धनिवृत्तिपूर्वकज्ञानानन्त्योभयहेतुभूत - सङ्कल्पवत्त्वम् ॥ अत उपासनरूपमोक्षोपायस्य तदाश्रयरूपोपासकस्य कर्मरूपप्रतिबन्धस्य च ब्रह्मपदजन्योपस्थितिप्रकारतेति भावः। कर्मत्वस्याक्षेपसिद्धत्वादपि–सम्बन्धसामान्यषष्ठीपक्षेऽङ्गीकरणीयत्वात् कर्मत्वस्यार्थापत्त्या भानादपि|प्रधानकर्मत्वस्याभिधानिकत्वं+ब्रह्मनिष्ठविषयतारूपकर्मत्वस्य षष्ठीनिरूपितशक्तिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयत्वम्। इदं च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र लुप्तविभक्तिस्मरणमभ्युपेत्य। अन्यथा ब्रह्मपदस्य ब्रह्मविषयके लक्षणाया निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाङ्गीकरणीयतया ब्रह्मनिष्ठविषयताया निरुक्ताभिधानिकत्वानुपपत्तेः। इतरेषां–उपायोपासकप्रतिबन्धादीनां, प्रधानसम्बन्धात्–ब्रह्मविशेषणतापन्नत्वात्, आकाङ्क्षावशाच्च–घटस्य ज्ञानमित्यादौ घटान्वितषष्ठ्यर्थविषयत्वे धर्मिपारतन्त्र्येण घटत्वस्यान्वयनिर्वाहाय कल्पनीयात् षष्ठ्यन्तघटादिपदसमभिव्याहृतसविषयकवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाबलादित्यर्थः । कर्मत्वस्यार्थसामर्थ्यसिद्धत्वं–अर्थस्य विशेषणस्य, यत्सामर्थ्यं पारतन्त्र्यरूपं, तन्निर्वाह्यत्वम् ॥ तथा च–ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र लुप्तषष्ठ्यर्थविषयत्वे ब्रह्मविशेषणतापन्नानामुपायादीनामाधेयतासम्बन्धेन धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयाङ्गीकारेण उपायादिविषयकविचारस्य कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञोपपत्तिरिति भावः । एवञ्च वियदधिकरणादीनां शास्त्रसङ्गत्युपपत्तये ब्रह्मपदार्थतावच्छेदके बृंहणत्वस्य घटकत्वमावश्यकम् ॥

यदुक्तं–अद्वारकबृहत्त्वगुणद्वारकबृहत्त्वबृंहणत्वानां त्रयाणां प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्यतमवैयर्थ्यं दुष्परिहरम्– **इति** ॥ **तन्न** । त्रयाणामपि बोध-

स्यानुभवसिद्धत्वान्निर्वचनानुरोधाद्युक्त्यन्तरानुरोधाच्च त्रयाणां प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सिद्धे वैयर्थ्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥

यदि प्रामाणिकेषु प्रवृत्तिनिमित्तेषु वैयर्थ्यं दोषस्तदा निरतिशयज्ञानादीनां षण्णां भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि वैयर्थ्यं दुर्वारं, ज्ञाने निरतिशयत्वस्य जगद्व्यापारानुकूलत्वरूपतया तद्विशिष्टज्ञानस्य ब्रह्मभिन्ने कुत्राप्यसत्त्वेन तन्मात्रस्य भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवात्। न च—तत्र ज्ञानादिष्वेकैकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, न समुदायस्येति वाच्यम् ॥

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥"

इत्यत्र अशेषतइत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥

उक्तं च जिज्ञासाधिकरणटीकायां—

"न च—ज्ञानशक्त्यादिष्वेकैकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, किं तु ज्ञानादिसमुदायस्यैव; अन्यथा—अशेषत इति पदवैयर्थ्यात्, ऐश्वर्यस्य समग्रस्येत्युक्तत्वात्, गवादिष्वतिप्रसङ्गभयाच्च प्रकर्षविशेषवतां ज्ञानादीनां समुदायस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपेत्यम् ॥" —इति ॥

इदं च वाक्येऽपि शक्तिं स्वीकुर्वतां वैयाकरणानां मतमनुसृत्य । त्वेन भगशब्दस्य ज्ञानादिसमुदाये मतुपश्च सम्बन्धिनि शक्तेः क्लृप्ततया तयैव षट्काश्रयलाभसम्भवेन मतुबन्तसमुदायस्य ज्ञानादिसमुदायावच्छिन्ने शक्तेरकल्पनेऽपि न क्षतिः । एवं चोक्तभगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त इव ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेऽपि वैयर्थ्यस्यादुष्टत्वादद्वारकबृहत्त्वगुणद्वारकबृहत्त्वबृंहणत्वानां त्रयाणां प्रवृत्तिनिमित्तत्वं युक्तमेव ॥

उक्तं च **जिज्ञासाधिकरणभाष्ये**—

"ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते ॥" —इति ॥

अत्र—इयत्ताया दोषत्वेन तदभावस्य, निरतिशयबृहत्त्वपर्यवसानेन प्रथमविशेषणेनाद्वारकबृहत्त्वस्य, द्वितीयविशेषणेन गुणद्वारकस्य तस्य, पुरुषोत्तमपदेन चोक्तबृंहणत्वस्य लाभः। 'यदि वा बहुदानाद्वै विष्णुः पुरुष उच्यते' इति **पाद्म**वचनानुरोधेन मोक्षप्रदत्वपर्यवसितबहुप्रदत्वस्य पुरुषपदार्थत्वेन तद्घटितनिरुक्तबृंहणत्वस्य पुरुषोत्तमपदार्थत्वसम्भवात्। अथवा—स्वभावतो निरस्तनिखिलदोष इत्यस्य स्वव्यधिकरणसङ्कल्पाप्रयोज्यदोषसामान्याभावनिरूपिताधिकरणतावानित्यर्थः। स्वपदमधिकरणतापरम्। मुक्तनित्यादिनिष्ठदोषाभावाधिकरणतायाः स्वव्यधिकरणभगवत्सङ्कल्पप्रयोज्यत्वात्तद्व्यावृत्तिः॥ उक्तञ्च **टीकायां**—

"निरस्तनिखिलदोषत्वं च केषाञ्चिद्बद्धानां मुक्तानां नित्यानामप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वभावत इत्युक्तम्। नित्यसिद्धानामपि भगवन्नित्यसङ्कल्पाधीनं हि नित्यनिर्दोषत्वम्॥"

—इति॥

स्वभावत इत्यस्य स्वव्यधिकरणसङ्कल्पाप्रयोज्यत्वमर्थ इति पूर्वोक्तार्थलाभ इत्युदाहृतटीकाशयः॥

यद्वा—स्वरूपप्रयुक्तदोषसामान्यानुत्पादकत्वं अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नदोषत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबन्धकताश्रयत्वपर्यवसितं स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषत्वम्। कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्य प्रतिबन्धकतारूपत्वात्, स्वभावत इत्यस्य स्वरूपप्रयुक्तेत्यर्थात्, मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारात्मकहिंसानुकूलकृतेः पापकारणत्वेन रावणादिनिहन्तुः श्रीरामादेः पापवारणायापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन दोषं प्रति तादात्म्येन ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात्॥ न च नित्येष्वपि पापोत्पत्तिवारणाय तत्स्वरूपस्यापि प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। तत्र नित्या निर्दोषास्स्युरित्याकारकभगवत्सङ्कल्पस्य विषयतया प्रतिबन्धकत्वेनैव तेषु पापो-

त्पत्तिवारणे नित्यस्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्। अहं निर्दोषस्स्यामिति सङ्कल्पस्य ब्रह्मण्यस्वीकारेण न तत्र तस्य प्रतिबन्धकतासम्भव इति। नित्यसिद्धानामपि भगवन्नित्यसङ्कल्पाधीनं हि नित्यनिर्दोषत्वमिति टीकावाक्यस्यापि भगवत्सङ्कल्पस्य प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ नित्यस्वरूपस्य प्रतिबन्धकता न स्वीकरणीयेत्यर्थः। गुणमध्येऽनवधिकातिशय बृहत्त्वरूपविभुत्वस्यापि निविष्टत्वात् द्वितीयपदेनैवाद्वारकबृहत्त्वलाभः॥

यद्यप्यद्वारकबृहत्त्वगुणद्वारकबृहत्त्वबृंहणत्वानां त्रयाणां ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततालाभाय पूर्वकल्पे पदत्रयसार्थक्येऽप्यत्र कल्पे प्रथमपदमनर्थकं, द्वितीयेनैवाद्वारकगुणद्वारकबृहत्त्वयोर्लाभात्; ब्रह्मपदप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयनिर्धारणद्वारा ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तनिश्चयाय प्रवृत्ते स्वभावत इत्यादिभाष्ये तत्पदप्रयोज्यबोधविषयताशून्यस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्ताघटकस्य स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषत्वस्य प्रतिपादनमनवसरग्रस्तं च। तथाऽपि ब्रह्मपदप्रयोज्यलक्षणावृत्त्यप्रयोज्यबोधविषयताश्रयनिर्धारणपरमिदं भाष्यं ; ब्रह्मपदशक्यतावच्छेदकनिर्धारणपरं बृहत्त्वं चेत्यादिभाष्यमिति टीकाकृदाशयः ॥

एतदुक्तं भवति। ब्रह्मपदप्रयोज्यविषयता द्विविधा—अर्थापत्तिप्रयोज्या शक्तिप्रयोज्या चेति । तत्राद्या निरुक्तनिरस्तदोषत्वादौ, द्वितीया चाद्वारकबृहत्त्वादौ। तदुभयविधविषयतां लक्षणावृत्त्यप्रयोज्यत्वेनानुगमय्य तादृशविषयताश्रयसामान्यनिश्चायकं ब्रह्मशब्देन चेत्यादिभाष्यमिति नासङ्गतिः । न चैवमर्थापत्तिप्रयोज्यब्रह्मपदजन्यबोधविषयताश्रयस्य सर्वशरीरकत्वादेरनुक्त्या न्यूनतेति वाच्यम् ; तस्यापि कल्याणगुणान्तर्गतत्वात्। तथा चोक्तभाष्ये अभिधीयत इत्यस्य लक्षणाभिन्नवृत्तिप्रयोज्यबोधविषयताश्रय इत्यर्थः ॥ उक्तञ्च **टीकायां**—

"अभिधीयते—मुख्यवृत्त्या बोध्यते ॥" —इति ॥

पदजन्यपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयो वृत्तिपदार्थः ; तेनार्थापत्तेरपि

वृत्तित्वोपपत्तिः । मुख्यत्वं च लक्षणान्यत्वमिति शक्त्यर्थापत्त्युभयसङ्ग्रहः । अत एव निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाश्रयत्वरूपविशेषणद्वयमधिकृत्य टीकायामुक्तं---

"इदं च विशेषणद्वयं शब्दशक्तेरर्थसामर्थ्याच्च ब्रह्मशब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वप्रतिपादनोपयोगितयोक्तम् ॥" —इति ॥

अर्थसामर्थ्यमर्थापत्तिः । तथा च ब्रह्मशब्देनेत्यादिभाष्येणापि निरुक्तधर्मत्रयस्य ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभः ॥

इदन्तु तत्त्वम् ॥ परिमाणविशिष्टसङ्कल्प एव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तम्; तथा हि—बृहतिधातोर्मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निष्पन्नो ब्रह्मशब्दो ब्रह्मणि यौगिकः ; तत्र बृहतिधातोर्महत्त्वरूपपरिमाणमर्थः ; बृहबृहि वृद्धावित्यनुशासनात्, बृहन्महच्छब्दयोः पर्यायत्वाच्च, वृद्धिश्च महत्त्वरूपं परिमाणं ; न चैवं बृहतिधातोर्निरतिशयबृहत्त्वपरताप्रतिपादकस्य 'उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहद्बृंहणं च, बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात्' इति जन्माद्यधिकरणभाष्यस्यासङ्गतिरिति वाच्यं ; उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहद्बृंहणं चेत्यनन्तरं बृहत्त्वमात्रं पूर्वप्रतिपन्नमित्यध्याहारेण तदर्थत्वादिति तच्छब्दस्य बृहत्त्वपरतायाः टीकायामुक्तत्वात्; बृहत्त्वमात्रस्यापि पूर्वमुपस्थितत्वात् । मनिन् प्रत्ययार्थस्तु सङ्कल्पाश्रयः, तदेकदेशसङ्कल्पे अनन्तगुणसामानाधिकरण्यविशिष्टस्वसामानाधिकरण्याचेतनगतस्थूलावस्थाजनकत्वविशिष्टमुक्तज्ञानगतस्वसजातीयपरिमाणजनकत्वोभयसम्बन्धेन परिमाणस्यान्वयः । साजात्यञ्च परममहत्त्वत्वेन । सामानाधिकरण्ये सामानाधिकरण्यवैशिष्ट्यं जनकत्वे जनकत्ववैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। एवं चोक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टसङ्कल्पाश्रयलाभेन ब्रह्मणि निरुक्तधर्मत्रयलाभः ॥

न चैवं ब्रह्मशब्दस्य केवलबृहत्त्वाश्रये योगशक्तिः, निरतिशयबृहत्त्वाश्रये रूढिरित्यर्थपरस्य मनिन्प्रत्ययान्तस्य रूढिसहकृतस्य

बृहतिधातोस्तदर्थत्वादिति टीकावाक्यस्यासङ्गतिरिति वाच्यम्; उक्तसंसर्गांशे रूढिसहकृतस्येति तादृशटीकावाक्यार्थत्वात्; सिद्धान्ते अन्विताभिधानाङ्गीकारेणान्वयांशेऽपि शक्तिस्वीकारात्। अन्यथा–मुक्तज्ञानगतनिरतिशयबृहत्त्वेऽपि रूढ्यापत्त्या बृंहयतीति निर्वचनविरोधप्रसङ्गात्। 'ब्रह्मशब्दस्य योगरूढत्वे तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः' इति भाष्यस्य,

"यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्सुपुष्कलः।
तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥"

इति गरुडपुराणवचनस्य च विरोधापत्तेः। योगरूढपदानां केवलयोगार्थतात्पर्येणान्यत्र प्रयोगस्यौपचारिकत्वाभावात्; अन्यथा–आकाशादिपदस्यापि ब्रह्मण्यौपचारिकत्वापत्तेः। पङ्कजादिशब्दस्य केवलयोगेन कुमुदेऽपि प्रयोगस्य मुख्यत्वात्। तस्माद्ब्रह्मपदं केवलयौगिकमेव। उक्तटीकावाक्यन्तु संसर्गांशे रूढिपरमिति बोध्यम्॥ न चैवं–ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मपदार्थतावच्छेदके अचेतनादीनां संसर्गतया घटकत्वेऽपि प्रकारतया घटकताविरहात्तेषां लुप्तषष्ठ्यर्थविषयत्वेऽन्वयासम्भवेन वियदधिकरणादीनां शास्त्रासङ्गतिर्दुर्वारेति–वाच्यम्। विचारस्योक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टसङ्कल्पाश्रयब्रह्मविषयकत्वं तद्घटकाचेतनादिविषयकत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिवशादेव विचारे अचेतनादिविषयकत्वलाभसम्भवेन वियदधिकरणादीनां शास्त्रसङ्गत्युपपत्तेः॥

अत एवोक्तं टीकायां—

"प्रधानकर्मत्वस्याभिधानिकत्वमितरेषां प्रधानसम्बन्धादाकाङ्क्षावशाच्च कर्मत्वस्यार्थसामर्थ्यसिद्धत्वं च स्वीकर्तुं युक्तम् ॥"

—इति॥

प्रधानकर्मत्वस्य–विचारे ब्रह्मविषयकत्वस्य, आभिधानिकत्वं–ब्रह्मपदोत्तरलुप्तषष्ठीप्रयोज्यबोधविषयत्वं, इतरेषां–उपायोपासकप्रतिबन्धा-

दीनां, प्रधानसम्बन्धात्–ब्रह्मपदार्थघटकत्वात्, कर्मत्वस्य–विचारे विषयतानिरूपकत्वस्य, अर्थसामर्थ्यसिद्धत्वं–निरुक्तार्थापत्तिप्रयोज्यत्वम्—इत्यर्थः। एवं चोक्तब्रह्मपदार्थतावच्छेदककोटावचेतनादीनां संसर्गतया घटकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। अत्र सङ्कल्पस्य विशेषणविधयैव ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकघटकत्वात्तत्र सत्यंज्ञानमिति श्रुतिघटकज्ञानपदार्थाभेदान्वयप्रतिपादनपरजन्माद्यधिकरणटीकाया अपि न विरोधः॥

एतेन–परममहत्परिमाणरूपाद्वारकबृहत्त्वस्य ब्रह्मपदशक्यतावच्छेदकत्वे देशापरिच्छेदस्यापि तद्रूपतया निरुक्तबृहत्त्वावच्छिन्ने ब्रह्मण्युक्तदेशापरिच्छेदाश्रयबोधकानन्तपदार्थस्यान्वयो न सम्भवति। जात्यवच्छिन्ने जात्यवच्छिन्नाभेदपरस्य जात्यवच्छिन्नपरसर्वनामघटितस्य स स इत्यादि वाक्यस्य बोधकतावारणाय तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्य कारणत्वावश्यकत्वात्। एवमनन्तगुणवत्त्वस्यापि ब्रह्मपदशक्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्ने वस्त्वपरिच्छेदरूपानन्तगुणाश्रयस्यानन्तपदार्थस्यान्वयोऽपि न युक्तः — **इति निरस्तम्**॥ उक्तरीत्या परिमाणविशिष्टसङ्कल्पावच्छिन्नेऽनन्तपदार्थान्वयाङ्गीकारेऽपि परिमाणावच्छिन्नेऽनन्तगुणावच्छिन्ने च तत्तदवच्छिन्नस्याभेदान्वयबोधानभ्युपगमात्॥

वस्तुतः–सत्यं ज्ञानमित्यत्र ब्रह्मपदं ब्रह्मपदवाच्यपरं, विधेयवाचि, न तु बृहत्त्वबृंहणत्वोभयविशिष्टपरमिति नानुपपत्तिगन्धोऽपि। यद्यपि–बृंहणत्वरूपसङ्कल्पविशेषविशिष्टे ब्रह्मपदार्थे ज्ञानपदार्थस्याभेदान्वयप्रतिपादनपरजन्माद्यधिकरणटीकानुरोधाद्ब्रह्मपदस्य बृहत्त्वबृंहणत्वोभयावच्छिन्नपरता उद्देश्यवाचिता च प्रतीयते; तथाऽपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिप्रसिद्धार्थकपदान्तरसमभिव्याहारादलौकिकपरमात्मविषयत्व-

व्युत्पत्तिर्ब्रह्मशब्दस्योपपद्यत इति जिज्ञासाधिकरणटीकानुरोधाद्ब्रह्मपदस्य ब्रह्मपदवाच्यपरता विधेयवाचिता च प्रतीयत इति न दोषः ॥

अथ—सत्यत्वादिधर्मत्रयविशिष्टं ब्रह्मपदवाच्यमित्यर्थाङ्गीकार एव तादृशश्रुतेः प्रसिद्धपदसान्निध्यरूपतया ब्रह्मपदशक्तिग्राहकत्वमुपपद्यते, तादृशार्थश्च न सम्भवति—अद्वारकबृहत्त्वादिधर्मत्रयावच्छिन्ने ब्रह्मपदवाच्यतासत्त्वेऽपि सत्यत्वाद्यवच्छिन्ने तदसम्भवात्—**इति चेन्न**। सत्यादिपदत्रयेणापि पूर्वोक्तधर्मत्रयस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वलाभेनाविरोधात्। तत्र सत्यशब्दस्य "सत् ति यम्—इत्येतानि वा व तानि त्रीण्यक्षराणि, यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभयं यच्छति"—इति दहरविद्यागतनिर्वचनानुरोधान्मुक्तामुक्तनियन्तृवाचिना सत्यशब्देन निरुक्तबृंहणत्वस्यानन्तशब्देन वस्त्वपरिच्छेदरूपानन्तगुणवत्त्वदेशापरिच्छेदरूपपरममहत्परिमाणयोरपि लाभात् ॥

ननु—उक्तरीत्या निरुक्तधर्मत्रयस्य उक्तोभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टसङ्कल्पस्य वा ब्रह्मपदशक्यतावच्छेदकत्वे तच्छून्येषु वेदादिषु वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मेति कोशेन ब्रह्मपदप्रतिपाद्यतया परिगृहीतेषु कथं ब्रह्मशब्दप्रयोगः—**इति चेत्**। **अत्र जिज्ञासाधिकरणे भाष्यकृतः**—

> "सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः । बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं, सोऽस्य मुख्यार्थः ; स च सर्वेश्वर एव। अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः, तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगात्, भगवच्छब्दवत् । तापत्रयातुरैः अमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः। अतस्सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म ॥"　　—इति ॥

अयमर्थः—ब्रह्मशब्दस्य निरुक्तधर्मावच्छिन्न एव शक्तिः । वेदादौ निरूढलक्षणा; तयैव वेदादौ ब्रह्मशब्दप्रयोगोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्यते, अनन्यथासिद्धप्रयोगस्यैव शक्तिकल्पकत्वात्।

न च—वेदत्वावच्छिन्न एव ब्रह्मशब्दस्य शक्तिः, ब्रह्मणि च लक्षणे-त्येवास्त्विति—वाच्यम्। ब्रह्मशब्दयोगार्थतावच्छेदकस्य वेदादौ बाधेन तत्र शक्त्यसम्भवात्—

"वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि।
तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने॥
यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्सुपुष्कलः।
तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः॥"

इति **गारुडपुराणेन** ब्रह्मणि शक्तेरन्यत्र लक्षणायाश्च प्रतिपादनात्॥

अत्र प्रथमश्लोकेन ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मणि शक्तिः, द्वितीयेन च व्यतिरेकमुखेनान्यत्र लक्षणा। लक्ष्यतावच्छेदकं च ब्रह्मनिष्ठयत्किञ्चि-द्गुणसजातीयगुणवत्त्वमिति प्रतिपादितम्। अन्यत्र ह्युपचारत इत्यस्य सुपुष्कलगुणशून्ये ब्रह्मनिष्ठपुरुषार्थप्रयोजकतासजातीयपुरुषार्थप्रयोज-कत्वावच्छिन्ने वेदादौ लक्षणेत्यर्थः। सर्वत्र गुणयोगेनेति भाष्यस्य बृहत्त्वसमानाधिकरणगुणसजातीयपुरुषार्थप्रयोजकत्वादिरूपगुणयोगेने-त्यर्थः॥ न च—वेदत्वाद्यवच्छिन्ने ब्रह्मपदस्य स्वारसिकलक्षणाग्रह-दशायां तेन रूपेण बोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्द इति भाष्यासङ्गतिरिति—वाच्यम्। तादृशभाष्यस्य बृहत्त्व-समानाधिकरणगुणावच्छिन्न एव ब्रह्मपदस्य शक्तिनिरूढलक्षणान्यतर-प्रतिपादनपरतया तादृशगुणातिरिक्तधर्मावच्छिन्ने ब्रह्मपदस्य स्वारसिक-लक्षणायामपि दोषविरहात्॥ न चैवं—वेदस्तत्त्वमित्यादिकोशस्यासङ्ग-तिः, तेन वेदत्वावच्छिन्ने ब्रह्मशब्दस्य शक्तेर्निरूढलक्षणाया वा प्रति-पादनादिति—वाच्यम्। उदाहृतगारुडपुराणविरोधेन तादृशकोशस्य हेयत्वात्—"परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्"—इत्यादिसूत्रेषु ब्रह्मशब्दस्य भगवत्येव मुख्यताया उक्तत्वेनान्यत्र शक्तेरसम्भवात्॥ इत्थं च—निरुक्तधर्मत्रयावच्छिन्ने परिमाणविशिष्ट-

सङ्कल्पावच्छिन्ने वा ब्रह्मशब्दस्य शक्तिः, तद्वृत्तिगुणसजातीयगुणावच्छिन्ने निरूढलक्षणा, वेदत्वाद्यवच्छिन्ने च स्वारसिकलक्षणेति विवेकः ॥

ननु—आद्यसूत्रघटकब्रह्मशब्देन शक्यार्थस्य वा लक्ष्यार्थस्य वा ग्रहणं—तात्पर्यसत्त्वे शक्यार्थस्येव लक्ष्यार्थस्यापि ग्रहणसम्भवात्—इति **शङ्कायामुत्तरं** तापत्रयातुरैरित्यादि भाष्यम् ॥ **अयं भावः**—एतत्सूत्रघटकब्रह्मशब्दतात्पर्यविषयो निरुक्तशक्यार्थ एव, मोक्षजनकतां प्रति विषयितासम्बन्धेन व्यापकत्वात्—इत्यनुमानेनोक्तसूत्रघटकब्रह्मपदतात्पर्यविषये शक्यार्थतादात्म्यसिद्धिः । मोक्षजनकतानिरूपितविषयितासम्बन्धघटितव्यापकतां प्रति तादात्म्येन निरुक्तब्रह्मपदशक्यार्थस्य व्यापकत्वात् । उदाहृतभाष्ये च तापत्रयातुरैरमृतत्वाय जिज्ञास्यस्स एवेति योजनाऽभिमता । तत्र जिज्ञास्य इत्यन्तं उद्देश्यम्, स एवेति विधेयम् । तथा च—शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकीभूतशङ्खत्वव्यापकत्वस्य विधेये पाण्डरत्वे लाभवत् प्रकृते मोक्षजनकजिज्ञासाविषयत्वं प्रति तादात्म्येन ब्रह्मणो व्यापकतालाभेऽपि मोक्षजनकताविशिष्टजिज्ञासात्वं प्रति विषयितासम्बन्धघटितव्यापकत्वेऽपि तात्पर्याभ्युपगमात्पूर्वोक्तहेतोरुक्तभाष्यारूढतेति बोध्यम् ॥

अत्र यथाश्रुतभाष्यानुरोधेन मोक्षप्रयोजकजिज्ञासाविषयत्वस्यैव हेतुत्वे तस्य च ब्रह्मपदशक्यार्थतादात्म्यशून्येषु जीवादिष्वपि सत्त्वात् व्यभिचारः; सर्वशरीरकत्वप्रकारकब्रह्मविशेष्यकोपासनादेर्मोक्षहेतुत्ववत्—स्वात्मविशेष्यकब्रह्मशरीरत्वप्रकारकोपासनस्यापि मोक्षहेतुताया अप्रतीकालम्बनानित्याधिकरणभाष्यसिद्धतया मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतोपासनमुख्यविशेष्यत्वरूपहेतोरपि जीवे व्यभिचारो दुर्वार इति तत्परित्यागः । **उक्तं च टीकायां**—"एतत्सूत्रस्थस्य ब्रह्मशब्दस्यार्थस्वभावात्पुरुषोत्तमपरत्वमुच्यते । **तापत्रयातुरैरिति स एवामृतत्वायेति** पदैः 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्थाः' इत्यादिश्रुत्यर्थो विवक्षितः ॥" —इति ॥

अयमर्थः । अर्थस्वभावात्-विषयितासम्बन्धावच्छिन्नमोक्षजनकताव्यापकत्वाद्धेतोर्ब्रह्मशब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वमुच्यत इति । इदं च ब्रह्मपदतात्पर्यविषये पुरुषोत्तमाभेदे साधिते तुल्यवित्तिवेद्यतया ब्रह्मपदस्य पुरुषोत्तमतात्पर्यकत्वं सिध्यतीत्यभिप्रेत्य। अन्यथा तु ब्रह्मपदतात्पर्यविषयस्य पुरुषोत्तमत्वमुच्यते।तापत्रयातुरैरितीत्येवावतारो युक्तः। उक्तभाष्ये अमृतत्वाय जिज्ञास्यस्स एवेति योजनां पूर्वोक्तहेतौ पर्यवसानं चाभिप्रेत्याह-स एवामृतत्वायेति पदैरिति। तमेवं विद्वानित्यनेन ब्रह्मविषयकज्ञाने मुक्तिहेतुत्वस्य, नान्यः पन्था इत्यनेन ब्रह्माविषयकज्ञाने मुक्त्यहेतुत्वस्य च प्रतिपत्त्या मोक्षजनकताव्यापकविषयिताकत्वस्य ब्रह्मणि लाभेनोक्तश्रुत्यनुरोधात् भाष्यस्याप्युक्तार्थ एव पर्यवसानं न्याय्यमिति भावः ॥

ननु-उक्तानुमाने हेतूकृतस्य मोक्षजनकताव्यापकविषयिताकत्वस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपकेषु आनन्दादिष्वक्षरत्वादिषु च गुणेषु व्यभिचारः, तत्र ब्रह्मपदशक्यार्थतादात्म्याभावात्।ब्रह्मविषयकोपासनसामान्ये आनन्दादिविषयतानैयत्यस्याक्षरत्वादिविषयतानैयत्यस्य च 'आनन्दादयः प्रधानस्य' 'अक्षरधियां त्ववरोधः' इत्यधिकरणद्वयसिद्धतया मोक्षजनकताव्यापकविषयिताकत्वस्योक्तगुणेष्वक्षतेः-इति चेन्न॥ शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरप्रयोज्यब्रह्मपदजन्योपस्थितिनिरूपितमुख्यविशेष्यत्वस्यापि हेतुकोटौ निवेशेनोक्तगुणेषु तादृशमुख्यविशेष्यताविरहेण तद्विशिष्टमोक्षजनकताव्यापकविषयितानिरूपकत्वस्य तत्राभावात् ॥

अयमत्र विवेकः-ब्रह्मविशेष्यकाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयाणां गुणानां सर्वोपासनविषयत्वमतादृशानां च नेति । तादृशप्रकारताश्रयाश्च गुणाः सत्यं ज्ञानमिति लक्षणवाक्यप्रतिपन्नास्सत्यत्वादयः॥ न च-एवमानन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रे आनन्दग्रहणमयुक्तमिति-वाच्यम् । अनुकूलत्व-

प्रकारकज्ञानस्यैवानन्दत्वेन तल्लक्षणघटकज्ञानस्यानन्दपदेनोपादानात्॥ न चैवं—सत्यत्वादयः प्रधानस्येत्येव सूत्रयितुमुचितमिति—वाच्यम्। तथा सति ज्ञानानन्दयोरैक्याप्रतीतेः, तत्प्रतीत्यर्थमानन्दादय इति निर्देशात् ॥ न चैवं—इतरे त्वर्थसामान्यादिति सूत्रभाष्ये ते च गुणास्सत्यज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानीति ज्ञानानन्दयोः पार्थक्येनोपादानमयुक्तमिति—वाच्यम्। तादृशभाष्यस्य ज्ञानाभिन्नानन्दो ज्ञानान्द इत्येतत्परत्वेनाविरोधात्। ज्ञानानन्दयोरभेदस्य सूत्रसूचितस्य स्पष्टीकरणार्थमेवं विधनिर्देशोपपत्तेः॥ न चैवं—एतल्लक्षणाघटकस्यामलत्वस्योदाहृतभाष्ये तथात्वकथनमनुचितमिति—वाच्यम्। स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयज्ञानापृथक्सिद्धत्वैतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकर्मप्रयोज्यधर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्यैवोक्तलक्षणघटकसत्यशब्दार्थतया अमलत्वस्यापि तद्रूपत्वेनोक्तलक्षणघटकत्वोपपत्तेः। सत्यपदतात्पर्यविषयीभूतं निरुक्तामलत्वमेवेति सूचयितुं तयोः पृथङ्निर्देशोऽपि ॥ अत एवोक्तं **जन्माद्यधिकरणभाष्ये**—

"सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह। तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः ॥" —इति ॥

निरुपाधिकसत्तायोगित्वं--निर्विकारस्वरूपयुक्तत्वं, उक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नविकाराभावपर्यवसितम्। विकारश्च—कर्मप्रयोज्यो धर्म इति **लक्षणवादे** स्पष्टम्। अमलत्वं च—स्थूलत्वादिरूपविकाराभाववत्त्वमिति अक्षरधियां त्ववरोध इत्यधिकरणटीकायामुक्तम्। अत एवाक्षरधियामित्यधिकरणोक्ताक्षरत्वादिगुणानामपि निरुक्तसत्यत्व एवान्तर्भावान्नोक्तलक्षणाघटकत्वं, क्षरत्वस्थूलत्वाद्यभावस्यापि विकाराभावरूपत्वात् ॥

यद्यपि—विकारसामान्याभाव एव सत्यत्वं, अक्षरत्वादिकं तु विशेषाभाव इति भेदः। तथाऽपि—विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूप-

त्वाङ्गीकारान्न दोषः ॥ तथा च—सत्यज्ञानादिवाक्योक्तगुणानामेव **इतरे त्वर्थसामान्यादिति** सूत्रे विवक्षितत्वान्न कश्चिद्विरोधः ॥ तत्सूत्रार्थस्तु ॥ **इतरे**—सत्यज्ञानादिलक्षणोक्ता गुणाः; **सर्वत्रानुवर्तन्ते**—मोक्षजनकेषु सर्वेषूपासनेषु विषयितया सम्बध्यन्ते, मोक्षजनकताव्यापकविषयितानिरूपका इति यावत् । **अर्थसामान्यात्**—अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वात्, ब्रह्मविशेष्यकाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वादिति ॥ उक्तं च **भाष्ये**—

> "ये त्वर्थसमानाः अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिनः, ते स्वरूपवत् सर्वत्रानुवर्तन्ते । ते च गुणास्सत्यज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि ॥" —इति ॥

अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेन—ब्रह्मव्यावर्तकधर्मत्वेन । अर्थप्रतीत्यनुबन्धिनः—ब्रह्मविशेष्यकेतरभेदविधेयकानुमित्यनुकूलाः, अनुकूलत्वं-प्रकारतासम्बन्धावच्छिन्नकारणतावच्छेदकत्वं। अत एव—अक्षरधियामित्यधिकरणपूर्वपक्षे तेषामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च—इत्युक्तम्; स्वरूपावगमोपायत्वरूपं यदर्थसामान्यं तस्याक्षरत्वादिष्वभावादिति--तदर्थः । स्वरूपावगमः—ब्रह्मविशेष्यकाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानुमितिः । उपायत्वं—जनकतावच्छेदकत्वम् ॥ उक्तं च **तदधिकरणटीकायां**—

> "अत्र विवक्षिता प्रतीतिर्न येन केन चिदाकारेण, अपि तु व्यावृत्ताकारेण प्रतीतिर्विवक्षिता ॥" —इति ॥

तथा च—ब्रह्मस्वरूपं यथा सर्वत्रानुवर्तते मोक्षजनकताव्यापकविषयितानिरूपकं, तथा सत्यज्ञानादिगुणा अपि ब्रह्मविशेष्यकाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयताकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वान्मोक्षजनकताव्यापकविषयितानिरूपकाः—**इत्यर्थः** ॥

ननु–जगत्कारणत्वस्यापि ब्रह्मलक्षणत्वेन ब्रह्मोद्देश्यकेतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वात्तस्य सर्वोपासनेष्वनुवृत्तत्वाभावाद्व्यभिचारः--**इति चेत्॥ मैवं**। ब्रह्मोद्देश्यकब्रह्मेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविधेयकानुमितिजनकत्वं जगत्कारणत्वरूपलक्षणस्य, सत्यज्ञानादिलक्षणस्य तु ब्रह्मविशेष्यकाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानुमितिजनकत्वमिति–तयोर्विशेषस्य जन्माद्यधिकरणटीकासिद्धतया प्रकृतेऽर्थसामान्यपदेन ब्रह्मोद्देश्यकाचेतनत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वस्यैव विवक्षणेन जगत्कारणत्वे तदभावेन व्यभिचाराभावात्। तादृशजन्माद्यधिकरणटीकावाक्यं च सोपपत्तिकं व्याख्यातं लक्षणवाद इत्यलमतिविस्तरेण ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
ब्रह्मपदशक्तिवादः
समाप्तः।
॥ श्रीः ॥

पाठान्तरम्.

पृ.	प.	मुद्रितम्.	पाठान्तरम्.
१	९	बृहत्त्वमेव	ब्रह्मत्त्वमेव
२	५	बृहत्त्वं	ब्रह्मत्वं
४	२०	बृहत्त्व	'बृहत्त्व
५	२२	बृहत्त्वरूपत्वे	बृहद्रूप इत्यर्थकत्वे हि
७	९	रूपाभावात्	रूपाभावादिति
८	१	अवच्छेदकघटक	अवच्छेद
८	२१	निमित्तत्वे	निमित्तत्वे स्वीकृते
१०	७	पक्षेऽङ्गीकरणीयत्वात्	पक्षाङ्गीकारात्
१०	९	रूपकर्मत्वस्य	निरूपकत्वस्य
१४	१५	प्रतिपन्नमिति	प्रतिपन्नाकार इति
१५	४	बृंहयतीति	बृहति बृंहयतीति

॥ श्रीः ॥

शास्त्रैक्यवादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः

शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः

पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ॥

श्रीयादवाद्रिनिवासि-

पण्डितवर्य-श्री ॥ उ ॥ स्था. कुप्पनैयङ्गार्यविरचितया

श्रीकाञ्चीपुरवासि-

विद्वद्वरेण्य–श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासार्यसंशोधितया

तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या

समेतः ।

म. अ. अनन्तार्येण

प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—५—०

॥ श्रीः ॥

शास्त्रैक्यवादः

निखिलभुवनहेतुं नित्यसेतुं भवाब्धे-
र्मुररिपुमभिवन्द्य श्रीयतीन्द्रञ्च नत्वा ।
परिचितगुरुधारागीरनन्तार्यवर्यः
प्रथितविमलयुक्तिं वक्ति शास्त्रैक्यवादम् ॥

पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमिति तावत्सम्प्रदायः । ऐकशास्त्र्यञ्च एकग्रन्थत्वं, एकवाक्यतापर्यवसितम् । तच्च साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वम् ॥

तथा च **जैमिनिसूत्रम्**—"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेदविभागे स्यात्" इति । तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतररूपवत्त्वमेव तत्साकाङ्क्षत्वम् । प्रकृते च मीमांसापूर्वभागोत्थाप्यायाः 'कर्माराध्यः कः' इत्याकारिकायाः 'कर्माङ्गकं किं' इत्याकारिकाया वा ब्रह्मविषयिण्यास्तज्ज्ञानविषयिण्या वा आकाङ्क्षया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमुत्तरभागस्येति निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः ॥ एकार्थप्रतिपादकयोः 'घटोऽस्ति', 'कलशोऽस्ति'—इतिवाक्ययोरेकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः ॥ 'भूतलं घटवत्'—इत्युक्ते कोऽयं घट इत्याकाङ्क्षया प्रयुक्तस्य कम्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणायार्थैक्यनिवेशः । प्रकृते च मीमांसापूर्वोत्तरभागयोः कर्माराध्यत्वविशिष्टब्रह्मतात्पर्यकत्वरूपं कर्माङ्गकत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानतात्पर्यकत्वरूपं वाऽर्थैक्यं निराबाधमेव ॥

केचित्तु—मोक्षरूपैकफलप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमैकशास्त्र्यम्। मोक्षस्य साक्षात्कर्मफलत्वाभावेऽपि परम्परया तत्फलत्वमक्षतमेव। अत एवोक्तं प्रथमविजये महाचार्यैः—"प्रयोजनवदर्थपरत्वेन एकत्वस्य प्रतीयमानत्वात्" इति ॥ अत्र अर्थपरत्वेनेत्यभेदे तृतीया; एकत्वस्य—एकवाक्यतारूपशास्त्रैक्यस्य। तथा च उक्तार्थ एव तात्पर्यम् ॥ **—इत्याहुः ॥**

ननु—पूर्वोत्तरभागयोर्निरुक्तैकशास्त्र्यं न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणेन सिध्यति। प्रत्यक्षं हि द्विविधं—बाह्यमान्तरञ्चेति। न तावद्बाह्यप्रत्यक्षं तत्साधकं, निरुक्तशास्त्रैक्यस्य बाह्यप्रत्यक्षायोग्यजिज्ञासादिघटितत्वात्। नाप्यान्तरं तत्साधकं, वक्तृतात्पर्यघटितस्य निरुक्तरूपस्यास्मदादिप्रत्यक्षागम्यत्वात्। न ह्यन्यदीयतात्पर्यादिकमन्यदीयमानसप्रत्यक्षगम्यम्। नाप्यनुमानम्; अप्रयोजकत्वात्। नापि शब्दोऽसिद्धेः—**इति चेन्न** ॥ मीमांसोत्तरभागो मीमांसापूर्वभागनिरूपितनिरुक्तैकवाक्यतावान्, पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वात्—इत्यनुमानेन तत्सिद्धेः। अत्र—यत् यत्प्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थकं भवति तत्तेनैकवाक्यमिति—सामान्यव्याप्तौ जिज्ञासाधिकरणप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थकं तदेकवाक्यतापन्नं जन्माद्यधिकरणं दृष्टान्तः। जिज्ञासाद्यधिकरणचतुष्टयस्य शास्त्रारम्भसमर्थनार्थत्वेनैककार्यकारित्वरूपसङ्गतिमदर्थप्रतिपादकत्वात् दृष्टान्ते हेतूपपत्तिः; जिज्ञास्यं ब्रह्म कीदृशमिति तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वाज्जगत्कारणताविशिष्टब्रह्मरूपैकार्थतात्पर्यकत्वाच्च साध्योपपत्तिः ॥

सूचितं चेदमनुमानं **वृत्तिकृता**—

"संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" —इति ॥

अयमर्थः ॥ एतच्छारीरकं षोडशलक्षणेन जैमिनीयेन संहितमिति शास्त्रैकत्वसिद्धिः– इति योजना। जैमिनिप्रोक्तं शास्त्रं **जैमिनीयम्**, प्रतिपाद्यार्थनिरूपितत्वं तृतीयार्थः, तस्य च सङ्गतार्थप्रतिपादकत्वरूप-संहितपदार्थैकदेशसङ्गतावन्वयात् षोडशाध्यायविशिष्टाभिन्नजैमिनि-प्रोक्तशास्त्रप्रतिपाद्यार्थनिरूपितसङ्गतिविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वलाभः ॥ **इतिशब्दार्थः**—इत्याकारकं ज्ञानं, तस्य शास्त्रैकत्वविधेयकानु-मितिरूपसिद्धिपदार्थे जन्यतासम्बन्धेनान्वयः । यद्वा–शारीरक-विशेष्यककर्मकाण्डनिरूपितसङ्गतिप्रकारकज्ञानजन्या शारीरकोद्दे-श्यकशास्त्रैक्यविधेयकानुमितिः–इति विशिष्टार्थः ; इतिशब्दार्थज्ञाने शारीरकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन भावप्रधानसंहितपदार्थसङ्गतेश्च प्रकारतयाऽन्वयात् इतेर्निपातत्वेन तदर्थे भेदसम्बन्धेन नामार्थान्वये-ऽपि विरोधाभावात् । शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति ; अत्र शारीरक इति सप्तम्यन्तं पदमध्याहार्यम्, तदर्थशारीरकोद्देश्यकत्वस्य सिद्धिपदार्था-नुमितावन्वयात् ; यद्वा- सिद्धिपदमेव लक्षणया शारीरकोद्देश्यका-नुमितिपरम् । अथवा–प्रयोक्तत्वरूपं हेतुत्वमितिशब्दार्थः ; तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणमिति सङ्गतिविशिष्टशारीरकज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्विशिष्टशारीरकस्य हेतुतावच्छेदकत्वानपायात्, इतिशब्दार्थप्रयो-जकतायां सङ्गतिविशिष्टशारीरकस्याधेयतासम्बन्धेन प्रयोजकतायाश्च निरूपकतासम्बन्धेनानुमितावन्वयात् ; सङ्गतिविशिष्टशारीरकनिष्ठ-प्रयोजकताका शास्त्रैक्यानुमिरिति–**वाक्यार्थः** ॥

न च–सङ्गतिविशिष्टशारीरकज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानविधया शास्त्रैक्यानुमितिहेतुत्वेऽपि सङ्गतिविशिष्टशारीरकस्य न तदवच्छेद-कत्वसम्भवः ; भ्रमप्रमासाधारण्येन हेतुत्वानुरोधेन सङ्गतिनिष्ठप्रकारता-निरूपितशारीरकनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वा-दिति–वाच्यम् । तथा सत्युक्तप्रकारताविशेष्यतयोः परस्परविशेषण-

विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात् सिद्धान्ते यथार्थख्यातेरङ्गीकारेण विषयितासम्बन्धेन विशिष्टविषयस्यैवावच्छेदकत्वेनानुपपत्तिविरहात्—इति वादान्तरे स्पष्टम् ॥

ननु—निरुक्तानुमाने हेतूकृतस्य पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वस्य सूत्रसमानार्थकाधुनिकपुरुषकल्पितकारिकादावपि सत्त्वाद्व्यभिचारः। न च तत्र पूर्वभागनिरूपितनिरुक्तैकवाक्यत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्; तथा सति निरुक्तैकवाक्यत्वस्य भिन्नप्रबन्धसाधारण्येनैकप्रबन्धत्वरूपत्वासम्भवेनोद्देश्यासिद्धेः। एकप्रबन्धत्वरूपमैकशास्त्र्यं हि पूर्वोत्तरभागयोरुद्देश्यम् ॥ उक्तं च **शतदूषण्यां**—

"तथाऽपि भिन्नकर्तृकयोः कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न"

इत्यादिना। अतस्तदनुकूलकृत्युद्देश्यसमाप्त्युद्देश्यककृतिसाध्यत्वरूपतदेकप्रबन्धत्वस्य साध्यस्य कर्तव्यत्वेन तस्योक्तकारिकादावसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्; पूर्वकाण्डानुकूलकृत्युद्देश्यीभूता या समाप्तिः अनावृत्तिश्शब्दादितिसूत्रघटकचरमवर्णध्वंसरूपा, तदुद्देश्यककृतिसाध्यत्वस्योक्तकारिकादावभावात्; एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वस्य च तज्जन्यनिश्चयजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वरूपत्वेन निरुक्तैकवाक्यत्वस्याप्युक्तकारिकादावभावात्; पूर्वभागजन्यानिश्चयजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वस्योत्तरभागमात्रे सत्त्वात् ॥ —**इति चेन्न** ॥

पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वं हि पूर्वभागविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम्। तादृशश्च फलं विशिष्टवेदार्थप्रतिपत्तिरूपम्। उक्तकारिकायां च न व्यभिचारः, तत्र ब्रह्मज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वसत्त्वेऽपि पूर्वभागविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ॥

तथा च—ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डानुकूलकृत्युद्देश्यसमाप्त्युद्देश्यककृतिसाध्यतावान् तत्साकाङ्क्षत्वविशिष्टतदेकार्थप्रतिपत्तिपरो वा, पूर्वकाण्डविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात्, पूर्वकाण्डघटकाद्वितीयाध्यायवत्—इति विशेषतो व्याप्तिर्बोध्या । तेन—यत्र यद्विषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वं, तत्र—निरुक्ततदेकग्रन्थत्वम्—इति सामान्यमुखव्याप्तेः तदेकग्रन्थत्वाभाववति तत्फलोद्देश्यकविसंवादिप्रवृत्तिविषये ग्रन्थान्तरे व्यभिचारेऽपि न क्षतिः ॥

ऐकशास्त्र्यव्याप्यं सङ्गतिमत्त्वमुक्तरूपमित्यभिप्रायेणैव संहितमित्यादिवृत्तिग्रन्थघटकसंहितपदार्थविवेचनपरं **भाष्यम्**—

"गृहीतात्स्वाध्यादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषानिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसा - श्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वाऽध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपमीमांसायामधिकरोति"—
—इति ॥

अयमर्थः ॥ **गृहीतात्**—आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानविषयात् । **स्वाध्यायादवगम्यमानान्**—स्वाध्यायजन्यखण्डवाक्यार्थबोधविषयान् । **आपाततो दृष्ट्वा**—अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमहावाक्यार्थबोधानन्तरम् । **निर्णयफलेति**—अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयफलेत्यर्थः । **फलं** स्वर्गादि । **कर्मफले अल्पत्वं च**—स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वम्; अन्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्य मोक्षकालीनसुखेऽपि सत्त्वेन तस्याल्पत्ववारणाय स्वसमानाधिकरणेति दुःखप्रागभावविशेषणम्; इदमेव चाल्पत्वं—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते"—इतिश्रुतिघटकक्षिञ्धातुतात्पर्यविषयः ;

यथा चन्दनसंयोगादिजन्यं सुखं स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनं, तथा पुण्यजन्यं स्वर्गात्मकसुखमपि स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनमित्यर्थात्, लोकपदस्य सुखपरत्वात्, क्षीयत इत्यस्य ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थाङ्गीकारे च मोक्षात्मकसुखस्यापि ध्वंसप्रतियोगित्वेन ततो विशेषानुपपत्तेः । **अस्थिरत्वं च**—स्वसमानाधिकरणसुखात्यन्ताभावसमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं ; स्वर्गात्मकसुखध्वंसकाले सुखात्यन्ताभावसम्भवेन तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं स्वर्गसुखस्याक्षतम् ; मोक्षात्मकसुखनाशकाले सुखान्तरोत्पत्तेर्नियतत्वात्तध्वंसस्य सुखात्यन्ताभावसमानकालीनत्वविरहात्, न मोक्षसुखस्य निरुक्तमस्थिरत्वम् ॥ **अनन्तस्थिरफलेति** ॥ मोक्षसुखे **आनन्त्यम्**—स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् ; **स्थिरत्वं च**—स्वसमानाधिकरणसुखात्यन्ताभावसमानकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वम् ; निरुक्तमानन्त्यमेव—'अनावृत्तिश्शब्दात्' इतिसूत्रघटकानावृत्तिपदार्थः, न तु वैकुण्ठलोकादधोलोकं प्रति गत्यभावः, 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इतिश्रुतिविरोधात् ; "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्तते" इत्यस्य ब्रह्मानुभवात्मकसुखं प्राप्नोति तदुत्तरकालीनदुःखप्रागभाववान्न भवतीत्यर्थः ॥ तथा च—उक्तभाष्ये तद्विषयकप्रवृत्त्युद्देशफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वमेव संहितत्वमित्युक्तं भवति । एवं ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डनिरूपितैकग्रन्थत्ववान्, तद्व्याख्येयव्याख्यानरूपत्वात्, द्वितीयाध्यायवत्—इत्यनुमानेनापि तत्सिद्धिः ॥

न च—तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं वेदभाष्यादावुक्तसाध्यं व्यभिचरतीति—वाच्यम् । तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं हि तद्घटकप्रतिज्ञाविषयनिरूपणपरत्वम्, **अथातो धर्मजिज्ञासेति** कर्मकाण्डस्थप्रतिज्ञाघटकधर्मशब्दस्य वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारेऽपि निरुक्तशक्यतावच्छेदकस्य उपासनसाधारण्येन तस्यापि धर्मशब्दार्थ-

त्वानपायात्, यजेतेति विधिप्रत्ययबोध्यश्रेयस्साधनताकत्वस्य यागादाविव उपासीतेत्यादिविधिप्रत्ययबोध्यश्रेयस्साधनताकत्वस्य उपासनेऽपि सत्त्वात् । तथा च–उपासननिरूपणस्यापि सामान्यप्रतिज्ञाविषयत्वात् तद्घटकप्रतिज्ञाविषयनिरूपणपरत्वमुत्तरभागस्याक्षुण्णम् ॥

यत्तु—वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वं, विहितक्रियातज्जन्यादृष्टादिसाधारणं, "धर्मस्स्वनुष्ठितः पुंसाम्", "धर्मः क्षरति कीर्तनात्" इत्युभयत्र धर्मशब्दप्रयोगात् । वेदबोधितत्वं च–वेदातिरिक्तप्रमाणेन स्वातन्त्र्येणाबोध्यत्वे सति वेदबोध्यत्वम् । तेन तत्त्वसाक्षात्काररूपब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षजनकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्य उपनिषद्बोध्यत्वेऽपि न तस्य धर्मत्वापत्तिः । वस्तुतः— "अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" —इति ज्ञानेऽपि धर्मशब्दप्रयोगात्तस्यापि धर्मत्वमिष्टम् । ज्ञानस्य धर्मत्वेऽपि ब्रह्मणो वेदबोधितश्रेयस्त्वावच्छिन्नसाधनताकत्वाभावात् धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्तिः । अस्तु वा ब्रह्मणि धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय कृतिव्याप्यत्वं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वविशेषणम् । गुणस्यापि चाश्रयाविशिष्टस्य कृतिव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः । असाधारणी वा कारणता तत्र प्रवेश्या । तत्तल्लक्षणमेव च धर्माधर्मपदशक्यतावच्छेदकम् । तस्य च क्रियातज्जन्यादृष्टसाधारण्येन एकयैव शक्त्या धर्माधर्मशब्दौ क्रियातज्जन्यादृष्टपराविति—**भाट्टरहस्ये खण्डदेवेनोक्तम्** ॥ **तन्न** । ब्रह्मण्यपि–"रामो विग्रहवान्धर्मः" "कृष्णं धर्मं सनातनम्"—इत्यादौ धर्मशब्दप्रयोगेन धर्मपदशक्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरहात् तद्व्यावर्तकविशेषणदानस्यानुचितत्वात् । धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्त्यर्थं ब्रह्मव्यावर्तकं विशेषणं देयमित्यपि न, तद्भेदस्यैवासिद्धत्वात्; भेदासिद्धौ तद्विशेषणसार्थक्यं, तस्मिन् सति भेदसिद्धिः–इत्यन्योन्याश्रयाच्चेति ॥

यद्वा—तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं पूर्वोत्तरभागद्वयमात्रवृत्तिमीमांसात्वम्। तच्च विषयतासम्बन्धेन तदुभयसम्बद्धं तदुभयविषयज्ञानमेव । तच्च नोक्तसाध्यव्यभिचारि । तदिदमभिप्रेत्योक्तं **शतदूषण्याम्**—

"एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रम्"—इति। एवं—ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तैकग्रन्थतावान्, तदर्थतात्पर्यकतदुक्तमित्यादिशैलीघटितत्वात्, "उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात्" इत्यादिवत्; अथवा—कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तैग्रन्थतावान्, तद्घटकीभूततदुक्तमित्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वात्, 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्' इत्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकब्रह्मकाण्डघटकसूत्रान्तरवत् — इत्याद्यनुमानेनैकशास्त्रत्वसिद्धिः ॥

यत्तु—ब्रह्मकाण्डो न कर्मकाण्डनिरूपितैकग्रन्थतावान्; तत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वात्, तत्तात्पर्यविषयार्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्, तत्कर्तृमतखण्डनपरत्वाद्वा; ग्रन्थान्तरवत्—इत्यनुमानैः **सत्प्रतिपक्ष इति ॥**

तत्र चिन्त्यते । तत्राद्यानुमाने—यत्र यत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वं तत्र तदेकग्रन्थत्वाभाव इति सामान्यव्याप्त्यङ्गीकारे कादम्बर्यादौ व्यभिचारः; कर्मकाण्डकर्तृभिन्नकर्तृकत्वं यत्र, तत्र तत्काण्डनिरूपितैकग्रन्थत्वाभाव इति विशेषव्याप्त्यङ्गीकारे चाप्रयोजनकत्वम्; कादम्बर्यादाविव तत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वेऽपि तदेकग्रन्थत्वसम्भवात् । द्वितीयानुमाने च—हेतुरसिद्धः ॥

ननु—तद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं हि तज्जन्यबोधप्रतिबन्धकबोधजनकत्वम्, तच्च नासिद्धम् । तथा हि । "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति पूर्वपक्षसूत्रम्; वेदस्य कार्यतानिष्ठविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वात् कार्यताविषयकबोधं प्रति कार्यतावाचकलिङादिपदसमभिव्याहारस्य कारणत्वात् लिङ-

घघटितानामर्थवादानामप्रामाण्यमिति तदर्थः । "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्" इति सिद्धान्तसूत्रम्; अर्थवादानां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्ये लक्षणाङ्गीकारेण तादृशप्राशस्त्यस्य च यागादिरूपक्रियायामन्वयाङ्गीकारेण कार्यत्वविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वाप्रामाण्यं सम्भवतीति तदर्थः ॥ एवं च—पूर्वकाण्डे अर्थवादानां कार्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वमुक्तं भवति। इह च समन्वयसूत्रे अर्थवादानां कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वमुक्तम् । कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वस्य तद्विषयकबोधजनकत्वाभावव्याप्यतया पूर्वकाण्डजन्यबोधप्रतिबन्धकबोधजनकत्वमुत्तरकाण्डस्याक्षतम्—

—इति चेन्न ॥

अर्थवादत्वसामानाधिकरण्येन कार्यत्वविषयकबोधजनकत्वस्य पूर्वकाण्डेन बोधनात्, ब्रह्मकाण्डेन च तत्सामानाधिकरण्येनैव कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वबोधेन, तद्बोधयोः परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाभावात् ॥ तदिदमभिप्रेत्योक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—

> "सामान्येन सिद्धपरवाक्यानां क्रियाविशेषत्वेऽभिहिते सिद्धपरवाक्यविशेषस्य किं विधिशेषत्वं न वेति विचार्य स्वयंपुरुषार्थविरहिणामेव सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषत्वम्, स्वयंपुरुषार्थपर्यवसायिनान्तु सिद्धपरवाक्यानां न तच्छेषत्वमिति हि निर्णेतुं युक्तम्" —इति ॥

एवमन्येऽपि विरोधपरिहाराः प्राचां ग्रन्थेषु स्पष्टाः ॥ तत्कर्तृमतखण्डनपरत्वं चासिद्धमेव, परन्तु हयशिरउपाख्यानादिषु जैमिनेः भगवद्बादरायणोपदिष्टब्रह्मविद्यावत्त्वावगमात् श्रवणवेलायां जैमिनिना कृतानि चोद्यानि शिष्यानुग्रहातिरेकात् तद्बुद्धिप्रचिख्यापयिषया तदुक्ततयोपन्यासः कृत इति ॥ किञ्च—कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डानिरूपितानिरुक्तशास्त्रैक्यवान्, तत्प्रतिपाद्यप्रधानार्थाङ्गप्रतिपादकत्वात्, यो यत्प्रति-

पाद्यप्रधानार्थाङ्गिप्रतिपादकः स तन्निरूपितशास्त्रैक्यवान्, यथा प्रयाजादिरूपाङ्गप्रतिपादकशास्त्रं तदङ्गिप्रतिपादकेनैकशास्त्रतापन्नमिति ॥

न च—ज्ञानकर्मणोः अङ्गाङ्गिभाव एवासिद्धः—इति वाच्यम्; "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इति श्रुत्या तदङ्गताबोधनात् ॥

यद्यपि—गगनं दिदृक्षत इत्यादौ गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनविशेष्यकेच्छाया इव उक्तश्रुत्याऽपि यज्ञादिकरणकत्वप्रकारकवेदनविशेष्यकेच्छैव प्रतीयते, न तु धात्वर्थज्ञाने यज्ञादिकरणकत्वं; तथा सति उक्तरीत्या गगनं दिदृक्षत इत्यादावपि दर्शन एव गगनविषयकत्वान्वयस्य वाच्यत्वेन बाधापत्तेः ॥ **तथाऽपि**—सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येव अर्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकाराद्वेदनस्य तत्करणकत्वं विना तदंशे इच्छायास्तत्प्रकारकत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्य यज्ञादिकरणकत्वस्य वेदने भानान्नानुपपत्तिरिति—**समासवादे** विवेचितम् ॥

ननु—ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभाव एव न सम्भवति; अध्यस्तनिवृत्तिं प्रति अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन हेतुतायाश्शुक्तिरजतादिस्थले दृष्टत्वेन यथा शुक्त्यादिसाक्षात्कारे कर्मणो नोपयोगः एवं जगतो ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तन्निवृत्तिरूपमोक्षे अधिष्ठानभूतब्रह्मसाक्षात्कारस्य हेतुत्वात्तत्र कर्मणां नोपयोगः—**इति चेन्न** ॥

जगन्मिथ्यात्वस्यान्यत्र निरासात्, ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुत्वे तस्य **तत्त्वमसीत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमेव शाब्दापरोक्षवादिनां मते** निष्पन्नत्वेन तदर्थं विचारसम्भवाच्च ॥

अत्र वदन्ति—

यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः शब्दान्निष्पन्नः; तथाऽपि स न निश्चयात्मा, अग्रे संशयदर्शनात् ॥ नन्वेककोटिकज्ञान-

मात्रं निश्चय एवेति चेत्, न तावन्निश्चयत्वं जातिः, चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् । त्वन्मते जातेर्व्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञाने तदभावप्रसङ्गाच्च । धर्मिज्ञाने तदभावप्रसङ्गादेव न संशयान्यज्ञानत्वम् । अत एव न संशयत्वाभाववत् ज्ञानत्वं, धर्मिज्ञानस्य संशयाभिन्नत्वेन तदभावासम्भवात् । नापि धर्म्यंशे तदभावः, ज्ञाने अंशाभावात् ॥ न च धर्मिविषयत्वावच्छेदेन तदस्तिता, ज्ञानस्वरूपविषयित्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासम्भवात्, ज्ञाने अंशसत्त्वे च संशयेऽपि एककोट्यंशे परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वलक्षणसंशयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः ॥

न च—स्वप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारज्ञानाभिन्नत्वं संशयत्वं तच्च तत्राप्यस्तीति—वाच्यम् । संशयाभिन्नधर्म्यंशज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात् ॥ न च—तद्विरुद्धप्रकारकत्वे सतीति विशेषणात् नातिप्रसङ्ग इति—वाच्यम् । समूहालम्बनव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्यावश्यकत्वात् सप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया लाघवेन स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संशयशब्दार्थत्वात् ॥ तस्मात्—यज्ज्ञानं यत्संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चयः, इतरत्तु न तथा—इत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणं किञ्चित्तर्कादिकारणमहिम्ना तदनतिरिक्तविषयमपि निश्चय इत्यनवद्यम् ॥

नन्वेवमपि—न निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासा भवितुमर्हति । संशयविरोधि ज्ञानं ह्यिष्यते । तच्च संशयसमानप्रकारकं निर्विकल्पकातिरिक्तमिति निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च संशया-

निवृत्तेः निर्विशेषब्रह्मणि तदभावात् ॥ न च कल्पित-प्रकारोऽस्तीति वाच्यम्, तत्त्वावबोधकश्रुतिजन्यज्ञानस्य तदविषयत्वात् ॥ —इति ॥

मैवम् ॥ ज्ञानं हि समानविषयतयाऽवधारणात्मकं संशयं निवर्तयति न तु समानप्रकारतया, अन्याविषयात् तददर्शनात् । समानविषयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत् संशयादपि प्रसङ्गः, निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत् तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः, लाघवात् । निर्विकल्पकं तु नास्त्येव । अवधारणत्वादपि न । तन्निवर्तकमिदमिति ज्ञानं तु घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वात् न तत्संशयं निवर्तयति । अन्यथाऽयं घट इति ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वं न वेति संशयो न निवर्तेत ; तस्मिन् घटत्वस्य प्रकारत्वाभावात् । किञ्चैवं प्रमेयवानिति ज्ञानादभिमतनिश्चयात् घटत्वप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिः । तत्र सामान्यधर्मप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकं चेत् इदमिति-ज्ञाने तथा भविष्यति ॥ —इति ॥

अत्र ब्रूमः—

स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्ने संशयपदस्य शक्तिः । भूतलं घटवन्न वेति संशयदशायामेव घटस्य संशय इति व्यवहारः । घटपदोत्तरषष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य संशयपदार्थतावच्छेदकविषयितायामन्वयः । पर्वतो वह्निमान्न वा, भूतलं घटवत्—इत्यादिसमूहालम्बनदशायाञ्च न घटस्य संशय इति व्यवहारः । निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितायां घटनिरूपितत्वस्य विरहात् । निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टान्यविषयिताकज्ञानत्वावच्छिन्ने च निश्चयपदस्य शक्तिः । अत एव पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामपि पर्वतस्य निश्चय इति व्यवहारोपपत्तिः ।

निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वस्य वह्नितदभावविषयितयोरेव सत्त्वात् तादृशान्यत्वस्य निरुक्तसंशयीयपर्वतविषयितायामक्षतेः ॥

एतेन—तत्त्वमस्यादिवाक्यात् प्रथमं संशयात्मकसाक्षात्कार एव जायते, विचारानन्तरं च निश्चयात्मक इति विचारसार्थक्योपपादानं—**निरस्तम्** ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्याज्जायमानबोधस्य भवतां मते निर्विकल्पकत्वेन निर्विकल्पके संशयत्वाभावात् तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सिद्धत्वेन प्रकारताशून्यस्य निर्विकल्पकस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यसम्भवेन तदीयविषयतायाः तदवच्छेदकत्वासम्भवेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वाभावात् निष्प्रकारकज्ञानस्यैव भवतां मते निर्विकल्पकत्वात् ॥

सिद्धान्ते तु—सप्रकारकज्ञानविशेष एव निर्विकल्पकः; संस्काराजन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं निर्विकल्पकत्वम्, संस्कारजन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं सविकल्पकत्वमिति निर्विकल्पकादिलक्षणात्। अयं घट इति ज्ञानं निर्विकल्पकं ; सोऽयं घट इति ज्ञानं तु सविकसविल्पकं, प्रत्यभिज्ञानमिति संज्ञाभेदः ॥

यत्तु—"निर्विकल्पकज्ञानमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकम्"—इति **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्** ॥ **तदप्युक्तार्थपरमेव** ; जन्यतासम्बन्धेन संस्कारविशिष्टान्यत्वस्य प्रथमपदेन विवक्षणात् उक्तसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टत्वस्य द्वितीयादिपदेन विवक्षणात् । **अथवा**—उदाहृतभाष्यं सम्भवल्लक्षणव्यक्तिविषयोदाहरणपरम्, न तु लक्षणपरम् ॥

एतेन—प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि सविकल्पकत्वं सम्भवति, यथा—प्रथमपिण्डस्यैव द्वितीयादिग्रहणे सेयं गौरिति; द्वितीयादिपिण्ड-

ग्रहणेष्वपि निर्विकल्पकत्वम्, यथा विस्मृतप्रथमपिण्डस्य परामर्शाभावात् द्वितीयादिपिण्डेष्वपि इयं गौरिति ॥ अतो–भवदुक्तलक्षणे विवक्षिते भाष्यप्रदर्शितोदाहरणमसमञ्जसमिति–**निरस्तम्** ॥ यस्य प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणस्य सविकल्पकत्वं सम्भवति तादृशव्यक्तिविषयकोदाहरणपरत्वाद्भाष्यस्येति–स्फुटं **निर्विकल्पकवादे** ॥

उक्तं च **शतदूषण्याम्**—

"संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्यवमर्शं ज्ञानं सविकल्पकम्, संस्कारानिरपेक्षेन्द्रियजन्यं ज्ञानं निर्विकल्पकम्"—इत्यादिना। तथा च–सिद्धान्ते निर्विकल्पकस्य संशयत्वसम्भवेऽपि परेषां तदसम्भव एव ॥

यत्तु–निर्विकल्पकस्यापि संशयत्वसम्पादनायोक्तं स्वविषयस्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वं संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तम्–इति। तदसङ्गतम्–स्वविषयेत्यादेः स्वनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वे वा स्वनिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वस्वाश्रयविरुद्धवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशालिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वे वा तात्पर्यम्। उभयत्रापि वैयर्थ्यं दुर्वारम्; निरुक्तप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वस्य उक्तोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशालिज्ञानत्वस्यैव वा संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवात्॥ किञ्च–तादृशाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चये आहार्यनिश्चये निर्धर्मितावच्छेदककनिश्चये चातिव्याप्तिः। पर्वतो वह्निमान्न वा भूतलं घटवदित्यादिसमूहालम्बनात्मकसंशयेऽव्याप्तिः। तत्र भूतलं घटवन्न वेत्यादिसंशयविरोधित्वस्यैव सत्त्वेन तादृशाविरोधित्वविरहात् पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामिदं ज्ञानं

वह्नेस्संशयः न तु पर्वतस्येति व्यवहारोपपादनमपि दुर्घटम् । अत एककोटिकसंशये मानाभावात् तत्साधारण्याय निरुक्तलक्षणकथनमसङ्गतमेव ॥

यच्च—एककोटिकज्ञानस्यापि संशयत्वसमर्थनार्थमुक्तम्, अनभ्यासदशापन्नजलज्ञानानन्तरमिदं जलं न वेति संशयदर्शनात् तत्संशयकोटिनिक्षिप्तमिति—तन्न । प्रामाण्यसन्देहादेवार्थसंशयोपपत्तौ पूर्वज्ञानस्य संशयत्वाकल्पनात् ॥ यद्वा अप्रामाण्यज्ञानस्येव तत्सामग्र्या अप्युत्तेजकत्वात् अनभ्यासदशापन्नज्ञानकाले च तत्सामग्र्याऽसत्त्वेन प्रतिबन्धकविरहादेव संशयोपपत्तिः । अत एव स्वयं युक्त्या निश्चितेऽप्यर्थे बहुज्ञवादिद्वयविवाददर्शनात् संशयो जायते ॥ यदपि—संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति—तन्न । संशयप्रतिबन्धकत्वस्यैव निश्चयत्वरूपत्वे तस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनात्माश्रयात् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिते आहार्ये निर्धर्मितावच्छेदकके च निश्चये अव्याप्तेश्च । पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामिदं ज्ञानं पर्वतस्य निश्चय इति व्यवहारानुपपत्तेश्चेति ध्येयम् ॥

यदप्युक्तं ब्रह्मानन्देन—"निर्विकल्पकेऽपि संशयत्वं सुलभं,

पश्यामि अनुमिनोमीत्यादिधीसिद्धलौकिकविषयत्वविधेयत्वादिवत्, सन्देह्मीत्यादिधीसिद्धविषयताविशेषनिरूपकत्वस्यैव संशयत्वरूपत्वात् । तन्नियामकाश्चाननुगताः शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनानुगता वा दोषाः । विशेषणीभूतकोट्योरन्यतरस्य विशेष्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन विशेषणता यत्र ज्ञाने तत्त्वं तु न संशयत्वम् । अनन्तवस्तुघटितत्वेन संदेह्मीति सर्वजनसिद्धानुभवानुपपत्तेः भावमात्रकोटिकसंशयसाधारण्याभावाच्च ॥ तथा च—विचारात्पूर्वं सत्यादिवाक्यादेककोटिकसंशयात्मकनिर्विकल्पकब्रह्मविषयसाक्षात्कारस्य इदानीमुत्प-

त्तावपि तन्निश्चयत्वानिष्पत्तेः तदर्थं विचार आवश्यकः । अथवा विचारोत्तरमेव तज्ज्ञानमविद्यां निवर्तयति, यौक्तिक-सूक्ष्मार्थजन्यज्ञाने तथैवानुभवात्—

"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ "—

इति श्रुतेश्च, वेदान्तवाक्याद्विशेषाविषयकमद्वितीयाद्युपलक्षिताधिष्ठानमात्रविषयकं यज्ज्ञानं तेन सुनिश्चितः तदभिन्नस्यापरोक्षस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य विषयीकृतो वेदान्तवाक्यार्थः अखण्डब्रह्मात्मैक्यरूपो यैस्तथेति तदर्थात् । निवर्तकतावच्छेदकन्तु—विचारनिवर्त्यस्य तात्पर्यसंशयस्य तदाहिताप्रामाण्यसंशयस्य वा विरहेण विशिष्टसाक्षात्कारत्वं शक्तिविशेषो वा । आद्ये—अप्रामाण्यज्ञाननिवर्तकत्वेन, द्वितीये—शक्तिविशेषसम्पादकत्वेन, विचारस्योपयोगः ॥

—इति ॥

तन्न ॥ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितायाः क्लृप्ताया एव संशयत्वरूपत्वस्य सन्देह्मीत्यनुव्यवसायविषयत्वस्य च सम्भवे अतिरिक्तविषयिताकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अनुव्यवसायसामान्यस्य सप्रकारकज्ञानविषयताया नैयायिकादिभिः व्यवस्थापितत्वेन निर्विकल्पकविषयकस्य सन्देह्मीत्यनुव्यवसायस्याप्रामाणिकत्वेन निर्विकल्पके संशयत्वाभावाच्च ॥ अथवेत्यादिकमपि न सत् । यस्य विचारगन्धशून्यस्यैव कदाचित् कोट्याद्यनुपस्थित्या अप्रामाण्यज्ञानं नैव जातं, सत्यादिवाक्यान्निर्विकल्पकसाक्षात्कारश्च जातः, तस्य तदानीमेवाविद्या-

निवृत्त्यापत्तेः । न हि विचारशून्यानां सर्वेषां सर्वदा अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेव बोधं सत्यादिवाक्यं जनयतीत्यत्र मानमस्ति, ब्रह्मविषयसाक्षात्कारसामान्यं प्रमेत्याप्तवाक्यादिजन्यज्ञानवतो विचारशून्यस्यापि सत्यादिवाक्यादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितमेव ज्ञानं जायत इति तस्य तदानीमेवाविद्यानिवृत्तिर्दुर्वारा। शक्तिविशेषविशिष्टत्वेन कारणत्वं च—

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥"

इतिश्रुत्यादिविरुद्धमप्रामाणिकं च ; 'पायसि पीते तृष्णा शाम्यति' इत्यादौ पयःपानेन तृष्णानिवृत्तिहेतुताया इव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन मोक्षहेतुतायाः श्रुत्या बोधात् हेतुहेतुमद्भावस्य सतिसप्तम्यर्थत्वात् ॥ वेदान्तविज्ञानेतिश्रुत्यर्थवर्णनमपि हेयम्, वेदान्ताद्विज्ञानमिति पञ्चमीतत्पुरुषे अनुशासनविरहात्, योगविभागादिकल्पने मानाभावात्, मन्मते कर्मणि षष्ठ्यन्तत्वेन तत्समासस्य प्रत्यक्षानुशासनसिद्धत्वात्।तदभिन्नस्येत्यपि न युक्तम्, अभेदार्थकतृतीयान्तस्य समासविध्यभावात्, अपरोक्षत्वस्य सुशब्दार्थत्वमपि न युक्तम् , तात्पर्यग्राहकमानान्तराभावात्, शब्दवृत्त्या च तदभावात् ॥

एतेन—निश्चितपदेनैवाप्रामाण्यशङ्काविरहादिलाभात् सुपदमपरोक्षपरमेवेति—**निरस्तम्** । निश्चितपदेन निश्चयविषयतालाभेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावालाभात् ॥ अत एव निर्णयत्वेन प्रतिबन्धकतायामपि अप्रामाण्यज्ञानाभावं निवेशयन्ति ॥

तदुक्तं **शतदूषण्याम्**—

"अकम्पनीयव्यवसायविवक्षया सुशब्दप्रयोगात्"—इति।

अकम्पनीयत्वम् —अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वम् । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षस्य अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षं प्रति हेतुत्वे विचारवैयर्थ्यं दुर्वारम् ॥

यदपि मतान्तरं—विचारात्पूर्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यात् अहंब्रह्मेत्याकारकाभेदबोधो नैव जायते, नाहंब्रह्मेत्यादिभेदप्रत्यक्षस्य तज्जन्यतत्समानाकारसंस्कारस्य वा निरुक्तवाक्यजन्यबोधप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्यापेक्षितत्वेन स्तम्भः पिशाचो नेत्यादिप्रत्यक्षस्येव नाहं ब्रह्मेत्यात्मविशेष्यकब्रह्मभेदप्रकारकप्रत्यक्षस्य सम्भवात् । अयोग्यताज्ञानस्य च ज्ञानत्वमनिवेश्य तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकत्वेनैव उद्बुद्धसंस्कारसाधारणरूपेण प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन उक्तभेदप्रत्यक्षजन्यसंस्कारस्यापि उक्तशाब्दबोधे प्रतिबन्धकत्वसम्भवात्। अतो विचारानन्तरं स्वात्मविशेष्यकब्रह्माभेदप्रकारकनिदिध्यासनेन भेदसंस्कारस्य निवृत्तौ अयोग्यताज्ञानादिरूपप्रतिबन्धकाभावात् तत्त्वमस्यादिवाक्यादभेदबोधो भवतीति मोक्षहेतुभूताभेदबोधप्रतिबन्धकभेदवासनानिरसनार्थं निदिध्यासने प्रवृत्त्युपयोगितया विचारस्सार्थकः—इति ॥ **एतदेव च मतमुपन्यस्तं जिज्ञासाधिकरणभाष्ये**—

> “न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानं न जनयतीति” ।

अपशूद्राधिकरणे च—

> “निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानमुत्पादयतीति चेत् ” इति ॥

अत्र भाष्ये ‘पायसि पीते तृष्णा शाम्यति’ इत्यादौ पयःपाने तृष्णोपशमनप्रयोजकत्ववत् वासनायाः ज्ञानोत्पत्त्यभावप्रयोजकत्वलाभात् ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं प्रतिबन्धकत्वं लब्धम् ॥ इदञ्च मतमसत्। तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटाविच्छादिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानत्वनिवेशकस्यावश्यकत्वेन संस्कार-

2
104
15
22
15
22
23
18
219